

»Pozitivna« in »negativna«
ontologija dela

Razvojna pot
mikroprocesorja

O slovenski
politični duši

Akcija 25 poslancev

Pavel Zgaga

Mark Garetz

Stefan Smej

Cene Matičič

121/122/123

1988

Časopis *za* Kritično znanosti

Časopis za kritiko znanosti

121/122/123, 1988

Izdajatelj

Univerzitetni konferenci Zveze socialistične mladine Slovenije Maribor in Ljubljana
Revijo sofinancirata Kulturna skupnost Slovenije in Raziskovalna skupnost Slovenije

Izdajateljski svet

Ciril Baškovič, Igor Bavčar, Branko Gregorčič, dr. Andrej Kirn, *predsednik*, Srečo Kirn, Igor Omerza, Vika Potočnik, Marjan Pungartnik, Leo Šešerko

Uredništvo

Milan Balažic, Igor Bavčar, Vekoslav Grmič, Janez Janša, Srečo Kirn, Andrej Klemenc, Bojan Korsika, Bogomir Kovač, Lev Kreft, Tonči Kuzmanič, Mitja Maruško, Igor Omerza, Leo Šešerko, Samo Škrbec, Peter Wieser, Siniša Zarič, Janko Zlodre

Glavni urednik

Bojan Korsika

Odgovorni urednik

Igor Bavčar

Sekretar uredništva

Tonči Kuzmanič

Tehnični urednik

Smiljan Stiplovšek

Grafična zasnova

Ranko Novak, Studio Znak

Lektor

Marjana Lavrič

Naslov uredništva

Kersnikova 4/II — soba 206
YU-61000 Ljubljana
tel. 061/319 498

Uradne ure

torek in četrtek, 11.00—13.00
Cena enojne številke 10.000.—, dvojne 20.000.—, trojne 30.000.— din.
Celoletna naročnina za posameznike 60.000.—, za institucije 120.000.— din.
ZSMS Univerzitetna konferenca Predsedstvo Ljubljana
ž. račun 50101-678-47303 — za časopis

Tisk

Tiskarna Kočevski tisk, Kočevje

Po mnenju RS za prosveto in kulturo št. 421-1/74 z dne 14. 3. 1974 je revija oproščena temeljnega davka od prometa proizvodov.
Nenaročenih rokopisov ne vračamo. Rokopis pošljite v dveh izvodih s kratkim povzetkom v domačem in tujem jeziku ter osnovnimi podatki o avtorju.

časopis ^{za} **kritiko znanosti**

UDK 3

YU-ISSN-0351-4285

Vsebina:

ONTOLOŠKI SPREGLEDI

- 4 Pavel Zgaga / »Pozitivna« in »negativna« ontologija dela
31 Gisela Bock, Barbara Duden / Delo ljubezni — ljubezen kot delo
49 Tonči Kuzmanić / Marx s Stirnerjem

KONTRAREVOLUCIJA

- 58 Jože Končan / Delnice ali obveznice niso rešitev
65 Valentin Jež / Inovacija in organizacija
73 Mark Garetz / Razvojna pot mikroprocesorja

SLOVENCİ, PROLETARCI, REVOLUCIJA

- 88 Tone Kebe / Razmišljanja ob letošnjem dnevu vstaje
121 Štefan Smej / O slovenski politični duši
133 Lev Kreft / Nova proletarska kultura

»AKCIJA 25«

- 160 Dušan Ropret / Akcija 25 poslancev

ODMEVI

- 173 Cene Matičič / Akcija 25 poslancev

PRIKAZI

- 196 Slavko Gaber / Zgodovina dela od starega Egipta do danes (Zbornik), Zagreb 1987
201 D. Vujadinović / V. Pavlović, Poredak i alternative, Nikšić 1987
210 P. Bobnar / Z. Tanko, Raspodela — dijagnoza jugoslovenskog samoupravnog odnosa proizvodnje DE, Lj. 1988

121/122/123 1988

ONTOLOŠKI SPREGLEDI

»Pozitivna« in »negativna« ontologija dela

Razlika med Trontijevo (1966) in Schmidtovo (1962) interpretacijo Marxovih Grundrisse*

Tisto, kar na teoretskem področju izdvaja Lenina v razmerju do večine drugih marksistov njegove generacije, je njegovo eksplicitno politično branje *Kapitala*. Ta način branja je kasneje doživel izjemne odmeve in, kot se ob tem rado dogaja, najrazličnejše intepretacije, nadaljnja razvijanja ter eksplikacije, divergentna sklicevanja, ki so v svojem konglomeratu bistveno določala artikuliranje revolucionarnih projektov še dolgo po koncu druge svetovne vojne. Kombinacija zgodovinskih okoliščin, ki je v petdesetih letih tega stoletja pripeljala do prve očitne krize do tedaj (pre)vladujočega koncepta socializma, krize, ki je ni bilo več mogoče prikriti, je tako na teoretskem polju, kot tudi znotraj bojevitih revolucionarnih grupacij po vsem svetu vzpostavila neko nujno refleksijo tega tradicionalnega konglomerata »leninizmov« kot osnove strategije in taktike revolucionarnega boja. V to refleksijo so bili vpotegnjeni tudi posamezni teoretski rezultati tedanje diskusije o Marxu in marksizmu.

Vzporedno s tem, ko se je z začetkom šestdesetih let končno vnelo pravo teoretsko zanimanje za dolgo zanemarjane Marxove rokopise iz let 1857—58 (*Grundrisse*; *Očrta kritike politične ekonomije*), so doživeli tudi prvi neposreden poskus svojega »leninističnega« — tj. političnega (politično-filozofskega) — branja. Hudo napak pa bi bilo

* Članek predstavlja odlomek iz obsežnejšega dela, ki raziskuje pomen zapoznele recepcije. Marxovih *Grundrisse* za teorijo pred in po letu 1968. Delo bo v celoti izšlo pri KRTu. V citatih so *kurzivno* postavljeni deli poudarjeni že v izvirniku, **polkrepko** pa tisti, ki jih je poudaril avtor tega besedila. Marxove *Očrte* navajam v tekstu z oznako »METI« ter s pripadajočo stranjo oz. vrstico na osnovi integralne slovenske izdaje v METI I/8, Ljubljana 1985.

predpostavljati, da gre v tem primeru le za nek neposredovan po-daljšek tiste »ortodoksije«, ki se je izoblikovala na evropskem vzhodu v pooktobrskem obdobju. Pri tej interpretaciji imamo opraviti z oko-ljem, ki ima glede marksizma častitljivo tradicijo, čeprav kritika poli-tične ekonomije ni bila ravno njena osrednja preokupacija. Gre za deželo s tradicionalno močnim delavskim gibanjem, ki pa je v speci-fičnih zgodovinskih pogojih preživelo tudi obdobje globoke inhibicije. Gre za nacionalno ekonomijo, ki je v povojni prenovi kapitalskega stroja najtežje prikrivala svoja socialna protislovja in ki ji ideološki mehanizmi liberalizma niso mogli zagotoviti tako brezmadežne po-dobe »welfare state« kot drugod na Zahodu; gre torej za prostor, ki je bil po vojni še najbližji konceptu globalnega spopada med delom in kapitalom. Tukaj, v Italiji, najdemo že na začetku šestdesetih let radikalne pisce, ki teoretske samokritike ne jemljejo zgolj kot spopad s tradicionalno, sklerotizirano »komunistično ortodoksijo«, pač pa jim »teoretska revizija« (ali »teoretska rekonstrukcija« — pač glede na stališče) pomeni neizogibno osnovo za aktualen *praktičen spopad* s svetom kapitala na lastnih tleh. Avtor, ki se je v tem okviru kot prvi zavedel potencialnega neposredno političnega pomena *Očrtov*, je Mario Tronti; gre za serijo njegovih spisov, ki so nastajali v letih 1962—1965 in so prvič izšli v knjižni obliki leta 1966 (dopolnjena izda-ja 1971) pod naslovom *Operai e capitale*[*¹].

Pisec, ki mu je šlo za »teoretski prepoved« nasproti dolgotrajni »letargiji marksizma«, in ki meni, da je spoznanja oktobrske revolu-cije izkoristil samo kapital, ter da je zato v aktualnem svetu toliko nujnejša »strateška anticipacija kapitalističnega razvoja« na osnovi novih zgodovinskih izkušenj[*²], se seveda ni mogel izogniti vpraša-njem tedaj tako široke in dinamične diskusije o Marxu samem. Vendar se Tronti ne predstavlja kot pedantni marksolog in si ne zastavlja naloge rekonstruiranja tega ali onega momenta Marxove teorije v avtentični podobi. To se ga praktično ne tiče. Zavedajoč se sicer historične posredovanosti »Marxa« (tj. teorije, reducirane na čisto

[*¹] Tu se bom skliceval na peto izdajo: M. Tronti, *Operai e capitale*, To-rino 1980, ki je identična z razširjeno izdajo iz leta 1971. — Osrednji tekst je bil skoraj v celoti preveden tudi v slovenščino; prim. zbornik *Boj proti delu* (KRT 28), Ljubljana 1985, str. 169—289. V primerih, ko bom navajal tista mesta, ki jih vsebuje prevedeni del Trontijeve knjige, bom v oglatem oklepaju navajal tudi ustrezne strani slovenske izdaje.

Osrednji tekst Trontijeve knjige nosi naslov *Marx, delovna sila, delavski razred* (dobro polovico — v nekoliko nekonsekventno opravljenem izboru — predstavlja prej omenjeni zbornik) in je nastal leta 1965 kot najčistejši re-prezentant Trontijevega političnega branja kritike politične ekonomije. Pred tem prinaša knjiga članke iz let 1962—1964, katerih skupno problematiko bi bilo moč zapopasti z geslom »Marx, marksizem in delavsko gibanje danes«. Druga izdaja iz leta 1971 je bila (poleg dodatnega opozorila) razširjena s poglavjem »Postscriptum problemov«, ki naznačuje konsekvence prejšnjih teoretskih rezultatov v — z letom 1968 — spremenjenem socialnem stanju. [*²] Gre za poudarke iz uvoda k izdaji iz leta 1966. — Prim. M. Tronti, *Operai e capitale*, Torino 1980, str. 11, 12, 15, 17—18. — Treba je torej »raz-kriti <...> nujnost razvoja kapitala in jo preobrniti v prevratno zmožnost delavskega razreda« (ibid., str. 25).

subjektivni, zgolj interpretacijski moment), obide problematiko historigenega raziskovanja, teoretske geneze in rekonstrukcije, to je vprašanja historigene posredovanosti teorije, da bi lahko neposredno zastavil zahtevo po konfrontaciji Marxa »ne z njegovim, temveč z našim časom«: »*Kapital* je treba presojati na osnovi današnjega kapitalizma«^[* 3]. Ta subjektivizem, ki reducira vprašanje interpretacije skoraj na samovoljo, ne vidi pa njenih historigno objektivnih determinant, je v dvojni vlogi: zahteva tu in zdaj praktično konsekvenco revolucionarne teorije, obenem pa prav zaradi tega zavrača »intelektualno sterilnost« tedanje razprave o »mladem Marxu«, ne da bi se moral s tem že pridružiti govorcem legitimističnega marksizma, do katerega Tronti vseskozi izraža globoko antipatijo. Svojevrsna pozicija, na kateri se nahaja, je pozicija **poststalinškega leninizma**. Če vprašanje tega sveta in tega časa ni »Marx objektivno«, »avtentični Marx« kot Marx z aktualnimi konsekvencami, ampak kar »današnji Marx«, tj. konsekvence današnjega branja njegovega opusa in torej konsekvence njegove *trenutne* interpretacije (pri čemer — za razliko od Marxa — prav ta današnjost ni izprašana v svojem temelju, posredovanosti sami), interpretacije tega subjektivnega »Marxa« tu, »tedaj današnji Marx ne more večno obračunavati s svojo staro filozofsko vestjo; vse prej se mora pomeriti v aktivnem spopadu z najnovejšo realnostjo sodobnega kapitalizma: da bi ga razumeli in uničili. <...> Ni naključje, da se danes, ko meščanska misel konstruira eksistencialistične romane o 'odtujitvi človeškega bistva', zamaknjeno strmeč v nekaj nesrečnih formulacij iz *Filozofsko-ekonomskih rokopisov*, delavska misel vrača h *Kapitalu* kot h klasičnemu modelu znanstvene analize sedanjosti v funkciji revolucionarnega boja«^[* 4].

Pri Trontiju imamo torej opravka s specifično varianto obnove zanimanja za Marxovo kritiko politične ekonomije, ki sicer na splošno

[* 3] Ibid., str. 31.

[* 4] Ibid., str. 32.

Nekaterih vprašanj Marxovega miselnega razvoja se Tronti nekoliko podrobneje dotakne le še v uvodnem delu nosilnega teksta *Marx, delovna sila, delavski razred*. Marxovo »zrelost« po Trontiju določata letnica 1848 in kategorija *delovne sile*. »Razlikovanje med delom in delovno silo je pri Marxu vzpostavljeno v vseh pripravljalnih delih za *H kritiki politične ekonomije* (cf. *Grundrisse* <...>, Berlin 1953, za leti 1857 in 1858): če pomislimo, da ta dela pokrivajo razpon enega desetletja (1849—1859), je dokončno Marxovo odkritje pojma delovne sile v njenem celotnem dometu korektno umeščeno neposredno po letu 1848. Klice tega odkritja lahko jasno najdemo v vseh delih pred tem datumom.« (Ibid., str. 126 [172—173]). — Razmerje med delom in kapitalom kot »vodilna nit celotnega Marxovega dela« je v zgodnjem obdobju, natančneje v rokopisih iz leta 1844 prekrito s še »močno ideološko obliko« in »ni preseglo genialne intuicije« (prim. ibid., str. 129—130 [176 do 177]). — »Meja Marxovih del pred letom 1848 je <...> v nezadostni opredelitvi delavske delovne sile kot blaga. <...> Mi pravimo, da se je pojem delovne sile v Marxovem mišljenju prvič srečal z gibanji delavskega razreda šele leta 1848 — ali bolje, po juniju 1848 — in da se tu začena resnična marksovska zgodovina blaga delovne sile.« (Ibid., str. 130 [177]). — »Predmarksistična socialistična ideologija (kot tudi pomarksovska) ni nikoli prehodila te poti.« (Ibid., str. 130 [178]).

v tem času ni bila več osamljen pojav. Italijanska varianta te obnove je pač temeljila na posebnosti nacionalnega razrednega boja. Kolikor so se prve obnovljene marksistične ekonomske razprave v razvitih deželah Zahoda na dejanskem socialnem ozadju dolgotrajne povojne prosperitete pojavljale kar nekam anahrono ali vsaj zunaj logike aktualnosti (od tod toliko večje zanimanje za sociološke in filozofske spise), so takšne razprave v nekaterih točkah še kako zadevale v socialno dogajanje juga Evrope. Ob fašističnih režimih v Grčiji, Španiji in na Portugalskem se je v tem pogledu kot reprezentativna družba lahko pokazala takorekoč edino Italija. Nasproti »abdiciranemu proletariatu« in kontestativnim segmentom inteligence ter mladine v območjih »welfare state«, nasproti fašistični »pomiritvi« razrednega boja na Iberskem polotoku in na jugu Balkana, pa tudi nasproti takšnim in drugačnim iluzijam o »končni zmagi« nad kapitalskim subjektom v socialističnih družbah (kar pa predstavlja poglavje zase), je italijanska družba šestdesetih let vsebovala kar nekaj elementov, ki so osvetljevali protislovje dela in kapitala v nacionalnem socialnem tkivu v meri, ki drugod ni bila možna.

Poleg teh čisto objektivnih historičnih pogojev, ki so določali povojni teoretski razvoj italijanskega marksizma nasploh, je treba upoštevati še neke čisto »osebne« specifike, kot so jih v našem primeru vnesli v razpravo Tronti oziroma »avtonomisti«. Tisto, kar je ta čas prevladujoči del diskusije o Marxu in marksizmu izražal najpogosteje v filozofskih kategorijah, nastopa tu v klasični terminologiji analize razrednega boja. Povojna »renesansa marksizma« je bila bistveno intelektualno gibanje, »glava«, ki je upala na revolucije tretjega sveta, destalinizacijo in preporod avtonomije socialnih gibanj na Vzhodu ter na rojstvo novega prevratnega subjekta na Zahodu kot na svoje »srce«. V svoji logiki, ki je bila ne nazadnje logika raziskovanja lastne »zgodovine idej« in predvsem raziskovanja Marxa, je na specifičen način »ponavljala« Marxovo miselno genezo in ob tem sam razvoj marksizma. Odkritje kontinuitete, rdeče niti med tremi velikimi Marxovimi teksti, ki so v razpravo prihajali v precejšnjih časovnih razdaljah, teksti »mladega«, »zrelega« ter »poznega« Marxa, je imelo posledice predvsem v metodološki in sploh filozofski smeri: rehabilitiralo je vprašanje »logike Kapitala«, teorije kot momenta emancipacije, v določeni meri tudi marksistične ekonomske razprave. Znotraj teh trendov ima del italijanske teoretske produkcije, sestavljene iz številnih radikalnih, a parcialnih grupacij, obratne predznake. S svojim radikalnim političnim besednjakom je živo nasprotje intelektualnemu jeziku, ki nastaja v sočasnih diskusijah o Marxovi dediščini, pa tudi njegovemu racionalizmu[*⁵].

[*⁵] Trontijev radikalni subjektivizem je tiste vrste, ki na nekaterih mestih sovпада z »romantičnimi«, antiracionalističnimi momentmi, kar ni tako redka značilnost militantnih revolucionarnih sekt. Npr.:

Iz socioloških branj *Kapitala* »izhaja difamacija Marxa, ki bi jo morali preganjati s fizičnim nasiljem« (ibid., str. 228 [244]). — Treba je »odpraviti intelektualno zaroto, ki blokira delavsko stališče« (ibid., str. 226 [241]). — »Tisto, kar nikoli ne deluje, je hladna logika razuma, ki ni premaknjena z razrednim sovraštvom« (ibid., str. 234 [250]). — »Človek, Razum, Zgodovina

Nasproti relativnemu pesimizizmu glede revolucionarnih obetov (pred 1968!) in nasproti ponovnemu izpraševanju kategorije proletariat sta tu prisotna revolucionarna eshatologija in prepričanje, da je majhnost zatiranih le v tem, da klečijo. Ožje teoretske gledano pa obstaja temeljna razlika v tem, da se tu ponovno najdena kritika politične ekonomije ne rekonstruira v svoji lastni logiki, kot »anatomija meščanske družbe« torej, pač pa jo — z utemeljitvijo, da je interpretacija (»Marx za nas«) vse, njo določujoča predmetnost (»na sebi«) pa je stvar »profesorjev« — neposredno prevaja v jezik radikalnega političnega diskurza. Postopek sam na sebi ni niti nov niti ga ni moč enostavno proglašati za revizionizem. Če to že je, tedaj nastopa nasproti povojnim filozofskim herezijam kar kot nekakšna »leninistična revizija« marksizma*[* 6]. V zgodovini marksizma predstavlja odnos *teorija/ekonomija* — *revolucionarna praksa/politika* eno izmed ključnih, vendar tudi najbolj problematičnih mest. Marxove »ekonomske« formulacije iz let 1848—1849 izgledajo, še vse v zanosu revolucionarnega vala, kot v principu rešene; »zavest poraza« iz prvih let londonske emigracije jih kritično reflektira — ob neskončnem sedenju v British Museumu; in visoka realističnost *Kapitala*, sicer neposredno namenjenega boju, je tudi v tem, da ne popušča nikakršnemu patosu, temveč vrta stvarjem proti dnu in tako presega zgolj vprašanja aktualne stopnje razrednega boja. Po daljši zgodovinski izkušnji, ko je bila neka anemična interpretacija *Kapitala* razglašena za izvirno intenco njegovega avtorja, je Lenin razrešil aporijo med ekonomijo in politiko s pravim fichtejskim »Delovati!« Politične interpretacije *Kapitala*, ki so bile s tem spočete, so zlasti v dobi tretje internacionale ponavljale pretirano teoretsko samozavest kritiziranih predhodnikov: marksizmu se pridruži leninizem. S kasnejšim, predvsem povojnim gibanjem realnega socia-

— s temi monstroznimi božanstvi se je treba boriti in jih uničiti, kot da bi bila gospodarjeva oblast. <...> Tako se antihumanizem, iracionalizem, antihistoricizem, ki so lahko praktično orožje v rokah delavskega boja, spremenijo v kulturne izdelke v rokah kapitalističnih ideologij« (ibid., str. 245 do 246 [264]).

[* 6] »<...> sektaštvo delavske znanosti. Marx je podal model, ki mu niti sam ni vedno uspel slediti v svojih analizah in zaključkih. Po njem ga ni povzel noben marksist. Ena velika odločilna izjema: Lenin s svojo revolucijo. <...> buržoazna mistifikacija o neposredni identifikaciji med posebnimi interesi kakega razreda in občimi interesi družbe ni več možna ne na teoretski ne na praktični ravni. <...> Prostor je samo za dve antitetični razredni poziciji, od katerih vsaka, s spretnostjo in nasiljem, meri na izključno gospodstvo nad družbo.« — Ibid., str. 131 [179].

»<...> mislimo, da je le ena kritika Marxa, ki jo ne gre zgolj akceptirati, ampak se kar ponuja z delavskega stališča — to je leninistična kritika Marxa. V Leninu, v leninistični praksi je bil Marx sam že kritiziran. V organizaciji neke neoleninistične prakse se mora danes obnoviti kritika ideologije delavskega gibanja. <...> Kot je ena znanost v celoti inkorporirana v kapital, tako se mora druga, tej nasprotujoča, vsa inkorporirati v delavski razred, v njegov razredni boj. Za razliko od Marxa ni za nas na novo odprt noben British Museum — na naše veliko obžalovanje.« Ibid., str. 172.

Ta mesta kažejo na Trontijevo zanimanje za problematiko kritike ideologije, ki pa ostaja na osnovi enostavne antitetičnosti zgolj proklamacija nasprotne ideologije. — Prim. npr. tudi ibid., str. 13—14, 32—35, 155—156, kjer je ta moment nekoliko ublažen.

lizma je bila v kritičnih teoretskih krogih zato vsa ta tradicija političnega branja kritike politične ekonomije često postavljana pod vprašaj. Toda kot se je neka splošna refilozofikacija marksističnih vprašanj v zadnji polovici stoletja največkrat povezovala s prinašanjem novih tekstov iz mraka literarne zapuščine, tako smo zdaj tudi pri Trontiju priča procesu prenove leninskega tipa branja kritike politične ekonomije s pomočjo novega teksta, ki je ta čas prihajal v orbito: s pomočjo Marxovih rokopisov iz let 1857—58. To sicer ne pomeni, da se posveča izključno njim — še zdaleč ne: Očrti kot še neobdelan tekst vstopajo v ospredje zlasti tam, kjer so posamezna mesta iz dotlej znanega dela opusa zaradi mnogih predhodnih interpretacij že izgubila značaj argumentacijske šokantnosti, po drugi strani pa tudi zato, ker — kot ugotavljajo mnogi drugi avtorji — čisto vsebinsko razvijajo nekatera vprašanja, ki jih v kasnejšem delu opusa ne najdemo več.

Prvo takšno argumentacijo je moč zaslediti že v članku *Tovarna in družba*, ki je bil prvotno objavljen leta 1962 v *Quaderni rossi*, in v katerem se glede na Marxove rokopise iz let 1857—58 Tronti še omejuje na del problematike iz *Uvoda*. Gre za vprašanje razmerja med produkcijo in distribucijo (METI 23.25ff), ki je tu razširjeno na razmerje kapitalistične produkcije in meščanske družbe (*società borghese*) sploh. Z ločevanjem delovnega in uvrednotovalnega procesa, s formiranjem mezdne delavne sile in mezde, doživlja družbeni produkcijski proces svojo mistifikacijo. Za fasado ekvivalentne menjave se skriva dejansko gospostvo kapitala nad delovno silo. Vse to je razločno prikazal že Marx. Sodobne spremembe v produkcijski sferi pa nosijo s seboj novo globalno preobrazbo ostalih sfer »družbene izmene snovi«: »Bolj ko kapitalistični razvoj napreduje, to je, bolj ko vdira in se razširja produkcija presežne vrednosti, toliko bolj nujno se zapira krog produkcija-distribucija-menjava-kosumpcija, to je, toliko bolj organsko postaja razmerje med kapitalistično produkcijo in meščansko družbo, tovarno in družbo, družbo in državo. Na najvišji stopnji kapitalističnega razvoja postane družbeno razmerje *moment* produkcijskega razmerja, celotna družba postane *artikulacija* produkcije, to je, vsa družba živi v funkciji tovarne in tovarna razširja svoje ekskluzivno gospostvo nad vso družbo. Na tej osnovi teži stroj politične države vse bolj k identificiranju s podobo *kolektivnega kapitalista*, vse bolj postaja lastnina kapitalističnega produkcijskega načina in zato je funkcija kapitalista« [*7]. Z redukcijo družbe na tovarno, z razvojem in napredovanjem meščanskega načina produkcije torej, je kapital osvojil v vsej razsežnosti ne le svoje izvorno kraljestvo produkcije vrednosti, temveč celotno družbeno življenje sploh, obenem pa ga je še

[*7] Ibid., str. 51—52.

»Ko se kapitalistična produkcija posploši na vso družbo <...>, nastane kot določeno historično dejstvo resnična *kapitalistična družba*. Družbeni značaj produkcije se je razširil do te mere, da poslej vsa družba funkcionira kot *moment* produkcije. Družbenost kapitalistične produkcije lahko poslej pelje k posebni formi *podružbljanja kapitala*, družbeni organizaciji kapitalistične produkcije. To je cilj dolgega zgodovinskega procesa.« (Ibid., str. 67). — »Družbeni kapital, to je — kot pravi Marx — celota kapitalistov nasproti

temeljito preoblikoval. »Najvišja stopnja razvoja kapitalistične produkcije označuje najglobljo mistifikacijo vseh meščanskih družbenih razmerij« [*⁸]. »Podružbljanje« kot razširjanje logike (moči) kapitala na celoto družbenih razmerij in obenem kot mistifikacija dejanske socialne polarizacije je tisti proces, v katerem se nosilec delovne sile ne izkaže le kot izkoriščan, temveč kot navidez brezmočno integriran v kapitalski subjekt[*⁹]. Tisto na kar se Trontijevo delo osredotoča v nadaljevanju, je predvsem poskus utemeljitve novega, »avtonomističnega« razumevanja delavskega razreda, utemeljitve njegove pozicije *antagonista* in ne le hlapca v produkcijskem procesu, torej v družbi; delovna sila ni le tista, ki je integrirana v sistem, temveč tudi tista, ki vse to *zavrača*[*¹⁰].

V svojem osrednjem spisu *Marx, delovna sila, delavski razred* izhaja Tronti iz Marxovega »temelnega odkritja« [*¹¹] dvojnega značaja dela. Tega odkritja pa ne opazuje s stališča kapitaliske ekonomije, temveč s stališča proletarske politike. V okviru filozofije antagonizma z dvotaktnim dialektičnim motorjem se delovna sila nič več ne prikazuje kot goli moment kapitala (*mezda*), temveč doživlja svojo lastno subjektivnost (*hegemon*) kot kategorialno nasebstvo »zavračajočega« delavskega razreda. Delovna sila je nasprotje kapitala: kot

---

posameznemu kapitalistu, ali tudi ‚celokupnost vseh kapitalistov vsake posebne produkcijske sfere‘ <MEW 25:207>. Družbeni kapital tu ni le celotni kapital družbe, ni enostavna vsota individualnih kapitalov. Je celotni proces podružbljanja kapitalistične produkcije, je tisti kapital, ki se na določeni stopnji svojega razvoja razkrije kot *družbena moč* <*potenza sociale*>.« (Ibid.). [*⁸] Ibid., str. 52—53.

[*⁹] »Enotnost delovnega in uvrednotovalnega procesa ostane v rokah samega kapitala; delavec poslej uspe dojeti globalnost produkcijskega procesa samo s *posredovanjem* kapitala: delovna sila ni več samo izkoriščana po kapitalistu, ampak integrirana v kapital.« — Ibid., str. 46.

[*¹⁰] »Kolikor bolj napreduje kapitalistični razvoj, toliko močnejša je pri kolektivnem kapitalistu potreba po tem, da vidi vse delo znotraj kapitala, da kontrolira vsa, notranja in zunanja gibanja delovne sile, in dolgoročno je prisiljen programirati razmerje kapitala in dela kot pokazatelja stabilnosti družbenega sistema. Ko je kapital osvojil vsa, ožji kapitalistični produkciji zunanja področja, začenja s svojim procesom kolonizacije; <...> začenja s pravim procesom *kapitalističnega razvoja*. Na tej točki se procesu objektivne kapitalizacije pridružujejo subjektivne sile dela, nujne v procesu materialne razrešitve kolektivnega delavca in zatorej samega *delavca* kot takšnega: reduciranega na lastnost kapitalističnega produkcijskega načina in zatorej na *funkcijo kapitalista*. Na tej osnovi je jasno, da postaja integracija delavskega razreda v sistem za kapitalizem *vitalna* nujnost: delavska zavrnitev <il rifiuto operaio> te integracije preprečuje funkcioniranje sistema. Možna postane ena sama alternativa: dinamična stabilizacija sistema ali proletarska revolucija.« — Ibid., str. 56—57.

[*¹¹] Ibid., str. 123 [169].

»Delo kot abstraktno delo in torej kot *delovna sila* je obstajalo že pri Heglu. Delovna sila — in ne samo delo — kot *blago* je obstajalo že pri Ricardu. Blago delovna sila kot *delavski razred*: to je Marxovo odkritje. Dvojna narava dela je samo predpostavka tega: ni odkritje, ampak samo pot, po kateri prispemo do tega odkritja.« — Ibid., str. 130 [178].

Razmerju med Heglom in Ricardom posveča Tronti celo poseben razdelek (ibid., str. 133—134), ki ni bil uvrščen v slovenski izbor.

je bil pri Marxu »kapital nujno hkrati kapitalist« (gl. METI 354.1), zdaj delovna sila predpostavlja socialno obstojnost delavskega razreda. Toda če je Marxa vodilo odkritje »materialnih interesov«, razrednih razmerij v študij in kritiko »anatomije meščanske družbe«, poskuša Tronti to pot zaobrniti: »Marx ne izhaja iz kritike politične ekonomije, niti kot kritike kapitalizma. Do nje prihaja in jo preide, izhajajoč iz poskusa teorije revolucije« [*¹²]. Vendar ostaja kljub vsemu v tej preinterpretaciji nek moment neprebavljen: šifra dejanskega gospodstva produkcijskega procesa nad producenti. Marxa naj bi prav vztrajno vrtanje v ta problem, spočetka abstraktno naslovljen s kategorije odtujitve, privedlo na slepi tir — ne sicer »v znanosti«, temveč »v politiki«. Izgleda, da se znanost sme odpravljati na področja, kjer vladajo »objektivni zakoni«, direktna, neposredovana aplikacija takšnega postopka v »politiko« kot prostor subjektivnega razrednega stališča pa v najboljšem primeru nima nikakršnih praktičnih prevratnih konsekvenc. Kolikor bolj si kapital podreja mrežo objektivnega socialnega sveta, toliko manjša naj bi izgledala možnost, da se »v stvareh samih« razkrijejo potence njihovega prevrata. Izhajati od gospodstva, čeprav od dejanskega, objektivnega gospodstva produkcijskega procesa nad producenti, ima za konsekvenco eno, po Trontijevemu mnenju bistveno napako: omejuje absolutni subjektivizem *antagonista* v razrednem razmerju. Zato »raziskovanje ekonomskega zakona gibanja kapitalistične družbe (...) ni več cilj delavskega mišljenja«, gre mnogo bolj za »odkrivanje političnih zakonov gibanja delavskega razreda, ki si materialno podrejšo razvoj kapitala« [*¹³]. — »Najprej proletariat, nato delovna sila; najprej delavci, politično kot razred, nato ekonomska kategorija kot artikulacija produkcije; najprej antagonistični razred, nato funkcija kapitala« [*¹⁴]. Marxova temeljna zmota bi bila tedaj torej v tem, da je *analizo ekonomskega razmerja* razumel kot nujno predpostavko razumevanja *razrednega razmerja*, da je torej izhajal iz prepričanja, da določa »način produkcije materialnega življenja« — ne nazadnje — tudi »politični (...) proces življenja« (MEW 13:8—9; MEID IV:105).

Tisto, kar je marksovsko raziskovanje proizvedlo, je bilo razkritje gospodstvenega razmerja z njegove objektivne, predmetne strani. Ti-

[*¹²] Ibid., str. 186.

Kolikor ni Marx direktno preveden v »politika«, »revolucionarja« (brez preostanka), je v enostavnem nasprotju kritiziran kot »ekonomist«, »znanstvenik«. Prim. npr. dalje, str. 224 [239]: »Vsaka obramba ali opravičevanje Marxove teorije vrednosti <...>, ki se odvija na objektivnem terenu ekonomije, je politično neproduktivna, tj. praktično nevtralna. Delovna vrednost je za Marxa politična teza, revolucionarno geslo; ne zakon ekonomije <...>. Predmet pri Marxu — to je preprosto stvar, ki jo je težko razumeti — ni ekonomski svet blag, ampak politično razmerje kapitalistične produkcije. <...> Delo je mera vrednosti zato, ker je delavski razred pogoj za kapital.«

[*¹³] Ibid., str. 219 [233—234].

[*¹⁴] Ibid., str. 188.

Prim. dalje, str. 218—219 [233]: »Kapital se trudi zapirati ta antagonistični moment v ekonomski odnos s tem, da inkorporira razredno razmerje v kapitalistično razmerje kot svoj družbeni objekt. Delavska stran se mora nasprotno truditi prav za zdrobitev ekonomske forme antagonizma« itd.

sto, kar se kot subjekt očrtuje v temu ustrezni filozofiji zgodovine, je Kapital; seveda je možno, da si tudi to odkritje samo zato podredi v svojo korist. Teoretski obrat, ki ga predlaga Tronti, in ki ob tem koketira z vrsto osrednjih kategorij Marxove kritike politične ekonomije (ne le »ekonomskimi« kot so delo in delovna sila, blago, produkcija-distribucija itd., temveč tudi striktno »filozofskimi« kot npr. substanca, subjekt, logično-historično ipd.) v nekem preinterpretiranem diskurzu, sestoji v razkrivanju gospostva, kot se kaže »dal punto di visto operaio«, kot se kaže razrednemu *antagonistu*: »Kot prihaja razredno razmerje — zgodovinsko — pred pravimi kapitalističnimi razmerji, tako prihaja antagonizem med nasprotujočima si stališčema dveh razredov — logično — pred poskusom obče znanosti o kapitalu« [*¹⁵]. »Na začetku« torej ni bila ne Beseda, ne Bog in ne Kapital; bila je »delovna sila« kot potencialni čisti »Ne«, kot absolutna *zavrnitev* znotraj razrednega razmerja. »Na začetku« ni »dejanje«, temveč nasprotovanje, *antagonizem* [*¹⁶]; izhodišče ni kapitalsko, temveč razredno razmerje [*¹⁷]; ne sfera objektivnih »ekonomskih zakonitosti«, pač pa sfera subjektivne »politične volje« je tisti moment, na katerem Tronti zasidra ontološke temelje svoje politične filozofije, pri tem pa se sklicuje naravnost na Marxa: »Predlagati danes obrat zgodovinske prioritete med kapitalom in delom, začeti obravnavati kapital kot *funkcijo* delavskega razreda ali, bolj

[*¹⁵] Ibid., str. 171.

»S težavo <...> so se marksisti ne ravno uspešno dokopali do ideje o *notranji zgodovini kapitala*, ki dopušča specifično analizo različnih določitev, ki jih kapital privzema v toku svojega razvoja. Zato pa ideja o *notranji zgodovini delavskega razreda* <...> še zdaleč ni bila sprejeta kot program dela in poleg tega kot metodično načelo raziskovanja.« — Ibid., str. 149 [187]. — »<...> Prehod — hkrati logičen in historičen — od proletariata, prodajalca delovne sile, k delavskemu razredu, producentu presežne vrednosti, označuje začetek tiste *delavske zgodovine kapitala*, ki je potem dejanska in resnična zgodovina kapitalistične družbe, poleg tega pa edino materialistično pojmovanje »zgodovine«, ki ga marksisti še lahko sprejmejo.« — Ibid., str. 165 [195].

[*¹⁶] »Prav ta antagonizem je le njegov <tj. delavskega razreda> antitetični značaj, pozicija permanentne negacije, ta *ne*, ki se neprestano ponavlja, to zavračanje vsega, ki, če je prepuščeno spontanosti, šiba kapitalista, ga sili k premikanju ali ponavljanju samega sebe — kot je dejal že Marx — naprej in naprej; ki pa, ko je enkrat zajezen v železne nasipe organizacije revolucije, najprej dvigne kot jez pred sabo ekonomsko pregrado kapitala in jo potem politično napada, prevrača in uniči.« — Ibid., str. 219 [233].

[*¹⁷] Prim. npr. *ibid.*, naslednja mesta: »Razredno razmerje (Klassenverhältnis) torej predhodni kapitalskemu razmerju (Kapitalverhältnis), ga povzroča in producira.« (Str. 149 [186]; prim. str. 233 [250]). — »Razredni boj obstaja tudi prej, preden se prične akt produkcije« (Str. 203 [215]) — »Toda razredni boj obstaja tudi potem, ko se je akt produkcije dovršil.« (Str. 206 [216]). — »Razredno razmerje pa je vzpostavljeno *pred* konstituiranjem proletariata v razred nasproti kapitalistu.« (Str. 237 [254–255]). — »Na najvišji stopnji razvoja, in ne samo na začetkih zgodovine, postane sama po sebi očitna najbolj enostavna vsebina revolucionarne resnice: kapital *ne more* uničiti delavskega razreda, delavski razred *pa lahko* uniči kapital. Leninovo kuharico, ki je sposobna vladati delavski državi, je treba že sedaj pripraviti — na osnovi teh enostavnih kategorij — da deluje kot teoretik delavske znanosti.« (Str. 248–249 [268]).

natančno, kapitalistični ekonomski sistem kot moment političnega razvoja delavskega razreda, torej v raziskavi zdrobiti in prevrniti podrejeno zgodovino delavskih gibanj, da bi se v praksi obnovila možnost nasilnega vsiljevanja kapitalu lastnih gibanj: vse to ni metodološko različno od tistega, kar je počel sam Marx« [*¹⁸].

V tem kontekstu naletimo zdaj na Trontijevo izrabo Marxovih rokopisov iz let 1857—1858. Tekst, ki je v začetku šestdesetih let služil najprej predvsem kot oporna točka pri ugotavljanju kontinuitete Marxovega miselnega razvoja, kot nov argument v sporu med »mladim« in »starim« Marxom, predvsem pa kot tekst, ki naj bi utemeljeval zavest o novem radikalnem branju kritike politične ekonomije, je poleg svoje »filozofske« eksploatacije zdaj doživel še svoje »politično« branje. Če zanemarimo nekaj bežnih mest, na katerih so bili Očrti omenjeni že poprej, se z njimi resno spoprime v devetem poglavju nosilne študije, ki nosi dovolj značilen naslov: *Delo kot ne-kapital*. Tu avtor podrobneje razgrinja *ontologijo proletariata* kot »prvega vzroka« in »gonilne sile«, ko — v formalni analogiji z Marxovim dialektičnim razvijanjem ekonomskih kategorij — izvaja »prehod« (»passaggio«, »Übergang«) od »delovne sile« k »delavskemu razredu«: »najprej svoboden in reven proizvajalec in torej proletariat kot 'destruktivna stran' (MEW 2:37; MEID 1:496), nato blago delovna sila in torej posamezni delavec kot potencialni producent, končno dejstvujoča družbena sila produktivnega dela in torej delavski razred v procesu produkcije — so vsakokrat, pojmovno in

[*¹⁸] Ibid., str. 221 [235].

Tronti se v svoji interpretaciji naslanja zlasti na naslednje mesto iz drugega zvezka *Kapitala*: »Kapitalski odnos se pojavi v produkcijskem procesu samo zato, ker obstaja na sebi v cirkulacijskem aktu, v različnih temeljnih ekonomskih pogojih, v katerih nastopata drug nasproti drugemu kupec in prodajalec, v njunem razrednem odnosu. Ni denar tisti, ki s svojo naravo ustvarja ta odnos; pač pa je obstoj tega odnosa tisto, kar lahko preobrazí golo denarno funkcijo v funkcijo kapitala.« (MEW 24:37; K II:37). — Da gre tu zlasti in predvsem za interpretacijo, ki niti ne upošteva posebej Marxovega lastnega argumentiranja, lahko potrdi tudi naslednja povezava tega mesta z nekim mestom iz *Očrtov* (METI 68.20—39): »Čim bolj se produkcija oblikuje tako, da postaja vsak producent odvisen od menjalne vrednosti svojega blaga <...>, tem bolj se morajo razviti *denarna razmerja* in protislovja, ki so imanentna <...> razmerju produkta do samega sebe kot denarja<...> Denar ne proizvede teh nasprotij in protislovij; pač pa razvoj teh protislovij in nasprotij proizvaja to navidez transcendentno moč denarja.«

Tronti na osnovi zgornjega citata iz drugega zvezka *Kapitala* zaključuje: »Marx torej ne dvomi, da razredno razmerje obstaja na sebi (an sich) že v dejanju cirkulacije. Prav to je tisto, kar kapitalsko razmerje razkriva, spravlja na plano med procesom produkcije. Razredno razmerje (Klassenverhältnis) torej predhodi kapitalskemu razmerju (Kapitalverhältnis), ga povzroča in producira. Vrh tega: eksistenca razrednega razmerja je tista, ki omogoča preobrazbo denarja v kapital. To je zelo pomembna točka, kajti na splošno se pripisuje Marxu prav nasprotno in v običajni 'marksistični' rabi je prav to nasprotno: namreč, da samo iz kapitalističnega produkcijskega razmerja izhaja nasprotje, antagonizem razredov« itd. itd. (ibid., str. 149 [186—187]).

zgodovinsko (begrifflich und geschichtlich), dejanski *dinamični* element kapitala, **prvi vzrok kapitalističnega razvoja**« [* 19].

Za tekstualno argumentacijo in interpretacijsko izvedbo takšnega prehoda sta prišla kot naročena neobdelanost in tisti skrivnostni pridih, ki se je vse do konca šestdesetih let držal rokopisov iz let 1857—58, pa tudi njihova enigmatična, v kasnejših prikazih reducirana problemska vseobsežnost. Nič drugače, kot je to moč videti pri drugih zgodnjih interpretih *Očrtov*, tudi Tronti opozarja na njihovo enkratnost: »Marx se tega problema (primarnosti razrednega) najbolj zaveda v *Grundrisse*. In to morda zaradi enostavnega formalnega razloga: zato, ker ga ni omejevala železna logika razporejanja argumentov niti posebna jezikovna natančnost pri njihovi predstavitvi. Marx je v fazi dela, ki je bila samo njegova, ki je bila zelo oddaljena od objave, hitreje napredoval v svojih temeljnih odkritjih in torej odkril vse več novih stvari, ki v dokončanih delih od *H kritiki politične ekonomije* in prve knjige *Kapitala* ne nastopijo več. Iz tega izhaja, da so *Grundrisse* — ta notranji monolog, ki ga Marx vodi s svojim časom in s sabo — **bolj razvita knjiga od ostalih dveh**, so tekst, ki bolj neposredno pelje preko nepričakovanih praktičnih plati k političnim sklepom novega tipa« [* 20].

Zgodnje interpretacije *Očrtov* se praktično vse po vrsti ujemajo v tem, da jih ocenjujejo kot rokopis, v katerem je bila zapopadena neka celota na način, ki ga Marx ni več ponovil, čeprav se lahko na drugi strani te interpretacije po svoji teoretski orientaciji — in Trontijeva v tem še posebej izstopa — zelo razlikujejo. Pri njem nastopajo *Očrti* kot izvirno razkritje teorije »delavskega avtonomizma«, »logične in historične« primarnosti delovne sile kot v svoji antagonističnosti temeljnega subjekta zgodovine. Tako jih Tronti vsaj bere v nekem njihovem delu, ki sicer v drugih zgodnjih interpretacijah ni bil deležen takšne pozornosti. Gre za tisti, še začetni del »Poglavja o kapitalu«, v katerem Marx po »preobrazbi denarja v kapital« pričenja s podrobnejšo analizo menjave med delom in kapitalno oz. razločuje proces dela in proces uvrednotenja (prim. METI 166.13-204.3). »Poglavje o denarju« je namreč pripeljalo do točke, ko je končno »cirkulacija postavljena kot akt produkcije« (METI 136.22), ko se denar negira »kot neka čisto rečevna forma« (METI 135.38) in ko se prikaže »kot produkcija bogastva, le-to pa kot re-

[* 19] Ibid., str. 210 [222]. — Za pojem »aktivne sile« prim. ibid., str. 210 [223].

Temu ustrezno je treba tudi Marxovo karakteristiko »civilizirajoče tendence kapitala« (prim. METI 273.25, 277.7-8, 367.33-34, 377.1-2) preinterpretirati v nasprotno stran:

»Marxovo hvalnico mogočne in neprestane dejavnosti buržoazije je treba ustrezno pripeljati nazaj do proletarske grožnje, ki ji je sledila, vedno vznemirjeni dinamični naboj, ki — tako se zdi — poriva kapital v vseh momentih njegove zgodovine, je dejansko agresivni sunek razrednih gibanj, ki deluje v njegovi notranjosti.«

[* 20] Ibid., str. 210 [223].

zultat medsebojnih odnosov individuov v produkciji» (METI 135.39—136.1). Za kovinsko senco denarja se prepoznavna še nedoločeno telo družbenih razmerij, na drugi strani pa se kapital sam kaže kot »višja realizacija« denarja (METI 148.5). V ozadju vseh teh analiz se vztrajno vleče vprašanje o začetku prikaza, o »celični formi«. Na tej stopnji je to še vedno vrednost kot pojmovni prius kapitala (z blagom kot »prvo kategorijo« kritike politične ekonomije se Očrti šele končujejo — prim. METI 649.3, v *H kritiki* in v *Kapitalu* pa stoji že na samem začetku), čeprav v veliko bolj zapleteni obliki: »Da bi razvili pojem kapitala, je treba izhajati **ne iz dela, ampak iz vrednosti**, in sicer menjalne vrednosti, kot je že razvita v gibanju cirkulacije» (METI 154.25-26). Na tem mestu se začenjajo kazati prvi prebliski tistega, kar se kasneje obravnava kot Marxovo teorijo presežne vrednosti, ki je bila v grobem utemeljena prav tukaj in ki je še kako povezana z — metaekonomističnim — vprašanjem *blaga* kot izhodiščem prikaza ter s problematiko dvojnega značaja blaga delovne sile. Začetek analize »razmerja med kapitalom in delom« je pospremljen s samovprašanjem: Ali nitreba *vrednost* dojeti kot enotnost uporabne vrednosti in menjalne vrednosti?« (METI 160.34). Za menjavo med delom in kapitalom mora biti kot za vsako menjavo nasploh vzpostavljeno razmerje blag kot različnih uporabnih vrednosti in obenem kot vrednostnih ekvivalentov. »Uporabna vrednost, ki stopa nasproti kapitalu kot postavljeni menjalni vrednosti, je *delo*. Kapital se menja ali je v tej določenosti samo v odnosu do *ne-kapitala*, negacije kapitala, glede na katero je edinole kapital; dejanski ne-kapital je *delo*« (METI 166.13—16).

Tu je Tronti našel naslovno kategorijo in od tod dalje začuda vestno, korak za korakom spremlja Marxov tekst, čeprav napor mikroskopskega rekonstruiranja pri njem načelno niso priljubljeni. To interpretativno rekonstrukcijo sestavljajo naslednji poglobitvi momenti: »To je nova pot, ki jo tu predlaga Marx sam. **Izhodiščna točka**: delo kot ne-kapital, tj. delo kot živi subjekt delavca nasproti mrtvi predmetnosti vseh ostalih produkcijskih razmer; delo kot življenjski ferment kapitala — neka druga aktivna določitev, ki se dodaja dejavnosti produktivnega dela. **Končna točka**: kapital, ki sam postane produktiven, bistveno razmerje z razvojem dela kot družbene produktivne sile in torej bistveno razmerje z *razvojem* delavskega razreda — nova funkcija kapitala, s katero sedaj služi delavcu. **Na sredi te poti**, med eno in drugo točko: delo kot ne-vrednost in prav zaradi tega živi vir vrednosti; absolutna revščina in prav zaradi tega obča možnost bogastva: vnovič presežno delo in prav zaradi tega presežna vrednost — moderni lik kolektivnega delavca, ki je sedaj prispel do produkcije kapitala prav zaradi tega, ker je antagonistični razred, ki se z njim bori»[* 21].

[* 21] Ibid., str. 215 [229]. — V argumentacijo kliče Tronti (prim. ibid., str. 211—215 [224—228]) predvsem tisti del Očrtov, ki obravnava »menjavo med kapitalom in delom« (METI 166—187) ter »proces dela in proces uvrednotevanja« (METI 187—217).

V svetovni zgodovini, kakor jo predlaga Tronti, in v kateri kljub dobrim namenom odmevajo bobni tretje internacionale, je *ontološka prioriteta proletariata* dokazana. K temu si pomaga prav s formalno enačbo Marxovega prehoda k »produkcijskemu procesu kapitala«: v cirkulacijski sferi, v sferi menjave se kapital prikazuje kot dominirajoč nad delom. Prehod k produkcijski sferi je prehod od »ekonomskega« k »političnemu«: tu, v tovarniškem delovnem procesu ali v *štrajku* kot njegovi prekinitvi je delovna sila (»logično«) absolutni subjekt oziroma (»historično«) se politično šele konstituira kot razredni subjekt; tu mu kapital nič ne more, ne da bi delal zoper samega sebe. V odklonilnem odnosu do problematiziranja historičnega preobražanja teoretske kategorije proletariat, kot se je kazalo v nekaterih sočasnih tokovih marksizma, v nasprotju z empiričnimi raziskavami preobrazbe samega procesa dela z njegovimi fizičnimi nosilci vred v sodobnih ekonomijah (kot je to kasneje pokazal v svojem orisu »degradacije dela v XX. stoletju« npr. H. Braverman) smo tu priča teoretski renesansi klasičnega *tovarniškega delavstva* [* 22]. »Produkcijski proces, dejanje produkcije kapitala, je istočasno moment delavskega boja *proti* kapitalu <...>. V dejanju produkcije je razmerje sil med dvema razredoma naklonjeno delavski strani. <...> Moment menjave ni kraljestvo svobode samo zato, ker se kupec in prodajalec pogajata kot svobodna individuum, ampak tudi zato, ker se kapital in delo tu prikazujeta — vsaj formalno — svobodna drug nasproti drugemu. Prav to svobodo morata izgubiti, če hočeta živeti. In v tem smislu vidi Marx v prehodu k produkciji razkroj kapitala kot 'formalnega razmerja'. <...> Vsebina kapitalističnega razmerja kaže delavsko bojno iniciativo kot začetno izhodišče, njegov stalni motor, absolutno negacijo kapitala kot takega in istočasno dinamično artikulacijo kapitalističnega interesa. Ta razredna vsebina kapitala kot 'substancialno razmerje' v prehodu k produkciji ni samo v substanci ohranjena, ni samo osvobojena forme, ampak postane, natančneje — *mora biti* podružbljena in upredmetena. <...> Ta dva procesa — podružbljanje delovne sile in njeno upredmetenje v kapitalu — sta povezana z eno samo potrebo: razbiti avtonomijo delovne sile, ne da bi se uničil njen antagonistični značaj [* 23]. Alternativa, ki jo razvija Tronti, je z leninistično nostalgijo obarvana »strategija zavračanja« [* 24], strategija delavskega ne»: »Mislím, da bo za delavce, ki so politično organizirani zato, da vsemu

[* 22] Prim. *ibid.*, str. 244 [263]: »Znova je treba v celoti obnoviti grob proletarski izvor sodobnega delavca in omogočiti, da deluje po sedanjih potrebah boja in organizacije. Nič ni treba ostreje spodbijati, kot danes konjunktorno podobo, novega delavskega razreda«.

[* 23] *Ibid.*, str. 215—216 [229—230].

[* 24] S konceptom »zavračanja dela« se razprava Marx, *delovna sila, delavski razred* zaključuje: »Na koncu se vrnimo na začetek: k obenem dvojni, ločeni in nasprotni naravi dela. Toda nič več k delu, ki je v blagu, temveč k delavskemu razredu, ki je v kapitalu. <...> Dejansko to pomeni ločitev delavskega razreda od samega sebe, od *dela*, se pravi od kapitala. To pomeni ločitev politične moči od ekonomske kategorije« (*ibid.*, str. 259—260 [280—281]). — Objektivizem ekonomske dejanskosti zavrne subjektivizem političnega voluntarizma. Pa vendar gre v tej točki, kolikor zadeva »zavračanje dela« v pogojih razvite (in pozne) industrijske družbe, priznati

izrekajo *ne*, demontiranje kapitalistične mašinerije otroška igra. Mi resnično mislimo, da je revolucionarni proces raven kot Nevski prospekt»[* 25]

Med različnimi zgodnjimi interpretacijami *Očrtov*, do katerih prihaja v prvi polovici šestdesetih let in ki niso ravno številne, čeprav tudi ne omejene na en sam prostor, izstopa Trontijeva kot ekstrem, ki si je do danes, zlasti še z Negrijevo interpretacijo *Očrtov* (1979), priboril teoretsko pozornost. Ta tok sodobne socialne misli je torej razvil glede na dotedanje tradicije novo, odstopajoče in zoperstavljaajoče politično-filozofsko razumevanje Marxove kritike politične ekonomije; k tej preinterpretaciji marksizma pa so bistveno prispevali približno istčasno »ponovno odkriti« rokopisi iz let 1857—58. Kot reagens naporov, da bi se v Marxu znova odkrilo aktualno vsebino — in neka interpretacija je vedno tudi poskus oživiti moč zgodovine, otrdele v funkciji gole priče minulosti — se nek »neznani« rokopis tu ni pojavljal prvič, vendar pa imamo verjetno prav ob njem zadnjikrat opraviti s takšno, na nek »neznani« tekst naslovljeno logiko marksovske reaktualizacije. Z vstopom *Očrtov* v diskusijo je postal Marxov opus v načelu dokončno razkrit. Trontijev poskus predstavlja v široki paleti takšnih prizadevanj način branja kritike politične ekonomije znotraj leninistične tradicije in na osnovi vseh tistih novih zgodovinskih izkušenj, ki so se nakopičile do šestdesetih let našega stoletja. Nasproti pozabi in degradaciji kritike politične ekonomije zlasti v predhodnih štiridesetih letih takšna interpretacija, utemeljena v neposrednem političnem hotenju, prinaša tudi določene (inherentne) *filozofske* konsekvence. Prav tako pa je seveda tudi »intelektualna« renesansa kritike politične ekonomije, ki se je v Evropi na prehodu iz petdesetih v šestdeseta leta pričevala v izraziti filozofski orientaciji, imela svoje (inherentne) *politične* konsekvence.

Drugi avtor, ki je v zgodnjih šestdesetih letih s pomočjo Marxovih *Očrtov* poskrbel za neko drugačno, divergentno in presenetljivo preinterpretacijo v marksizmu, in ki vrhu tega nastopa s Trontijevi paradigmi ravno nasprotnega stališča, pripada refilozofikacijskim naporom v procesih obnavljanja kritike politične ekonomije. Ta avtor, ki ga bomo obravnavali v nadaljevanju, je A. Schmidt z delom o pojmu narave pri K. Marxu[* 26]. Če je poskušal Tronti s pomočjo *Očrtov*

avtonomistom zasluge za demistificiranje kulta dela, kot so ga reafirmirala nova historična okolja. Če izfiltriramo nekaj odvečne italijanske temperamentnosti in poskušamo doumeti politično filozofijo kot *teorijo*, ne pa kot grobi proletarski revivalizem, kot komisarstvo («To pa se ne bo zgodilo brez skrajnega nasilja» itd. — Prim. ibd., str. 262 [284]), se nam prav tu odpre pomembno vprašanje, ki ga je Marx prav v *Očrtih* poskušal razviti kot mejo »bedne podlage«, »na kateri temelji sedanje bogastvo« (METI 505. 30—31).

[* 25] Ibid., str. 259, 280.; prim. tudi str. 250—251 [270—271].

[* 26] A. Schmidt, *Der Begriff der Natur in der Lehre von Marx*. — Delo je nastajalo ob koncu petdesetih let kot doktorska teza pod mentorstvom Adorna in Horkheimerja, v knjižni obliki pa je izšlo v Frankfurtu leta 1962. Leta 1971 je izšla predelana in dopolnjena izdaja; tu se bomo sklicevali na njen nespremenjen ponatis iz leta 1978.

obnoviti (v procesih razkroja nekdanje revolucionirajoče socialne subjektivnosti, ki so se razpenjali od reformizma do stalinizma) izčrpane možnosti tradicionalne proletarske strategije in taktike, imamo pri Schmidtu opravka s čisto teoretsko detekcijo in rekonstrukcijo nekega pomembnega in obenem aktualnega vprašanja znotraj razmerja filozofije in marksizma: zadeva vprašanje razmerja med (historičnim) materializmom in kritiko politične ekonomije. Teoretski poraz marksizma v tridesetih letih je bil prav na tem področju najtežji; v svoji stalinistični interpretaciji, od katere je kot od »avtentičnega marksizma« brez pomislov startal tudi del zahodne marksologije, je bil koncept in filozofsko ozadje *materialističnega pojmovanja zgodovine* dejansko reduciran na »ekonomski materializem«, na »ekonomski determinizem«. V Marxovem »ekonomskem« opusu ni bil nihče več pripravljen iskati nedogmatičnih filozofskih problemov ali pa takšno iskanje vsaj ni bilo deležno zanimanja; na drugi strani pa je bila vsa »filozofija marksizma« reducirana na neko specifično naturfilozofsko interpretacijo poznega Engelsa, ki je pozabljala na refleksijo lastne historične utemeljenosti. Dokler ni na teren diskusije o Marxu in marksizmu priletela kategorija odtujitve — to pa je povzročila šele zapoznala eksploatacija zgodnjega dela literarne zapuščine — in kolikor se ni njen najintenzivnejši del vrtel okrog »zgodovinskega materializma« kot »sociologije marksizma«, so se poslej temeljne *filozofske* kontroverze osredotočale na kategorijo narave in neko čisto objektivistično, dofeuerbachovsko razumevanje materializma. Nasproti vladajočim predstavam diamata (vladajočim ne le v tem smislu, da v diskusijskem prostoru realnega socializma ni bilo prostora za drugačno interpretacijo, pač pa tudi v tem, da ga je tudi prva povojna *kritika* marksizma neposredno enačila z Marxom »na sebi«) je moč v Zahodni Nemčiji petdesetih let ugotoviti le dve glavni protiorientaciji. Eno predstavljajo npr. evangeličanski marksologi, ki poskušajo Marxu (ob ugotavljanju pomembnosti vpliva nemške filozofske tradicije nanj) vrniti intelektualno digniteto, pri čemer vsaj prehodno žrtvujejo »revolucionarja« za pridobitev »misleca«. V tem okviru ne pride le do zoperstavitve specifičnega »materializma dejanja« objektivističnemu »dialektičnemu materializmu«, pač pa se konsekvntno in deloma na nov način obnovi tudi zoperstavljanje Marxa in Engelsa, ki ga je nekoč načel že Lukács. Drugo smer z izrazitejšo privrženostjo »prevratni praksi«, čeprav deprimirano po izkustvih nacizma in stalinizma ter v povojni antimarksistični evforiji poniknjeno v relativno hermetični teoretski jezik, predstavlja postopoma spet čedalje bolj privlačna kritična teorija družbe. Eno izmed njenih vidnejših del tega obdobja, Horkheimerjeva in Adornova *Dialektika razsvetljenstva*, nastopa ob prikritih navezavah na Marxove filozofske koncepte med drugim ravno zoper instrumentalistični koncept narave[*²⁷], ki bistve-

[*²⁷] Prim. Adorno-Horkheimer, *Dialektik der Aufklärung*, Frankfurt 1969, str. 25—26: »Narava je — pred kvantno teorijo in po njej — nekaj, kar velja matematično dojeti; celo to, kar preostane, nerazrešljivost in iracionalnost, je obkoljeno z matematičnimi teoremi. V anticipirajoči identifikaciji do kraja mišljenega matematičnega sveta z resnico meni razsvetljenje, da je

no karakterizira tudi diamatsko revizijo Marxove teorije. Prav v tem pogledu se v Schmidtovi disertaciji na mnogih mestih kaže dolg do njegovih mentorjev. Če ob teh vplivih upoštevamo še kot popularno alternativo petdesetih let (z velikim učinkovanjem tudi v naslednjem obdobju) pojavljajočo se humanistično-antropološko interpretacijo Marxa, ki je pripomogla k temu, da so se spori v povojni diskusiji o Marxu in marksizmu za nekaj časa omejili na zoperstavljanje »filozofije« zgodnjega Marxa ter »znanosti« poznega Marxa, potem je v grobem zarisani tisti historično-teoretski okvir, v katerem se je Schmidtovo delo pojavilo kot filozofsko provokativni novum.

Poskus podrobne analize pojma narave pri Marxu — ne glede na nekatere kasnejše upravičene kritike pomanjkljivosti in do neke mere celo avtorjevo lastno samokorigiranje v dodatku k drugi izdaji — je Schmidt za dotedanjo diskusijo dokaj nenavadno utemeljil na kritiki politične ekonomije: takó, da se je s tem zoperstavil obema prevladujočima in nasprotujočima dotedanjima koncepcijama. Nasproti filozofom, ki so menili, da se je moč proti dogmatikom, ki so imeli v posesti »poznega« Marxa, boriti le z argumenti »zgodnjih del«, odpira Schmidt filozofsko fronto v »ekonomskem«, »znanstvenem« Marxu samem; pri tem pa nastopijo kot eden izmed odločilnih opornih tekstualnih materialov seveda prav rokopisi iz let 1857—58. »Kjer se spušča v Marxove zgodnje spise, gre avtorju bolj za vzpostavitev genetične zveze z določenimi motivi srednjega in zrelega Marxa, kot za danes prav toliko razširjen kolikor napačen poskus, da se Marxovo lastno filozofsko mišljenje reducira na tisto, kar je rečeno v teh tekstih, zlasti na antropologijo Pariških rokopisov. Po premisleku, da Marx nikakor ni najbolj filozofski tam, kjer uporablja tradicionalni šolski jezik filozofov, se tu v mnogo večji meri, kot je to sicer v navadi pri filozofskih interpretacijah Marxa, išče pomoč pri politično-ekonomskih spisih srednjega in zrelega Marxa, predvsem pa v za razumevanje odnosa Hegla in Marxa izjemno pomembnem *Grobem osnutku* <»Rohentwurf«> *Kapitala*, čigar vrednost je od tedaj ostala skoraj neizkoriščena»[*²⁸].

varno pred povratkom mitičnega.« — Str. 41: »Danes, ko se je Baconova utopija, da 'ukazujemo naravi v praksi' izpolnila v teluričnem merilu, se razodeva bistvo prisile, ki jo je pripisoval neukročni naravi. Slo je za gospodstvo samo.« (Prim. slovenski prevod v zborniku *Kritična teorija družbe*, Ljubljana 1981, str. 133 in 149.)

[*²⁸] A. Schmidt, *Der Begriff der Natur in der Lehre von Marx*, Frankfurt 1978, str. 8—9.

Formiranje odnosa do položaja v tedanji diskusiji o Marxu in marksizmu še posebej dopolnjujejo tudi naslednje Schmidtove formulacije iz druge izdaje (1971):

»Knjiga vsebuje polemični element, ker je spadala med prve študije, ki so poskušale pritegniti politično-ekonomske spise srednjega in poznega Marxa, zlasti *Kapital* in obsežen *Grobi osnutek* iz let 1857—1858 <...> k filozofski interpretaciji Marxovega življenjskega dela. S tem se je pisec zoperstavil razširjenim zahodnoevropskim, eksistencialističnim kot tudi teološko obarvanim tendencam petdesetih let, ki so reducirale Marxov nauk (v konse-

Odpreti vprašanja filozofskega značaja v tkivu Marxovega *Kapitala*, zlasti še vprašanje materializma, je utegnilo v splošnih intelektualnih pogojih ob koncu petdesetih let izgledati hudo dvomljivo početje. Podoben poskus, ki ga je štirideset let poprej izpeljal K. Korsch, je bil že zdavnaj pozabljen in obenem še ne ponovno odkrit in tudi Lukácseva *Zgodovina in razredna zavest* je bila rehabilitirana v novi izdaji šele ob koncu šestdesetih let. Za sovjetski marksizem je kompleks *Kapitala* v vsakem primeru predstavljal predvsem le anticipacijo realnega socializma, v najboljšem pa »marksistično politično ekonomijo«; tako pri njem kot pri njegovih teoretskih nasprotnikih je sintagma *kritike* politične ekonomije izgubila vso svojo dialektično razsežnost. Končno, sama Schmidtova mentorja, Horkheimer in Adorno, se o tem vprašanju odkrito in načelno nista izrekala. Zato je moč tvegati do neke mere vnaprejšnjo sodbo, da tekstualni arzenal zrelega in poznega Marxa (v tem okviru pa še zlasti *Očrti*) pravzaprav šele s Schmidtom v polni meri stopa v orbito filozofske produkcije frankfurtske šole.

Schmidt začenja s spoznanjem, da pri Marxu ni najti »sistematične teorije narave, ki bi se zavedala vseh spekulativnih implikacij«^[* 29]. V tem je sicer na prvi pogled prisotna pogosta manira raziskovalcev Marxa, ki svojo nalogo vidijo predvsem v tem, da sistematizirajo in pedagogizirajo mojstrovo mišljenjsko nedisciplino na specialnem področju, ki so si ga izbrali in ki je že zaradi tega »najpomembnejše«. Toda Schmidtu ni šlo za tak poenostavljajoč poseg. Nasproti sociološki neproblemiziranemu razumevanju historičnega materializma namreč odpira »vprašanje o povezavi materialističnega pojmovanja zgodovine in filozofskega materializma« kot vprašanje v razmerju marksizma in filozofije, pri čemer se že na začetku opre na neko bežno, pa vendar neutemeljeno prezrto Marxovo opazko o »odnosu do naturalističnega materializma« v *Uvodu* iz leta 1857^[* 30]. Zanj se — kot leitmotiv ponavljajoč se skozi vso knjigo — osnovni karakterni znak Marxovega materialističnega pojmovanja zgodovine, za razliko in v nasprotju do celotne tradicije filozofskega materializma, pojavlja v bistveno *neontološki* konceptiji narave, materije, »objektivnega sveta«: »Ko Marx naravo — material človeške dejavnosti — določa kot tisto, kar ni lastno subjektu, kar ne izhaja iz načinov človeškega prisvajanja, kar je naravnost neidentično z ljudmi, tedaj te **zunajčloveške dejanskosti** pač ne razume v smislu neposredovanega objektivizma,

kvenci) na ahistorično, okrog problematike odtujitve v zgodnjih spisih (zlasti Pariških rokopisov iz leta 1844) centrirano »antropologijo«. — Ibid., str. 297.

[* 29] Ibid., str. 9.

[* 30] Prim. ibid., str. 11. — Gre za Marxove neizdelane točke ob koncu *Uvoda* (prim. METI 39. 7—8), ob katerih se je — kljub temu, da je ta del teksta znan že od začetka tega stoletja — ustavil pogled le redkih interpretatorjev. Na to točko, četrto po vrsti, je prvi utemeljeno opozoril K. Korsch, ki so mu bile dovolj jasne (ne le) filozofske konsekvence distinkcije med materialističnim pojmovanjem zgodovine ter »naturalističnim« materializmom. Gl. njegove *Kernpunkte der materialistischen Geschichtsauffassung*, Berlin 1922, str. 20—21 (sl. prevod v: Vestnik IMŠ SAZU, št. 1-2/1986, str. 176).

torej ontološko«[*³¹]. Schmidt torej da neke mere obnavlja tisto interpretacijo, ki je bila že pri Korsch in Lukácsu obdolžena »skrajnega subjektivizma« (čeprav Schmidt prav lukácsevsko razumevanje »narave kot družbene kategorije« reflektira tudi z nasprotni strani), in po kateri Marxa zanima narava »v prvi vrsti kot moment človeške prakse«[*³²]. To interpretacijo s svojim naporom, da prikaže strukturo Marxove filozofske misli kot protiontološko usmerjeno, še potencira oziroma ji dodaja lasten pečat. Ontologija nastopa kot *filozofija reda*, transponiranega iz človeškega družbenega sveta v daljnja kozmična prostranstva ali v temne globine duha. Historična samorefleksija teorije, »pripoznavanje materialne realnosti kot že vedno družbeno posredovane« je tisti moment, s pomočjo katerega »se je moč izogniti ontologiji«[*³³]. »Filozofija izvora« pripada predrefleksivni stopnji teorije. Ko je z redukcijo »onostranstva« na »tostranstvo« razrešena ontološka absolutnost »duha«, ko je prikazana subjektivna posredovanost predstavnega sveta, filozofske konsekvence tega prevrata ne morejo zaobiti njenega tradicionalnega, na prirodo se sklicujočega materialističnega nasprotja: o »najvišjem principu biti« ni moč več govoriti, torej tudi »ni nikakršne pramaterije, nikakršnega pratemelja

[*³¹] Ibid., str. 19. — Prim. tudi dalje: »Marxu ne pride na misel, da bi enostavno nadomestil Heglov svetovni duh z nekim prav tako metafizičnim principom, kot je materialna substanca sveta.« (Str. 20). — »O tem, da Marxovega materializma ne gre razumeti ontološko, govori zlasti obča karakteristika Heglovega sistema« kot »nujno protislovne enotnosti« spinozistične substance in Fichtejevega samozavedanja v *Sveti družini* (gl. MEW 2: 147; MEID I: 526—527). (Str. 24). — »Marx zavrača ontološko postavljeno vprašanje po stvarniku prvega človeka in narave kot »produkt abstrakcije« (MEW EB I: 545; MEID I: 344).« (Str. 31). — Itd.

[*³²] Ibid., str. 23. — Pri tem se Schmidt najprej opira na znano formulacijo iz Pariških rokopisov, da »narava, vzeta abstraktno, za sebe, fiksirana v ločitvi od človeka, ni za človeka nič« (MEW EB I: 587; MEID I: 395), takoj za tem pa še neposredno na Očrte, ki s tem prvikrat v knjigi nastopijo v argumentacijski vlogi: »Goli naravni material, kolikor v njem ni upredmeteno nobeno človeško delo, kolikor je torej gola materija, eksistira neodvisno od človeškega dela, <tedaj> nima nikake vrednosti, saj je vrednost le upredmeteno delo.« (METI 237.1—4).

Prim. ibid., str. 66—67: »Lukács po pravici opozarja na to, da je vsa zavest o naravi kot pojavljajoča narava sama historično-socialno določena. Narava pa za Marxa ni zgolj družbena kategorija. Po formi, vsebini, obsegu in predmetnosti se nikakor ne more razpustiti brez preostanka v historične procese njenega prisvajanja. Če je narava družbena kategorija, velja obenem obratni stavek, da predstavlja družba naravno kategorijo. Čeprav za materialista Marxa obstojijo narava in njeni zakoni neodvisno od vsake človeške zavesti in volje, se izjave o njej nasploh lahko formulirajo in uporabijo le s pomočjo družbenih kategorij. Brez človeških naporov za obvladovanje narave je pojem naravnega zakona nezamisljiv. Družbena označenost narave in njena samostojnost tvorita enotnost, znotraj katere subjektivna stran nikakor ne igra »proizvajajoče« vloge, ki ji jo je pripisal Lukács.«

[*³³] Ibid., str. 28.

»Realno gospodstvo <...> dopolni pojem enotnosti sveta.« — Ibid., str. 55. »Z odpravo gospodstva človeka nad človekom in z na njegovo mesto stopajočim solidarnim vodenjem procesov produkcije in upravljanjem stvari odpade družbena nujnost, ki ustvarja videz, da je duh ontološko zadnje in absolutno.« — Ibid., str. 143.

bivajočega»[* 34], Očeta, Gospodarja. Materialistična teorija je torej z Marxom dosegla odločilno novo stopnjo, v kateri je med drugim rehabilitirala evdajmonistični moment materialistične etike antike: »Ko bi se Marxov materializem ukvarjal z abstraktnimi svetovnonazorskimi razodevanji, kot so še danes močno v navadi v vzhodnih deželah, se ne bi v ničemer razlikoval od onega, prej glosiranega grdega idealizma. Ne abstraktum materije, temveč konkretum družbene prakse je resnični predmet in izhodiščna točka materialistične teorije«[* 35]. Ta »konkretum družbene prakse« je — čisto marksovsko vzeto — tisto neposredno, od česar »individue izhajajo« kot od sebe samih, in hkrati tista točka, s katere je možen preboj postvarele dejanskosti, ki jo filozofski svečeniki častijo v posameznih abstraktumih. Zato je »iz samogibanja (abstraktno-posebnoznanstveno zapopadene) ‚materije‘ nemogoče izpeljati idejo ‚realnega humanizma‘«[* 36].

Abstraktumi, pri katerih začenjajo »filozofije izvora«, lahko v svoji notranji logiki še tako vseobsežno pojasnjujejo »svet in človeka«, toda ko jih enkrat reflektiramo v njihovi historični posredovanosti, se končujejo pri tem, kar je. Nasprotno pa se utopična transcendiranja, ki so se navezovala na ustrezna socialna gibanja in socialne prakse, običajno niso pojavljala tam, kjer so vladali veliki, vseobsežni in zaključeni miselni sistemi, čeprav so ob podrobnem pogledu v sebi pogosto prikrivali nekakšen nekritičen in sinkretičen amalgam postulatov »čistega uma«. Materialistično pojmovanje zgodovine nastopa v razmerju do te tradicionalne zoperstavljenosti kot nova paradigma, ki posega od »prirodne« (geneza) k socialni zgodovini in vzpostavlja kontakt med »srcem« in »glavo«, med »toplim« in »hladnim«, kot bi

[* 34] Ibid., str. 27.

»Kakor duh tako tudi materija ni nikakršen absolutno ‚fundamentalen‘, enoten princip pojasnitve sveta.« — Ibid., str. 27—28.

[* 35] Ibid., str. 33.

»Če se za materializem meščanskega razsvetljenstva sedemnajstega in osemnajstega stoletja nahaja v središču materija v njeni fizikalni ali fiziološki določenosti, tedaj mora pri obliki materializma, katerega bistvena vsebina sestoji v kritiki politične ekonomije, nastopiti v najširšem pomenu kot družbena kategorija.« — Ibid., str. 25.

»Bistvo Marxovega materializma ostane zgrešeno dotlej, dokler se ga interpretira kot golo znotrajfilozofsko, zgolj svetovnonazorsko alternativo kakršnegakoli idealizma. Toda prav toliko je — seveda sama še filozofsko motivirana — kritika in odprava filozofije kot filozofije.« — Ibid., str. 203.

[* 36] Ibid., str. 209. — Schmidtovo razontologiziranje Marxa (interpretacij Marxa) ima svoje mnogo bolj neposredne konsekvence v tistem delu tedanjih teoretskih kontroverz, ki je zadeval *teorijo odraza*:

»Predmetni svet nikakor ni golo odražajoče se Na-sebi, temveč je v veliki meri družbeni produkt. <...> Zavest kot dejavni duh torej nenehoma vstopa v od nje reproducirano dejanskost. Ne kapitulirati pred njo, ki kot kamniti zid obdaja ljudi, je naloga spoznanja. S tem, ko ponovno oživilja v gotovih dejstvih ugasnjene človeško-zgodovinske procese, izkazuje dejanskost kot ustvarjeno po ljudeh in potemtakem spremenljivo: praksa kot najvažnejši pojem spoznanja prehaja v pojem politične akcije.« — Ibid., str. 205—206.

temu rekel E. Bloch^[*37]. V tem pogledu se ta paradigma izmika opredelitvi v klasičnih pojmi, ali pa nanjo pristaja le ob določenih težavah. Te »težave« so tisto, kar je vrsta marksistov in markso-
logov označila kot nezvodljivost Marxove misli na tradicionalna kon-
cepta filozofije in znanosti in ki ne bi obstajala brez Heglovega posred-
stva. Temu se pridružuje tudi Schmidt: »Dialektični materializem ni
niti znanost kot pozitivistično zbiranje faktov niti filozofija v smislu
spekulativnega preletavanja dejstev«^[*38]. S sredino 19. stoletja, z zlo-
mom in iztekom nemške klasične filozofije napoči triumf vulgarnega
materializma kot »izraz dokončnega razcepa naravoslovja in filozofije«;
nasproti temu dvocepemu triumfu meščanskega mišljenja sta dialektiko
v tistih njenih možnostih, ki jih je prinašalo 19. stoletje od nemške
klasične filozofije prevzela le Marx in Engels. Heglov vpliv nanju
je bil — še zlasti ob pospešeni recepciji zgodnjih del — v tedanji dis-
kusiji o Marxu in marksizmu v načelu že pripoznan, toda pri tem sta se
obe nasprotni struji praviloma strinjali v tem, da je bil ta vpliv
oziroma »obračun s Heglom« omejen na tisto dobo, ki se zaključuje s
Tezami o Feuerbachu ter *Nemško ideologijo*. V nasprotju s tem
Schmidt trdi, da se »reševanje in prenašanje« (Engels) dialektike še
bolj kot na »prvo razpravljanje s Heglom« nanaša »na drugo prisva-
janje Hegla, katerega začetek pada tako za Engelsa kot za Marxa
v leto 1858«^[*39]. Na tem mestu zavije analiza v širok stranski rokav,
ki ga je inavgurirala tako tedanja zahodnonemška diskusija sama (zlasti
okrog *Marxismusstudien*), kot tudi tisti subjektivizem, ki izhaja iz
razvoja marksizma samega. Če v zgodnejših spisih še ni moč govoriti
o kakšni omembe vredni razliki med pogledi Marxa in Engelsa, se

[*37] Distinkcijo »toplega« in »hladnega« vala v marksizmu je Bloch upora-
bil v svojem nagovoru ob otvoritvi takorekoč »zgodovinske« korčulanske
poletne šole leta 1968, praktično v dneh, ko so čete varšavske zveze
okupirale Čehoslovaško. — Prim. Praxis, št. 1—2/1969, str. 5:

»V marksizmu razlikujemo dve studiji, hladno in toplo. Marksizem hladne
struje je nenavadno koristen, detektivski, detektorski, v njem se nek X ne
more več prikazati kot Y, v njem se dogaja ekonomska analiza, v kateri ni
več nikakršne sleparije, nikakršnega ideološkega zastiranja čistih profitskih
interesov, trezen pogled skozi dosedanjo razredno družbo <...>.

To je hladna struja; ob njej je v marksizmu nekaj, kar ima svoje moralno
ozadje, ki posega v fantazijo in s pomočjo svoje oživljajoče morale kakor
tudi fantazije tvori toplo strujo v marksizmu. To je tista, ki izziva revoluc-
cionarno navdušenje, ki sili ljudi, da gredo, ne oziraje se na smrt, na
barikade za prehod iz carstva nujnosti v carstvo svobode, v katerem lahko
postaneta nasilje in moč odvečna v katerem prehaja oblast nad osebami
v upravljanje s stvarmi <...> Vdor hrepenenja človeštva po svetlobi
od časov prerokov, Jezusa, heretikov, od časov kmečkih vojn, nemških,
italijanskih, francoskih, angleških, ki jih je vodil cilj svobode, ki je leb-
del pred očmi in ki zares ni imel samo moralnega ozadja, temveč je
prodrl globoko v fantazijo, religiozno obarvan, vendar ne omejen na to,
od teh časov gre ta prelom naprej, teče skozi 19. stoletje, skozi veliko rusko
literaturo, prikazuje se v Ruski Luxemburg kot osebi, v konkretni utopiji,
ki se imenuje marksizem.«

[*38] A. Schmidt, *Der Begriff* ..., str. 47, op. 117.

[*39] Ibid., str. 46—47. — Pri tem se Schmidt sklicuje na znano Marxovo
pismo Engelsu (14. 1. 1858) o »ponovnem prelistavanju Heglove *Logike*« ter
na Engelsovo pismo Marxu (14. 7. 1858) o »celici kot Heglovi biti-na-sebi«.

»s koncem petdesetih let < torej prav v zvezi s ponovnim srečevanjem s Heglom!> deloma vendar ločijo poti obeh avtorjev«: »Marx konkretizira v veliki historično-ekonomski analizi *Kapitala* skupno izdelan program *Tez* in s tem tudi za *Nemško ideologijo* tako bistveno vprašanje po razmerju narave in družbene prakse <...> Engels, nasprotno, interpretira s pomočjo dialektičnih kategorij zaključene rezultate modernega naravoslovja. Medtem ko Marx čisto hegllovsko pušča, da dialektično prikazana znanost izide šele iz kritike njenega dotedanjega stanja in na nobenem mestu ne oddvaja materialistične dialektike od vsebin politične ekonomije, ostaja Engelsova dialektika narave nujno stvari zunanji način opazovanja»[* 40].

Po Schmidtovem mnenju so petdeseta leta tako Marxa kot Engelsa obračala k pozitivni znanosti[* 41]. Toda vtem, ko se je Marx zapredel v za razvitje historične dialektike »hvaležnejši« material politične ekonomije (čeprav je v pismu Engesu nekoč pripomnil, da ga ta znanost »že začenja dolgočasiti« in da se bo vrgel na novo — prim. MEW 27:228), ki je dovoljeval razvitje dialektične kritike predmeta, tj. *kritiko politične ekonomije*, je imel Engels z orientacijo na naravoslovje manj srečno roko: »Naravoslovju ne more dati — tako kot Marx politični ekonomiji — nove oblike, temveč se mora zadovoljiti s sistematiziranjem materialov, ki jih je prineslo»[* 42]. Mnogo hujša konsekvence takšne orientacije pa naj bi bila v tem, da je na ta način postal »Engelsov pojem narave <...> v zadnji instanci <...> ontološki»[* 43]. Po drugi strani pa je Marxova izbira srečnejša tudi v tem, da lahko v obravnavi ekonomskega materiala inherentno razvija tudi naturfilozofske vidike, da torej »že vsebuje« dialektiko narave: delovni proces ne more biti kaj drugega kot razmerje med ljudmi in naravo, presnavljanje snovi v neki historično dani formi. Dialektika je možna le kot historična dialektika, v njej pa je mesto za kategorijo narave le na način nekakšne wittgensteinovske zaprtosti v svet socialne prakse: »Narava postane dialektična s tem, da ustvari človeka kot spreminjajočega, zavestno dejavnega subjekta, ki stopa sam nasproti njej kot »naravna moč«. <...> Narava je Subjekt-Objekt dela. <...>

[* 40] Ibid., str. 47—48. — Prim. tudi str. 193, kjer Schmidt (v dodatku iz leta 1965) to tezo skoraj dobesedno ponavlja.

Koliko je bila takšna sodba tudi zares domišljena, je drugo vprašanje. Prim. argumentacijo, ki jo je prav temu problemu namenil B. Debenjak v *F. Engels — zgodovina in odtujitev*, Maribor 1970, str. 95ff, 196—197, 211. Vsekakor imamo — če vzamemo sama tekstualna, filološka ipd. dejstva kot raziskana, rešena in dokazana — tudi pri »zadevi Engels« opraviti s še povsem historično teoretsko kontroverzo, ki je nikakor ni moglo poroditi zgolj preohlapno Engelsovo formuliranje nekaterih filozofskih problemov.

[* 41] Prim. *ibid.*, str. 47. — V Schmidtovem delu je najti s tem v zvezi več zanimivih analiz, ki pa iz sedanje historične distance včasih izgledajo kar tendenciozne. Vsekakor velja opozoriti na njegovo obravnavo naravoslovnih oziroma tehničnih metafor v Marxovih kritikah politične ekonomije ter na soočanje z nemškimi vulgarnimi materialisti s sredine prejšnjega stoletja.

[* 42] Ibid., str. 193.

[* 43] Ibid., str. 53.

Ker tvorijo odnosi ljudi do narave predpostavko za vsestranske odnose ljudi med seboj, se dialektika delovnega procesa kot naravnega procesa razširja na dialektiko človeške zgodovine sploh«[* 44].

S tem pa smo pri tistem delu Schmidtove raziskave, v katerem na odločilen način intervenirajo Marxovi Očrti. V horizontu kritike politične ekonomije se z najbolj dalekosežnimi naturfilozofskimi konsekvencami razpre problematika »izmene snovi med človekom in naravo«. Ko se avtor nekoč kasneje samoreflektivno obrača k svoji obravnavi, pravi, da je hotel s to sintagmo »naznačiti ‚naravno dano‘ mejo vsake historične dialektike: okoliščino, da je ‚konkretna‘ — ne ‚abstraktna‘ — forma človeškega dela neodpravljiva«. Ta poglobljena teza, ki prihaja v prvi izdaji dovolj jasno do izraza, in na kateri temelji tudi tistega nekaj »frankfurtskega pesimizma« (ali vsaj skepticizma), ki ga Schmidt deduje po svojih predhodnikih, ni le takoj naletela na večjo ali manjšo neprizanesljivost kritike, pač pa jo je moral avtor sam do neke mere modificirati. K drugi izdaji (1971) priključuje razpravo »o razmerju med zgodovino in naravo v dialektičnem materializmu« (1965), ki je nastala v polemiki s francoskim eksistencializmom in njegovim reševanjem razmerja med dialektiko in zgodovino. Ta razprava naj bi bistveno dopolnila prvotno analizo »izmene snovi med človekom in naravo« s tem, da »elementarno«, svojevrstno nezgodovinsko dialektiko same izmene snovi omeji še historično in to na **predmeščanske formacije družbe** [* 45]. Ta vidik v prvotnem tekstu še ni bil dovolj razvit.

Raziskovanje zveze med »naravo in analizo blaga« že na samem začetku študije pokaže snov, naravno materijo »na sebi« ne kot brezformno, pač pa kot substrat brez *smotrne* forme. V tej svoji »predteleološkosti« je naravna snov pogoj *dela*, delovnega procesa, toda ne le kot njegovi predmetni pogoji, temveč tudi s tem, da »v izmeni snovi z naravo«, v delovnem procesu človek »nasproti naravni snovi stopa kot naravna moč« (MEW 23:192; K I:201). Posamezne *uporabne vrednosti* nastopajo kot »spojine dveh elementov, naravne snovi in dela« (MEW 23:57; K I:52). Vendar delo ne vtke v naravno formo

[* 44] Ibid., str. 58.

[* 45] Ibid., str. 209. — Gre za avtorjev »Postscriptum« iz leta 1971. — Prim. tudi *Ibid.*, str. 179—180, 182: »Konfrontiran z ogromnim socialnozgodovinskim materialom je Marx v veliki meri prisiljen, da pusti svoj zgodovinsko-filozofski princip konstrukcije ob strani ter da v *Grobem osnutku za Kapital* kot tudi v svojem glavnem delu samem vpelje v pojem historične dialektike pomembne diferenciacije. <...> Dialektika ima takorekoč nek ‚elementaren‘ značaj <...> Šele s prehodom h kapitalizmu dobi obvladovanje narave neko novo kvaliteto: šele zdaj postaja proces dela, ki ga je Marx najprej pojasnjeval kot po svojih občih določitvah istega na vseh družbenih stopnjah, v strogem pomenu *družbeni* produkcijski proces <...>. Še posebej jasen postane ta naravno-nezgodovinski značaj predmeščanske zgodovine v teoretsko pomembnem razdelku *Grolega osnutka za Kapital*, ki se ukvarja z oblikami, ki predhajajo kapitalistični produkciji. Razdelek kaže, da mora dialektika (kot po intenci že pri Heglu) preiti v zgodovino-pisje, če naj se ne spridi v puhlo shemo.«

snovi le njemu lastne smotrnosti brez katere snov še vedno in ponovno ostaja snov, ni le producent uporabnih vrednosti kot blaga v njihovi »vsakdanji naravni formi« (MEW 23:62; K I:57), temveč kot historično razvito delo, kot abstraktno-obče in enako delo ustvarja *menjalno vrednost*, s katero na naravni snovi nenadoma zablesti »nadnaravna lastnost«, »nekaj čisto družbenega« (MEW 23:71; K I:68). Z dvojnim značajem dela človeška »izmena snovi z naravo« izgubi svojo prvotno neposrednost; s produkcijo *blaga* produkti dela »nič več ne utelešajo žive menjave ljudi z naravo, temveč nastopajo kot mrtva in rečevna realiteta, kot objektivna nujnost, ki kot nekakšna slepa usoda obvladuje človeško življenje« [* 46]. Ta »fetišizem« sedaj izkrivlja tudi samo zavest o odnosih ljudi med seboj in z naravo; celo teorija, ki je poskušala misliti te odnose iz perspektive kategorije dejavnosti, procesa dela, pa ni zapopadla njegove dvojnosti, je zato zašla pri vprašanju »teoretske in praktične odprave odtujitve« v iluzijo, da je treba odpraviti »predmetnost kot tako« in ne »njen odtujeni značaj« [* 47]. »V nasprotju s tem za Marxa odprava odtujitve ne obstoji v filozofiji, ampak v socializmu kot najvišji obliki realnega posredovanja človeka in narave, pri čemer njena predmetnost ne izginja enostavno, temveč ostaja tisto zunanje, kar si je treba prisvajati, tudi ko postane adekvatno ljudem. Ljudje morajo vedno delati« [* 48].

Vendar ne »v potu svojega obraza« (prim. METI 430.6f). Tej interpretaciji *Kapitala* zdaj sledi intenzivna pritegnitev *Očrtov*, ki je glede na obravnavani kontekst vpeljana tako: »V še močnejši meri se Marx poslužuje filozofskih kategorij v *Grobem osnutku Kapitala*, kjer razvija **nerazrešljivo povezavo odvisnosti in neodvisnosti biti narave od ljudi**« [* 49]. V opombi k temu mestu pa podaja njihovo mnogo podrobnejšo oceno: »Pripravljalna dela iz leta 1857—1859 za prvi

[* 46] Ibid., str. 64.

[* 47] Ibid., str. 67.

[* 48] Ibid., str. 68. — V nadaljevanju se Schmidt opira na Marxovo formulacijo o »koristnem delu« kot »večni naravni nujnosti« (MEW 23:57; K I:52).

[* 49] Ibid., str. 68—69.

Da Schmidt — med zgodnjimi interpretorji *Očrtov* mogoče še najbolj izrazito — te Marxove rokopise obravnava kot teoretsko najbolj odločilne, dokazujeta tudi naslednji mesti, naravnani zoper I. Fetscherja oziroma E. Blocha:

Fetscher spregleda, »da spisi srednjega in poznega Marxa, zlasti *Kapital* in njegov *Grobni osnutek*, po svoji filozofski vsebini pomenijo več kot priložnostno obnavljanje motiva odtujitve, da v sebi skrivajo delno implicitno delno eksplicitno izrečeno materialistično filozofijo« (ibid., str. 47, op. 117). Ne glede na svojo spekulativno »interpretacijo dialektičnega materializma«, »metafizično in kozmološko razširitev Marxovega pojma narave« naj bi Bloch pokazal, da »znotraj družbenih odnosov ljudi delujoče narave Marx v resnici ne razume izključno kvantificirajoče-naravoslovno, čeprav je njegov jezik prežet z naravoslovnimi termini. <...> To kaže še posebej *Grobni osnutek*, ki podpira Blochov pogled, pa ga ta začuda ni izkoristil, in v katerem Marx poskuša s pomočjo pojmovnih parov kot sta 'forma-materija', 'dejanskost-možnost', ki izhajata iz Aristotelove metafizike, ki jo je visoko cenil, zapopasti odnos subjekta in objekta v delu« (ibid., str. 165—166 in op. 135).

zvezek *Kapitala* kot tudi za spis *H Kritiki politične ekonomije*, ki so bila objavljena pod naslovom *Očrti kritike politične ekonomije*, k filozofskemu razumevanju Marxa doslej skoraj niso bila pritegnjena, čeprav vsebujejo ravno ta dela glede na odnos Marxa do Hegla in — s posredstvom Hegla — do Aristotela izredno mnogo novega materiala. Razvojnogodovinsko govoreč predstavljajo vezni člen med Pariškimi rokopisi in izdelano materialistično ekonomijo zrelega Marxa. Grobi osnutek, ki kljub svojemu deloma fragmentarnemu značaju vsebuje nedvomno **filozofsko najpomembnejše Marxove formulacije**, razjasnjuje še bolj kot dokončno besedilo *Kapitala*, da je prav mišljenje poznega Marxa močnejše kot je bil sam pripravljen priznati določeno s Heglovimi pozicijami. Študij *Grobega osnutka* lahko še posebej prispeva k podpiranju legende, ki danes znatno obremenjuje raziskovanje Marxa, in po kateri je filozofsko zanimivo le mišljenje 'mladega Marxa', medtem ko je kasnejša stvarna ekonomska problematika zasula vse impulze realnega humanizma« [* 50].

Schmidt seveda ne posega v to globalno dimenzijo *Očrtov*; z njo le utemeljuje težo njihovih argumentov v obravnavi svoje problematike. Tudi pri njem se — podobno kot prej pri Trontiju — srečamo z branjem tistih strani na začetku »poglavja o kapitalu«, ki odpirajo analizo delovnega procesa. Toda med obema eksploatacijama tega odseka rokopisov obstaja praktično neprevladljiva razlika. Če išče Tronti v *Očrtih* oprijemke za tisto, kar smo zgoraj imenovali ontologijo proletariata, potem je Schmidtova orientacija nasprotna in v skrajni instanci pristaja le na »**negativno ontologijo**« [* 51]; če Tronti razume delovni proces čisto subjektivistično kot mesto, na katerem je utemeljen proletarijat kot »prvi vzrok«, potem ga Schmidt, ki kot Nemeč dokazuje svojo »teoretsko superiornost«, obravnava kot razmerje, ki vztraja v neidentiteti. Formna določenost produkta delovnega procesa je nemogoča brez svojega snovnega substrata. Produktivno dejavnost, na kateri sloni ta določenost, Marx hkrati obravnava kot potrošnjo in »celotni proces se torej prikazuje kot *produktivna konsumpcija*, tj. kot konsumpcija, ki se niti ne konča z ničem niti z golim subjektiviranjem predmetnega, marveč ki je sama spet postavljena kot *predmet*, <...> *Oblikodajna* dejavnost <...> troši predmetno predmetnega — ravnodušnost do forme — in subjektivno dejavnosti; eno oblikuje, drugo materializira. Kot *produkt* pa je rezultat produkcijskega procesa *uporabna vrednost*« (METI 184.39—185.10). Uporabna vrednost produktov je njihovo nenehno negiranje; brez »oživljajočega ognja dela« (=izmena forme snovi je podvržena smotru dela. Delo je živi, oblikujoči ogenj« — METI 232.35—233.1) uporabna vrednost nujno zapade »naravni izmeni snovi«, »prvi naravi«: »Vsako pokopališče avtomobilov potrjuje Marxovo misel, da je nenehni razkroj individualiziranega (to tu pomeni človeško prisvojenega — A. S.) v

[* 50] Ibid., str. 68, op. 43.

[* 51] Razdelek B drugega poglavja nosi naslov »Pojem snovne izmene med človekom in naravo: historična dialektika in 'negativna' ontologija«. Ta kategorija očitno veliko dolguje Adornu; prim. ibid., str. 85, op. 121.

elementarno prav tako moment naravnega procesa kot nenehno individualiziranje elementarnega« (METI 111.21—23) [*⁵²]. Prav v tem pogledu »pomeni neidentičnost subjekta in objekta <...>, da ostaja človeška forma ravnodušna, zunanja do naravne snovi«; »ravnodušnost forme in materije«, kot se kaže v razpadu uporabne vrednosti (razpadu, ki ga ne fermentira »ogenj dela«), pomeni po Schmidtovem (in tu zoper E. Blocha usmerjenem) mnenju, da se pri Marxu pojem narave oz. materije ne sprevrča v »polmitski subjekt« in da se ne vrača na stališče Heglove identitete subjekta in objekta: »Material sveta, narava kot zaobsegajoča tako subjekt kot objekt dela ni homogen substrat. Moment njune neidentitete se ohranja prav na osnovi dela, ki ju na drugi strani seveda tudi povezuje v vseh družbenih pogojih« [*⁵³]. Če je v formuli »humanizem = naturalizem« iz Pariških rokopisov Marx vsaj navidezno še sledil filozofiji identitete kot »filozofiji izvora«, potem je s pojmom *izmene snovi*, ki se prvič pojavi prav v *Očrtih*, glede na svoje teoretske zglede napravil tudi pomemben metodološki zaokret: »Tako kot v Heglovi spada tudi k Marxovi dialektiki, da se postopoma prevladuje tisto, kar s subjekti ni identično. Vse večja področja narave prihajajo pod kontrolo ljudi. Nikdar pa — in to razlikuje Marxa naposled od zaključeno-idealističnega Heglovega mišljenja — naravna snov v načinih svoje teoretsko-praktične obdelave ne izgine« [*⁵⁴].

Toda »ko govori o prisvajanju snovnega sveta, uporablja Marx v *Grobem osnutku za Kapital* kot tudi v njegovi končni izvedbi do neke mere ontološko uglasene termine« [*⁵⁵], zlasti ko označuje zemljo kot »laboratorij« (METI 338.5), »prainstrument« (METI 343.7) in »vnanji prapogoj produkcije« (METI 338.14), ter ko obnavlja motiv narave kot človeškega neorganskega telesa, ki smo mu bili priča že v Pariških rokopisih. Če te pojme tako tudi razumemo, bi bilo povsem razumljivo (s tega stališča!) Marxa interpretirati kot novega filozofskega kreatorja »najsplošnejše strukture«, skrite v nadzgodovinski kategoriji dela. Schmidt pa v Marxovi analizi oblik pred kapitalistično produkcijo že zaznava moment, ki ga je v kasnejšem dodatku polneje razvil. V predmeščanskih formah, kjer se delo še ni odcepilo od svojih naravnih predpostavk in kjer torej še ni »ločitve dela in lastnine« (ena izmed temeljnih sintagm *Očrtov* — prim. npr. METI 138.11, 180.23, 190.19—21, 235.24ff, 238.22—23, 308.27ff, 316.25ff,

[*⁵²] Ibid., str. 71.

[*⁵³] Prim. *ibid.*, str. 72. — »Človeško delo nima ne skrajno subjektivistične, ne ostre ontološke vrednosti: »Preobraža Na-sebi narave v Za-nas«; je »najvišja forma posredovanja snovi in hkrati najvišja forma njenega neposrednega bivanja kot uporabne vrednosti za ljudi« (*ibid.*, str. 74).

[*⁵⁴] Ibid., str. 139.

»Sele s pozicij zrelega Marxa je moč povsem presoditi filozofijo Pariških rokopisov.« (*Ibid.*, str. 139). — Sele »daleč bolj kritičen Marx ekonomske analize« (*ibid.*, str. 74), »mnogo bolj skeptičen in tudi mnogo bolj dialektičen Marx« (*ibid.*, str. 138)) »jemlje problem neidentitete povsem resno« (*ibid.*, str. 140).

[*⁵⁵] Ibid., str. 79.

355.15 ipd.), se obnavlja »izvirna in prav zato abstraktna identiteta človeka z naravo«; z nastankom meščanskih produkcijskih pogojev produkcije pa le-ta preide v enako abstraktno nasprotje: »radikalno ločitev dela od njegovih objektivnih naravnih pogojev« [* 56]. Tisto, kar tedaj v prvi vrsti vznemirja kritiko politične ekonomije, ni (spekulativna) konstrukcija neke nove identitete (pa čeprav bi se utemeljevala nasprotno: na subjektivnem polu dejavnosti kot negiranja predmetnega, »objektivnega«, kot smo videli pri Trontiju), temveč pojasnitev te historične ločitve same. Če delo že nastopa kot »večna naravna nujnost« v podobi dejavnosti, ki postavlja uporabne vrednosti z dodajanjem smotrne forme naravni snovi, potem tudi ne gre prezreti njegove historično posredovane forme, v kateri se — reducirano na »brezbrižno« delo — kaže kot tvorec *vrednosti*; njegov nosilec pa se prav zaradi tega pokaže kot v delovnem procesu povsem razvrednoten. Sele s kapitalističnim načinom produkcije se proces izmene snovi dvigne do stopnje, na kateri ni zgolj enostavna identiteta narave in človeka (poniknjenega vanjo), temveč se »podaljšuje v zgodovino«: postaja *družbeni* produkcijski proces, *družbena* izmena snovi, s tem pa podpira možnosti človekove svobode. Ta svoboda pa ni utemeljena »ontološko«, ni absolutna pomiritev subjekta in objekta, temveč ob neprevladljivem pogoju »ekonomije časa« (METI 88.36f) ohranja svojo zgodovinsko napetost. »Marx ne zavrača delo kot tako, ampak njegove dosedanje historične forme«, pri tem pa ima vpliv tudi Heglovo spoznanje, da »delo ne pomeni le trpljenja, temveč vedno tudi nastajanje človeka« [* 57]. Doumeti pogoje zgodovinske ločitve dela in lastnine, »živega« in »mrtvega« dela, pomeni izključitev vsakršne enostavne eshatološkosti, politično-filozofskega nasledka neprevladane temeljne ontološke strukture mišljenja, ki se gospodstva loteva s sredstvi gospodstva. Tam, kjer je Tronti podvomil v »skeptičnega« Marxa, najde Schmidt razloge za njegovo uvrstitev v galerijo »velikih evropskih pesimistov«: »Neodpravljlivosti snovnih momentov dialektike dela tudi po izginotju razrednih antagonizmov psihološko odgovarja nadaljnji obstoj določene mere nujnega odrekanja« [* 58]. S tem se Schmidt predstavlja kot predstavnik druge strani tiste polarizacije v sodobnem marksizmu, ki jo z ene označuje nereflektivni politični voluntarizem.

— pomeni danes preprosto biti zaposlen za plačilo, delati denar, delati za plačo, (-Ali ONA dela? — Ne, ONA je gospodinja,-) Jezik, s kakršnim se vsak dan srečujemo, govori, da gospodnjsko delo ni toliko nevidno zato, ker so ženske izključene iz družbenega dela, kolikor zato, ker so izključene iz plačanega dela: nevidnost gospodnjskega dela je funkcija njegovega ne-preštevanja.

Drugi sklop razlogov je odgovoren za to, da gospodnjsko delo kot predmet ni prisotno v resnih študijah: za učeniškovo oko, prav tako

[* 56] Ibid., str. 80.

[* 57] Ibid., str. 147. — »S tem pa sebe nikakor ne dela za apologeta tiste vulgarne metafizike dela in storilnosti, ki je bila vedno znova oznanjevana iz smotrov gospodstva.« — Ibid.

[* 58] Ibid., str. 141.

Pavel Zgaga

»POZITIVNA« IN »NEGATIVNA« ONTOLOGIJA DELA

Razlika med Trontijevo (1966) in Schmidtovo (1962) interpretacijo Marxovih Grundrisse

Za prve interpretacije Marxovih rokopisov iz leta 1857—58 (znanih predvsem kot *Grundrisse*, ki so čakali na bralce okroglih sto let) so potencialno izražale globoko polarizacijo sodobne socialne teorije, ki se je na slanjala na njegov opus: ne le med »dogmatičnim« in »kritičnim« marksiizmom, temveč predvsem kar znotraj različnih kritičnih usmeritev. Takšna polarizacija je vidna tudi ob primerjavi Trontijeve in Schmidtove interpretacije, ki — vsaka zase — nastaneta v zgodnjih šestdesetih letih. Trontijev poskus predstavlja branje kritike politične ekonomije na način post-stalinskega leninizma. Kot eksplicitno **politično** branje zahteva ustrezne destilacijske postopke, da postanejo vidne njene filozofske premise in postulati, predvsem zagotavljanje **ontološke dignitete dela** v nasprotju s kapitalom. Schmidtov poskus je, nasprotno, bistveno **filozofski** način branja Marxa, ki sicer podrobno ne razvija, vendar tudi ne blokira možnih političnih konsekvenc. Tu je vsaka ontologija prepoznana kot **filozofija reda**, transportirana bodisi v Duha ali Naravo, bodisi v Hegemona — vsem ostaja lastna struktura Gospodaria.

Delo ljubezni — ljubezen kot delo

O nastanku gospodinjskega dela na Zahodu

Do pred kratkim je bilo precej nenavadno govoriti o zgodovini ženskega dela v terminih zgodovine gospodinjskega dela. Zdi se, da je bilo za tem dvojje predpostavk. Prva, da je bilo **gospodinjsko delo kot delo nevidno** v družboslovju in politični ekonomiji desničarskega, liberalnega, levičarskega, moškega in včasih tudi ženskega izvora. Naj zadošča nekaj primerov. V brošuri zvezne vlade iz l. 1953 je gospodinja izrecno opredeljena kot nedelavka, ob otrocih, invalidih, ostarelih in t.i. duševno prizadetih. Brošura neke levičarske skupine, izdana l. 1970 in naslovljena **Ženske delavke**, se začne z vprašanjem: »Koliko žensk dela?« Zvemo, da je l. 1880 delalo 18 % žensk, starejših od 16 let; l. 1900 20 %, 10 let pozneje 23 %, l. 1930 34 %, l. 1940 19 %, in tako naprej do l. 1969, ko jih dela 43 %. Niti besede o tem, kako preživlja svoj čas preostalih 82—57 % žensk — očitno ne tako, da delajo. To videnje (ali bolje, nevidenje) gospodinjskega dela je celo bolj trdno zasidrano v samem jeziku: »delati« pomeni danes preprosto biti zaposlen za plačilo, delati denar, delati za plačo, (»Ali ONA dela? — Ne, ONA je gospodinja.«) Jezik, s kakršnim se vsak dan srečujemo, govori, da gospodinjsko delo ni toliko nevidno zato, ker so ženske izključene iz **družbenega dela**, kolikor zato, ker so izključene iz **plačanega dela**: nevidnost gospodinjskega dela je funkcija njegovega ne-preštevanja.

Drugi sklop razlogov je odgovoren za to, da gospodinjsko delo kot predmet ni prisotno v resnih študijah: za učenjakovo oko, prav tako kot za splošno mnenje in velik del ženskega gibanja, gospodinjsko delo nima svoje zgodovine. Bojda je gospodinjsko delo staro toliko kot samo človeštvo, ali toliko kot biološka razlika med moškim in žensko, ali toliko kot zatiranje žensk. **Gospodinjsko delo jemljejo**

bolj za konstantni faktor naravne, kot pa socialne zgodovine, v tem pogledu za najbolj primerljiv s spolnostjo. V resnici sta tesno povezana: gospodinjsko delo velja za »delo ljubezni«, ne pa za »delo (za denar)«.

V tradicionalni inštituciji zakona in družine ženska podari svojemu možu oboje, telesno delovno moč in svojo spolnost — za vse življenje ali dokler traja zakon. Njena aktivnost izvira v ljubezni in je nagrajena z ljubeznijo. Toda dejstva pogosto govorijo grenkejšo zgodbo: zakon ni zgolj menjava ljubezni za ljubezen, temveč ljubečega dela za finančno podporo. In obratno, ženske pogosto doživljajo spolnost kot gospodinjsko delo in ne kot užitek. Čustvena vdanost, fizični stik in telesno delo so v delovnem dnevu ženske neločljivo povezani. To in rojevanje otrok kot »naravni« izraz ženskosti očitno postavlja gospodinjsko delo v območje naravnega stanja. Toda ta očitnost vara, tako pri spolnosti kot pri drugem gospodinjskem delu. Iz novejše družbene zgodovine postaja vedno bolj jasno, da ima spolnost zgodovino — in gotovo ne samo zgodovino zunanjih oblik, temveč prav tako vsebinskega preostanka, naj bo to ljubezen ali libido. Enako drži za gospodinjsko delo.

I. Do pred kratkim je bilo precej nenavadno govoriti o zgodovini ženskega dela v terminih zgodovine gospodinjskega dela. Zdi se, da je bilo za tem dvoje predpostavk. Prva, da je bilo gospodinjsko delo kot

Najina teza je takšna: gospodinjsko delo je sorazmerno novo, odkrito v 17. in 18. st. s pojavom kapitalizma, in razvito v obdobju po industrijski revoluciji, v različnih deželah in področjih ob različnem času. Zdi se, da se je vse, kar danes tvori gospodinjsko delo, v tem času spremenilo: kaj je, kdo ga opravlja, kako ga opravlja; stališče do njega, njegov družbenoekonomski pomen, njegova povezanost z družbenim in naravnim okoljem. Zdi se celo, da niti koncept gospodinjskega dela in gospodinje pred tem časom¹ ni obstajal, ravno tako kot se je moderni koncept družine pojavil šele z razvojem meščanske družine. Obdobje, v katerem se je ta tip družine razširil z majhnega dela populacije, urbanih meščanov, na preostalo, vključno z delavskim razredom — 19. in 20. st. — je tudi obdobje, ki je doživelo oblikovanje tistega tipa gospodinjskega dela, ki se mu upira sedanje žensko gibanje ne glede na heterogenost svojih različnih ciljev in motivov.

Stališče, da gospodinjsko delo izvira iz tega obdobja, morda zveni nekoliko nenavadno. Ne nasprotuje samo ideji, da je gospodinjsko delo kot najstarejše in najbolj naravno delo vedno obstajalo. Nasprotuje tudi zelo razširjenemu mnenju, da je zaposleni preostanek iz srednjega veka, anahronistični relikv »tradicionalne družbe«: »predkapitalistično« delo, ki je s tehničnim razvojem, naraščanjem dela žensk izven doma in modernizacijo družbe postopno postalo odveč.

¹ Gl. Ann Douglas, *The Feminization of American Culture*, New York 1977, str. 347—348.

Socialistična verzija tega mnenja je, da razvoj kapitalizma s povečevanjem industrijskega (»produktivnega«) dela žensk osvobaja ženske stoletne vladavine gospodinskega dela in skrbništva moških. Obe mnenji sta napačni. Ko poskušava pokazati nekatere razloge za to »napako« (tako koristno za moške in državo), si ne domišljava, da bova ponudili zgodovinsko nepretrgano rekonstrukcijo procesa od 18. st. naprej. Pač pa sva kot ozadje in začetno raven tega procesa izbrali štiri strukturno pomembne žariščne točke položaja žensk v ancien régime; za obdobje preloma 19. st. v 20. sva izbrali tri pglavitne mehanizme spremembe v položaju žensk.

Medtem ko se zdi proces povezovanja žensk z gospodinskim delom neločljivo povezan z nastopom kapitalizma, je zaznamovanje ženske kot »gospodinje, žene in matere«, kar je norma novega meščanskega razreda, prvotno v ostrem nasprotovanju z drugačno družbeno realnostjo in kulturnim značajem žensk v ancien régime.² V zvezi s predkapitalistično družbo se bova osredotočili na naslednje vidike: delo žensk in njihovo mesto v gospodarstvu, odsotnost materinske vloge, družbena moč žensk in, končno, njihov odnos do moških v zakonu.

Žensko delo ni gospodinsko delo

Način produkcije je v predkapitalistični družbi in tudi nekaj časa v začetku kapitalizma temeljil predvsem na skupni delovni enoti družine, tj. moškega, ženske in otrok, starih in mladih, sorodnikov in nesorodnikov, ki so živeli in delali v skupnem gospodinjstvu. To velja za večja in manjša gospodinjstva v kmečki ekonomiji za »prvotno industrijsko« družino brez zemlje na deželi in za vse vrste urbane proizvodnje. Zaposlenost in gospodinjstvo, delo za obstanek in delo za naturalno menjavo ali za denar sta bila ekonomsko in prostorsko združena, nista bila ločena, tako kot nista bila ločeni »produkcija« in »konsumpcija«, in tako ni bilo ločenega gospodinjstva, ki bi ga vodile ženske. Komplementarne oblike delitve dela so obstajale pred spoloma, tako kot so obstajale pred zgodovino. **Neka posebna delitev**

² Prim.: Olwen Hufton, »Women and the Family Economy in 18th Century in France«, v: **French Historical Studies** št. 9 (1975), str. 1—22; prav ta, »Women in Revolution, 1789—1976«, v: **Past and Present**, št. 53 (1971); Jean Louis Flandrin, **Familles, parenté, maison, sexualité dans l'ancienne société** Pariz 1976; Loyd de Mause (ur.), **The History of Childhood**, New York 1975; M. Garden, **Lyon et les Lyonnais au XVIIIe siècle**, Pariz 1975; Philippe Ariès, **Centuries of Childhood**, New York 1962; J. H. Plumb, »The New World of Children in 18th Century England«, v: **Past and Present**, št. 67 (1975), str. 64—95; Wilhelm Abel, **Massenarmut und Hungerkrisen im vorindustriellen Europa**, Hamburg in Berlin 1974; E. P. Thompson, »The Moral Economy of the English Crowd in the 18th Century«, v: **Past and Present**, št. 50 (1971), str. 76—136; John Knitteringham, »Country Work Girls in 19th Century England«, v: R. Samuel (ur.), **Village Life and Labour**, London 1975; Volker Hunecke, »Antikapitalistische Strömungen in der Französischen Revolution«, v: **Geschichte und Gesellschaft**, št. 4/3 (1978), str. 291—323; H. Möller, **Die kleinbürgerliche Familie im 18. Jahrhundert**, Berlin 1969.

delu pa ni obstajala: delitev na plačano delo moškega izven doma in na neplačano gospodinjsko delo njegove žene.

V ogromni večini gospodinjstev, t.j. kmečkih gospodinjstev, ženske niso bile zaprte k delu v hiši; zlasti v času žetve so prav toliko časa kot moški preživele pri spravljanju pridelkov na poljih. Njihovo delo in sodelovanje sta veljala za nujna, tako v pridobivanju kot v predelovanju dobrin, ne glede na to, ali so odšli ti proizvodi naravnost v želodce družine ali pa so jih odnesli na trg.

V urbani proizvodnji se je gospodinjsko delo lahko delilo v mnoge različne oblike, lahko je tudi moški delal doma, žena pa zunaj. Večina mest v 18. st. je imela znotraj obzidja obdelovalno zemljo in pašnike, in zanje so skrbele ženske in otroci, medtem ko so možje in vajenci opravljali poklic. Ženske niso raznašale in prodajale samo moževih proizvodov, prodajale so tudi svoje: vemo, da so ženske prodajale mnogo reči — ribe, povrtnine, jajca, mleko —, ki so jih pridelale na svojih malih koščkih zemlje; prodajale so pijače in pivo in vodile točilnice in gostilne.

Specifično »žensko delo« — t.j. kuhanje — na kmetiji ali v rokodelskem gospodinjstvu je imelo jasen ekonomski pomen. Stroški kuhanja so bili vračunani v stroške »podjetja«, skupaj s tistimi za izdelovanje sveč ali mila. Žensko kuhanje ni bilo privatna usluga možu in otrokom, temveč je ženska kuhala, da bi nahranila delovno silo, tako stroški kot rezultati pa so bili neposredno vidni v računu skupnega gospodinjstva. Če je gospodarjeva žena hranila vajence in pomočnike samo z najcenejšo kašo in je skoparila z zabelo, je to imelo enak ekonomski učinek, kot če je gospodar potegnil več iz svojih podhranjenih pomočnikov.

Toda tradicionalne družbe glede na kmečko ekonomijo ne smemo imeti samo za vsoto družinskih ekonomij, ki producirajo uporabne vrednosti. Za ekonomijo 18. st. je bila še značilna tudi druga oblika izkoriščanja: fevdalna renta, najsibo v delu, naturalijah ali denarju. Ženske so bile podvržene temu odiranju tako kot možje in otroci. Fevdalec je zahteval dodatno delo od vse družine: moške so denimo navačili za tlako in težko delo ob žetvi; ženske so opravljale ročna dela, kot so prevažanje gnoja, pospravljanje, otepanje in zbiranje žita ter obračanje, sušenje in spravilo sena. Vloga žensk v izvrševanju fevdalnih obveznosti je bila enaka vlogi moških, ker je bilo fevdalno izkoriščanje presežkov odvisno od družine, pri čemer je vsak član sodeloval na specifičen, nujno potreben način.

V mestih so ženske delale kot šivilje, krojačice, izdelovalke korzetov, krparice in rokavičarice. Vsa prvotna domača industrija zgodnjega kapitalizma — t.j. plačano »domače« delo — je nepredstavljiva brez sodelovanja žensk in otrok. Čipkarska industrija je bila popolnoma odvisna od spretnosti žensk in svilarska industrija ne bi mogla obstajati, če ženske ne bi hranile sviloprejk in pripravljale zapredkov.

Siromašne ženske so opravljale najslabša in najbolj umazana dela v mestih: pobirale odpadke, presejevale pepel, prenašale težka bremena, tlačile glino za opečno industrijo in prenašale kamne za zidavo. V primerjavi z bistveno vlogo žensk v družinski ekonomiji je bilo gospodinjsko delo v čisto tehničnem smislu manj pomembno. Zlasti v družinah urbanih in ruralnih nižjih razredov je bilo zmanjšano na nič, če ga primerjamo z drugimi delovnimi odgovornostmi, in so ga lahko opravljali tudi moški.

Kuhanje se je v glavnem omejevalo na mešanje žitnih juh in močnikov, ki so jih pogosto jedli mrzle, da bi prihranili drva. Če so revnejše družine morale 60—70 % svojih dohodkov porabiti za žito, kakor se je dogajalo ob rasti produkcijskih cen konec 18. st., potem izboljšana in delovno intenzivna priprava hrane ni prišla v poštev. Enako je veljalo za čiščenje: površne ideje o higieni in čistoči, majhna bivališča, spojenost življenjskega, delovnega in spalnega prostora niso dopuščali, da bi ženske urejale ali »ustvarjale dom«. Njihove naloge so v glavnem vključevale zadrževanje živine izven bivalnih četrtn, preganjanje psov in mačk od posod s hrano in odstranjevanje najhujše umazanije s tal. Dom nikakor ni bil privatno gospodinjstvo, opredeljeno kot ženska sfera, temveč v mnogih primerih samo najskromnejša streha nad spalnimi in delovnimi prostori. Večina prebivalstva je živela in delala tesno skupaj. Redko so imeli več kot eno ali dve sobi, kjer je skupna družinska postelja zavzemala večino prostora, in poleg delovnega orodja je bilo malo drugega pohištva. Samo kadar so bili bivalni prostori ločeni in materialna osnova družinskega gospodinjstva razširjena, so lahko kupovali stvari in razvili določen občutek za čistočo; skrb za to pa je postala »naravna naloga« žensk.

Odsotnost materinske vloge

Omenili smo, da so ženske nižjih in srednjih razredov delale v skupni delavnici, na poljih, na trgu. Neko delovno mesto pa ni obstajalo: otroška soba. Celo v meščanskih družinah do sredine 18. st. ni bilo posebnega prostora, ki bi bil dodeljen otrokom in ločen od sveta odraslih. »Ljubeča materinska vloga«, kakršno poznamo danes, ni obstajala. Ko znanje o kontracepciji ni obstajalo ali ni več obstajalo, so ženske rodile otroka povprečno na vsaki dve leti in pol. Umrljivost otrok je bila visoka, ustrezna higienskimi razmeram; do 25 % novorojencev ni doživelo starosti enega leta. Med potrebami otrok in ekonomskimi pritiski, pod katerimi so bile ženske, je v prvih letih življenja prihajalo do različnih nujnih kompromisov, na splošno v škodo otrok.

V francoskih mestih so imele ženske v manufakturnih gospodinjstvih navado pošiljati svoje otroke plačanim dojiljam na deželo; meščanke so za svoja gospodinjstva najemale negovalke. V časih kriz je število zapuščenih otrok hitro naraščalo. Pošiljanje otrok zdoma, zlasti v letih lakote, ni veljalo za družbeno sramoto.

Prav do 19. st. so otroka tradicionalno povijali v plenice: po rojstvu so dojenčka od glave do prstov na nogah povili v trakove iz blaga — in tako približno devet mesecev. Tako so jih nosili okrog in položili kamorkoli brez nevarnosti, da bi se sami poškodovali. Reformistični zdravniki zgodnjega 19. st. so poročali, da je povijanje dovoljevalo ženskam, da so otroke puščale same po več ur, ker so močne preveze onemogočale kakršnokoli gibanje. Takoj ko je otrok shodil, je živel med odraslimi in prek postopnega vključevanja v delo družinskega gospodinjstva pridobival potrebno znanje o produkciji in družbenih odnosih. Razen da je mati otroka povijala in hranila, če ga ni dala za kakšni dve leti v rejo dojilji, ni bilo nobene »socializacije«, ki bi bila izključna naloga žensk kot mater: nobene načrtne vzgoje, nobenega preudarjanja o prihodosti otroka, nobenega »materinskega pristopa« k njemu, nobenega privajanja na telesno higieno. Nobenih »otroških iger« ni bilo, ki se jih ne bi igrali tudi odrasli. Šele v 18. st. se je ta kulturni vzorec spremenil med buržoazijo, ki bi jo lahko imeli za pionirja moderne nuklearne družine. Razvilo se je množično reformno gibanje srednjega razreda proti tradicionalnemu tipu vzgoje otrok in ko je gibanje uspelo, je bila materinska vloga ustvarjena. Tako je nastalo otroštvo in z njim dodatno delo za ženske v otroški sobi. Mati je postala osrednja figura v reformistični pedagogiki 18. st.: dodeljena ji je bila naloga, da uporablja nove vzgojne postopke srednjega razreda, ki so temeljili na ljubezni in odrekanju ljubezni in so se razvili v intimnosti okrog otroka osredotočene družine, ki se je začela pojavljati. Otroci se ni smelo več povijati, matere so morale same skrbeti zanje, da bi usmerjale njihovo privajanje na čistočo in da bi se borile proti otroškemu samozadovoljevanju.

Da bi bila ženska sposobna psihološko disciplinirati naslednjo generacijo, je bilo treba tudi njo »socializirati« v okviru doma: 19. stoletju je bil potreben velikanski propagandni val, da je razširil materinsko vlogo kot »naravno poslanstvo« ženske.

Ženski upor

Ker so imele ženske srednjih in nižjih slojev viden enakopravni delež v vzdrževanju družine in opravljanju fevdalne službe, ni presenetljivo, da so sodelovale tudi v vseh odporiških dejavnostih ancien régime. Po eni strani je bila ženska v domačem okolju in v družbeni hierarhiji podrejena možu; po drugi strani pa ji je njena »nekompetentnost« (t.j. dejstvo, da je bila »polnoletna oseba« samo v omejenem smislu) odpirala možnosti za akcije, ki so bile moškim zaprte. Zunaj doma, na cesti, v soočanju s krajevnimi oblastmi je lahko večje uporabila to neodgovornost in šibkost, tako da ju je obrnila v moč, v agresivno in strastno upornišтво, h kateremu se moški ni mogel tako nekaznovano zateči. Te ženske niso bile v ničemer podobne sramežljivi, krepstni, v govorjenju in gibanju spodobni podobi ženske 19. st.: sodobniki so jih opisovali kot divje, surove, razdražljive in ne-

brzdane. Zgodovinsko proučevanje v Angliji in Franciji je potrdilo, da je bila ta sodba pravilna.

Predvsem so se ženske upirale, kadar je bila ogrožena družinska lastnina: sodelovale so v bojih v zvezi z najemninami, desetino in mejami. Branile so svojo posest pred rubežem ali policijsko zaplembo in kljubovale pobiralcem desetine in davščin.

Ženske so še zlasti sodelovale v glavni obliki družbenega protesta v ancien régimeu: v uporih zaradi lakote in kruha. V teh bojih proti uveljavljanju kapitalistične ekonomije, ki so se izražali predvsem v spopadih okrog trga in njegovih predpisov ter v konfliktih zaradi napihnenih cen pšenice — upori zaradi hrane — so imele ženske odločilno, morda celo vodilno mesto. Prisiljevale so bogate kmete, da so zniževali svoje cene in prodajali žito po cenah, običajnih za lokalne trge. Bojevali so se s peki zaradi slabše kvalitete in naraščajoče cene kruha. V letih lakote so se upirale ženske na deželi in v manjših mestih Francije in Anglije. Blokirale so ladijske Transporte žitnega tovara, ustavljale vozove z žitom, ki so peljali skoz njihova mesta, in »zniževale ceno«. Njihove akcije so potekale po določeni proceduri:

L. 1795 so ženske v Handboroughu v Oxfordshireu ustavile transport voz s pšenico. Razložile so vreče z voz, ponudile trgovcu 40 šilingov za vrečo moke, vztrajale, da se mora strinjati s to ceno — »in če tega noče, bo vzel denar na silo«.³

V 17. in 18. st. je prišlo do podobnih iniciativ žensk v kmečkih uporih proti naraščajočemu izkoriščanju, novim davkom in fevdalnim dajatvam, ki so jih odmerjali aristokracija, srednji razred ali država. Ti upori so bili tudi boj proti privzemanju kapitalističnih principov. Verižnik, trgovec na debelo, ki je hranil pičle zaloge žita in čakal, da ga bo prodal pozneje, ko bo postalo še dražje, mlinar, ki je nabil ceno moke — tidve figuri so napadali v imenu starega reda, ki je poznal zaščito pred bedo. Ženske iz mest in z dežele, iz srednjih in nižjih razredov so sodelovale v teh bojih, tako da »so dale iniciativo ali se pridružile množicam teh upornikov«.⁴ »Prvotna akumulacija«, ki ni bila samo razlastitev od »produkcijskih sredstev«, ampak s privatizacijo poprej skupnih pravic in s kapitalizacijo oskrbovanja s hrano tudi razlastitev od »sredstev za preživetje«, je imela spekulativnega nasprotnika: ženske so vztrajale pri pravicah, ki so jim šle po običajih, in jih strastno in bojvito branile.

»Ženske so bolj nagnjene k uporništvu,« je zapisal neki opazovalec l. 1807 v Angliji. »Manj strahu imajo pred zakonom, deloma zaradi nevednosti, deloma ker izkoriščajo privilegije svojega spola, in zato so v vseh javnih nemirih prve v nasilju in krutosti.«⁵

³ Thompson, »Moral Economy«, str. 117.

⁴ Luisa Accati, »Vive le Roi sans Taille et sans Gabelle: Una discussione sulle rivolte contadine«, v: *Quaderni Storici*, št. 7 (1972), str. 1078.

⁵ Thompson, »Moral Economy«, str. 116.

V nasprotju s tem tipom ženske je od 17. st. naprej prevladovala podoba idealne ženske kot pasivne, mile in ljubeznive žene, gospodinje in matere, kot so jo prvi opredelili angleški puritanci. Od tega časa žensk ni bilo treba prisiljevati v podređitev, ker je bila podrejenost sestavni del »ženskega bistva«. Popolnoma nova pa je bila psihološka razsežnost tega tipa ženske. Ženske se je zdaj imelo za poosebljeno sposobnost nadzorovanja in zanikanja spolnega nagona.

Doslej še nismo dobili temeljite raziskave o družbenoekonomskem kontekstu takšnega moralnega predpisa o ženskem značaju in načinu, kako je bil splošno sprejet. Obstajajo znamenja, da so ženske od 17. st. izključevali iz cehov in obrti, ki so se širili. Med 16. in 18. st. se je pravni položaj žensk v Franciji poslabšal. Izgubile so pravico do svobodnega razpolaganja s svojo doto in posestjo in celo do tega, da samostojno vodijo kmetijo ali obrt. V istem času je »civilizirajoče« prizadevanje meščanskega razreda poskušalo ublažiti surovo vedenje med spoloma in odkrito dominiranje moškega nad žensko, zahtevajoč »humanizacijo« odnosa med zakoncema. Od 16. st. je v Franciji katoliška cerkev v primeru spora med njima pogosteje kot prej priznala pravico do ločitve od mize in postelje. V Angliji so imele zlorabljene ženske več možnosti za priziv na cerkvene zборе. Puritanstvo je v Angliji podpiralo ideal domače sreče, novo vrednotenje in idealiziranje ženske ter zakona iz ljubezni. V Nemčiji so se podobna pričakovanja izoblikovala stoletje pozneje. Konec 18. st. je bila podoba družinskega življenja med ženskami srednjega razreda očitno tako dobro sprejeta, da je francoska feministka l. 1785 komentirala odvisni status žensk srednjega razreda v povezavi z neodvisnostjo žensk nižjih razredov.⁶ Medtem ko so »tradicionalne« ženske v Franciji vodile revolucijo, so bili klubi meščank zaprti z argumentom, da sodi žena domov.

Predstava o delu je v zvezi z ženskami izginila, ko so prevladala pričakovanja privatne družinske sreče in buržoazna družinska ideologija.⁷ Gospodinjsko delo je bilo odtlej skrito za predstavo o ljubezni, medtem ko je »delo« začelo pomeniti (v glavnem moško) služenje plače zunaj doma.

II.

Od te nove podobe žensk, ki je bila prvotno norma in realnost samo za tiste iz višjih razredov, še enkrat pogledjmo k veliki večini žensk. Uporabili bova primer ZDA, da bi orisali dokončno potrditev gospodinjskega dela. Nastanek gospodinjskega dela kot funkcionalnega

⁶ Olwen Hufton, »Women in Revolution«, str. 92 in 102.

⁷ Barbara Duden, »Das schöne Eigentum. Zur Herausbildung des bürgerlichen Frauenbilds an der Wende vom 18. zum 19. Jahrhundert«, v: **Kursbuch**, št. 47 (marec 1977), str. 125–142.

elementa kapitalistične družbe je bil popoln šele, ko je bilo posplošeno in razširjeno na vse ženske, tj. na ženske kot spol. To bova pokazali na osnovi treh tipičnih in ključnih situacij: ženska služkinja in njeno delo; ženske imigrantke; in racionalizacija gospodinjanskega dela, ki so jo sodobniki označevali kot »znanstveno vodenje doma«.

Gospodarica doma, služkinja, gospodinja

Da bi v kontekstu najinega vprašanja ovrednotili delo hišnih služabnikov — med katerimi je bilo vse več žensk — morava začeti pri redko omenjenem dejstvu, da so v zgodnjih obdobjih industrializacije in še dolgo potem meje med domačim, neplačanim delom in plačanim delom zunaj doma ostale gibljive. Splošno so bile razširjene številne različice domačega ali k domu usmerjenega, pa vseeno plačanega dela. V 19. in zgodnjem 20. st. so pripadale tej kategoriji samostojne šivilje in perice; ženske so dobivale denar od najemnikov in gostov, za katere so delale. Drugi pomembni vir domačih prihodkov za ženske so bile različne oblike plačanega dela v domači industriji; te so bile odpravljene šele po l. 1920, kar je bil rezultat ženskih štrajkov proti bednim delovnim pogojem. Torej spreminjanje mesta žensk v družini in pri delu v 19. in 20. st. ni bilo omejeno na pogosto omenjani premik od neplačanega dela domá. Ta dva premika in njune posledice za zgodovino gospodinjanskega druga premika: za premik od plačanega dela domá k plačanemu delu zunaj doma in za premik od plačanega dela domá k neplačanemu delu domá. Tadva premika in njune posledice za zgodovino gospodinjanskega dela in še posebno delavcev v gospodinjstvu lahko ilustrirava s primerom plačanega dela služabnic od konca 19. st. do začetka 20. st., zlasti v povezavi z nastopom mehanizacije v gospodinjstvu.

Gospodinjaska mehanizacija se je v ZDA pospešila sredi preteklega stoletja; okrog l. 1860 je obstajalo skoraj dva tisoč prošenj za patentiranje pralnega stroja, eno najpomembnejših naprav za prihranek dela.⁸ Njegov učinek sicer ni bil, kakor se pogosto domneva, preobrazba garaške gospodinjke v brezdelno, »svobodno«, da si išče plačano delo zunaj doma. Do preloma stoletja je imela večino mehaničnih gospodinjanskih naprav v lasti sorazmerno majhna skupina premožnih ljudi. V teh gospodinjstvih so večino dela tako ali tako opravljale hišne služabnice in hišna gospodarica ni bila toliko zaposlena s samim gospodinjanskim delom kot s tem, da ga je vodila in nadzorovala služabnice, ki so bile pogosto tujke ali črnke. Prve mehanske naprave iz zadnje četrtine 19. in prve četrtine 20. st. pogosto niso prihranile dela »gospodinjke«, tj. hišne gospodarice, temveč delo služkinj, ki so imele do njega popolnoma drugačen odnos: opravljale so ga. Dejansko število razpoložljive ženske domače pomoči se je po l. 1920 drastično zmanjšalo in posledica tega je bil »problem služinčadi« tako v Evropi kot v

⁸ Siegfried Giedion, **Mechanization Takes Command** (1948), New York 1969, str. 550. Gl. Elizabeth M. Bacon, »The Growth of Household Conveniences in the US, 1865—1900«, disertacija, Radcliffe College, 1942.

Ameriki;⁹ v vse več domovih so morali shajati brez pomoči, čeprav z boljšimi napravami kot prej. Tako se je hišna gospodarica preobrazila v gospodinjjo, kar je pomenilo prehod od nadzorovanja plačanega gospodinjanskega dela drugih k njemu lastnemu neplačanemu gospodinj-skemu delu.

Kaj pa služinčad? Kot je l. 1906 zapisal neki sodobnik, je bil »problem služinčadi« tudi »problem služabnic«: nižji status in manjše plače, deloma izplačane v hrani in stanovanju, dolge delovne ure niso bile fiksirane, služabnice so bile odvisne od delodajalcev celo v osebnih zadevah, obstajala je visoka stopnja nezakonskih rojstev. Za premagovanje te eksistence so imele na voljo dve sredstvi: lahko so si poiskale nov posel, kar je pomenilo tovarno ali prostitucijo, ali pa so se odkrito ali podtalno upirale svojemu gospodinjanskemu poslu. Dejstvo, da je obstajalo pravo široko odporniško gibanje, o katerem je danes — tako kot o mnogih drugih bojih žensk — malo znanega, sta denimo potrdili Catharine E. Beecher in Harriet Beecher Stowe. L. 1869 sta v **Domu ameriške ženske**¹⁰ opisali »odpor, ki ga demokracija navdihuje v delavskem razredu« in ki sta ga videli v nepodrejanju hišnih služabnic: »Življenje je postalo nekakšen hišni prepir in boj med delodajalci (...) in zaposlenimi (...) in običajni predmet pogovora v ameriški ženski družbi je bila pogosto splošna služabniška vojna, ki je v takšni ali drugačni obliki potekala v njihovih družinah — prav tako neskončna kot je neskončen boj med aristokracijo in navadnimi ljudmi, ki ni opredeljen z nobenim zakonom o pravicah ali ustavo.«

Mehanske gospodinjске naprave so ponudile hišnim gospodaricam rešitev tega razrednega boja; z drugimi besedami, mehanizacija v privatnem gospodarstvu ni bila toliko rezultat avtomatično učinkovitega in avtonomnega znanstvenega in tehničnega napredka, kot odgovor na vedenje hišnih služabnic v tem obdobju. To ilustrira tudi dejstvo, da so te naprave v industrializiranih oblikah »gospodinjanskega« dela (restavracije, kuhinje v ustanovah, pralnice, podjetja za čiščenje)¹¹ uporabljali dosti prej kot v privatnem gospodinstvu. Iste ženske, ki so v 20. letih na tekočem traku v tovarni izdelovale sesalce za prah, so morda še malo pred tem čistile tla po hišah višjih razredov. Njihov zaslužek je bil morda večji kot prej, vendar so se z

⁹ I. M. Rubinow, »The Problem of Domestic Service«, v: **Journal of Political Economy**, št. 14 (1906), str. 502; Mary V. Robinson, **Domestic Workers and Their Employment Relations**, Washington 1924; Gerda Lerner (ur.), **Black Women in White America**, New York, 4. pogl.; Mary White Ovington, **Half a Man** (1911), New York 1969, 6. pogl. Gl. tudi: David M. Katzman, **Seven Days a Week: Women and Domestic Service in Industrializing America**, New York 1978. Za Evropo gl.: Theresa McBride, **The Domestic Revolution: The Modernization of Household Service in England and France**, New York 1976; Uta Ottmüller, **Zur Sozialgeschichte der doppelten Ausnutzung von Dienstmädchen in deutschen Kaiserreich**, Münster 1978; Leonore Davidoff, »Mastered for Life: Servant and Wife in Victorian and Edwardian England«, v: **Journal of Social History**, VIII, 4.

¹⁰ Gl. Kathryn Kish Kklar, **Catharine Beecher: A Study in American Domesticity**, New Haven, 1975, str. 151 in nasl., 263 in nasl.

njem pogosto komaj preživljale. Toda delo v tovarni in pozneje poroka sta nudila sredstva, da so si ustvarile lastno gospodinjstvo, imele lastno privatno življenje ter pridobile sorazmerno osebno avtonomijo in družbeni status. To je bila preobrazba iz plačanega gospodinj-skega dela po različnih družinah v neplačano gospodinjstvo za lastno družino, iz služkinje v gospodinjko.

Kompleksno razmerje med mehanizacijo in hišnimi služabnicami kaže proces, s katerim sta tako hišna gospodarica kot služabnica postali gospodinjki, ki delata iz ljubezni, brez plačila, v svojem lastnem domu. Ta proces lahko opišemo kot izenačitev, homogenizacijo različnih pozicij žensk glede na gospodinjstvo, umestitev v okvir specifičnih družbenih konfliktov, protislovij in bojov — ne le med ženskami in moškimi, temveč tudi med samimi ženskami.

Priseljenke

To homogenizacijo — ali demokratizacijo — lahko prikažemo tudi na življenju priseljenih žensk in družin. Nasploh je važno poudariti pomen migracijskih, priselitvenih in izselitvenih gibanj za zgodovino žensk. Medtem ko je sposobnost žensk, da rodijo otroke, primarni, neposredni vir delovne sile, služijo migracije industrializirani družbi kot pomembni posredni vir delavcev. Zgodovina obeh je pogosto prepletena in povezana s politiko delovne sile; le-to je od prvih desetletij tega stoletja vse bolj urejala in namensko načrtovala država, ki je z uporabo liberaliziranih zakonov o splavu, prepovedjo in neprosto-voljno sterilizacijo postavlja ženske ene narodnosti proti ženskam drugih narodnosti; medtem ko je v eni deželi stekla akcija za zniževanje števila rojstev, so v drugi spodbujali ženske k produciranju bodočih emigrantskih delavcev.¹² Ekonomska ekspanzija v ZDA bi šla v popolnoma drugo smer, če ne bi bili v 17. in 18. st. milijoni sužnjev prisiljeni zapustiti Afriko in delati v Ameriki ali če se ne bi med l. 1820—1920 priselilo več kot 35 milijonov ljudi. To je bil osrednji del večnacionalnega in večrasnega severnoameriškega delavskega razreda; nudil je neizučeno in najbolj izkoriščano delo za velikansko industrijsko ekspanzijo ob prelomu stoletja: več kot 50 % delovne sile v

¹¹ Potrdil prav tako strokovnjak za to vprašanje: Siegfried Giedion, n. d., str. 512: »Mehanizacija gospodinjstva se začne s socialnimi problemi: s statusom ameriške ženske in statusom hišnih služabnikov.« Gl. tudi Deborah C. in William D. Andrews, »Technology and the Housewife in 19th Century America«, v: **Women's Studies**, št. 2 (1974), str. 309—320; Rolla Milton Tryon, **Household Manufactures in the U. S., 1640—1860** (Chicago 1971), ponatis 1966; Daniel T. Hobby, »We Have Got Results: A Document on the Organization of Domestic in the Progressive Era«, v: **Labor History**, št. 17 (1976), str. 103—108; Ruth Schwartz Cowan, »The Industrial Revolution in the Home: Household Technology and Social Change in the 20th Century«, v: **Technology and Culture**, št. 17 (1976), str. 1—23.

¹² Gl. Mariarosa Dalla Costa, »Riproduzione e Emigrazione«, v: Mariarosa Dalla Costa, Leopoldina Fortunati, **Brutto Ciao**, Rim 1976; Gisela Bock, **Die andere Arbeiterbewegung in den USA, 1905—1922**, München 1976.

ključnih industrijah — rudarski, železarski in tekstilni. Ženske so bile dvojno prizadete: same so bile mobilna delovna sila, obenem pa producenti nove delovne sile.

Te priseljenke so imele okrog l. 1900, če govorimo na splošno, dve možnosti. Prva je bila, da je žena in mati delala v tovarni ali na domu koga drugega, medtem ko so mož in otroci ponavadi tudi delali. V prenapolnjenih stanovanjih je bilo gospodinjsko delo zanemarjeno ali zreducirano na minimum in opravljal ga je tisti družinski član, ki je bil trenutno brez dela ali ki je najmanj zaslužil — navadno so bile to ženske, vendar ne vselej. Priseljeni moški, ki so jih uporabljali kot rezervno delovno silo, so bili precej pogosto brez dela, medtem ko so ženske, ki so delale kot poceni delovna sila v gospodinjstvih in industriji, lahko prinesle domov nekaj denarja. Plače so dajali v družinsko blagajno; vsota je bila tako majhna, da vprašanje, kako porabiti kak višek, ni obstajalo. Druga možnost za priseljence je bila, da je žena skrbela za gospodinjstvo in za goste, ki so plačevali najemnino. Dohodke od najemnin in plač so navadno dajali ženi, mož pa je vsak teden obdržal dolar ali dva kot žepnino. Možnosti, ki so bile na voljo ženskam, so bile odvisne od razpoložljivih služb — žensk denimo niso najemali v železarnah ali rudnikih — ali od kulturnega izvora priseljencev in višine plač. Ženske z juga Italije so v Buffalu redko delale zunaj doma, tudi če so za to bile možnosti. V New Yorku pa je desetisoče židovskih in italijanskih priseljenk opravljalo šiviljska dela za razvpita podjetja, posebno izkoriščevalsko obliko domače industrije. Tekstilne tovarne, denimo Lawrence, so zaposlovale približno enako število žensk in moških iz več kot dveh ducatov dežel.¹³

Med l. 1880—1920 pa je v priseljenških skupnostih potekal proces, ki je spremenil gospodinjstvo tako, da je to spet treba razumeti kot homogenizacijo družinske strukture in ženskega dela ter kot pojav modernega gospodinjanskega dela. Ta preobrazba je bila morda v spopadu med tradicionalno družino in modernim industrijskim delom ostrejši element kot katerikoli »prekinitev« ali »vztrajanje«. Obsegala je, prvič, pomembne spremembe v gospodinjanskem delu, drugič, izključno in splošno dodelitev tega dela ženski v sistemu nuklearne družine, in tretjič, preudarno vključitev neplačanega ženskega dela v ekonomske potrebe razvite industrijske družbe. Vzeto v celoti je to pomenilo dokončno izoblikovanje gospodinjanskega dela in hkrati njegovo podreditev kapitalu, njegovi potrebi po dobičku in akumulaciji.

Spremembe v gospodinjanskem delu so bile številne: priseljenci (to pa zadeva tudi nepriseljence) so se morali soočiti z mnogimi novimi deli,

¹³ Virginia Yans McLaughlin, »Patterns of Work and Family Organization: Buffalo's Italians«, v: Michael Gordon (ur.), *The Family in Social-Historical Perspective*, New York 1973, str. 136—151; Margaret F. Byington, *Homestead: The Households of a Mill Town* (1910), ponatis New York 1969; Mary F. Ryan, *Womanhood in America*, New York 1975, 3. pogl.; Susan J. Kleinberg, »Technology and Women's Work: The Lives of Working Class Women in Pittsburgh, 1870—1900«, v *Labor History*, št. 17 (1976), str. 58—72.

povezanimi z urbanizacijo in vse gostejšo naseljenostjo v slumih in najemniških stanovanjskih zgradbah — treba je bilo napeljati vodo; nobenih odplak ni bilo in pobiranja smeti; čiščenje in pranje sta bila nekaj novega in bolj potrebna kot v njihovih rodni deželah, bodisi zaradi gneče, bodisi zaradi saj in dima iz tovarniških dimnikov, ki so onesnaževali perilo in domove. Industrijsko delo, urbanizacija in monetarizacija življenja so prinesli velikanske spremembe na dve specifični področji: nakupovanje in vzgoja otrok. V prvih dveh desetletjih 20. st. so urbano in ruralno gospodinjsko delo analizirale nekatere raziskave, ki jih je deloma finančno podprla zvezna vlada; pokazale so, da sta omenjena nova tipa gospodinjskega dela nadomestila zmanjševanje nekoč dolgotrajnih opravil, ki so ga omogočili stroji (zlasti za čiščenje in pranje).¹⁴ To delo je bilo na eni strani nujno potrebno za potrošnjo in reprodukcijo, na drugi strani pa je omogočalo delo tudi drugim: »delo za potrošnjo« ter vajo v racionalnosti in disciplini, kar so zahtevale moderne delovne razmere. (Če za trenutek pogledamo nazaj k zgoraj omenjenim začetkom tega razvoja v 17. in 18. st., moramo domnevati, da niso zadevali toliko pojava in spremembe modernega otroštva kolikor pojav in spremembo moderne odraslosti kot specifične, visoko delovno orientirane eksistence, na katero je žensko gospodinjsko delo moralo pripraviti otroke — medtem ko, obratno, psihološki šolski stres 70. let tega stoletja premešča sodobno odraslost nazaj v otroštvo, celo tja do koncepta »predšolske vzgoje«.

Dokončno povezavo ženske narave z gospodinjskim delom in njegovo načrtno vključitvijo v mehanizme kapitalističnega razvoja je priseljenkam naložila politika »amerikanizacije« tujcev s silo, ideologijo in materialno spodbudo, s čimer so se precej na široko ukvarjali.¹⁵ To je bil del gibanja, ki je prizadelo tudi delo nepriseljenk in ki nas pripelje do četrte prej omenjene točke: »znanstveno vodenje doma« (ne dolgo zatem so podobne težnje v Nemčiji poimenovali »racionalizacija gospodinjstva«).

Družbena tovarna

V okviru »gibanja za ekonomijo doma« je bila produktivnost gospodinjstva zavestno načrtovana da bi spodbudila produktivnost delavca, jo zagotavljala, celo ustvarjala. To je bil nov koncept. Samo nekaj generacij prej, ko so tovarne nastajale, je bilo delovno silo — moško in žensko, zagotovljeno z množičnim begom z vasi v mesto in migracijami, mogoče preprosto potrošiti. Rezultat je bila pavperizacija angleškega delavskega razreda v 19. st. in beda ameriških priseljencev; drugi rezultat pa so bili njihovi boji, ki so v Angliji postali bolj

¹⁴ Heidi I. Hartmann, »Capitalism and Women's Work in the Home, 1900—1930«, disertacija, Yale University, 1975; Ryan, n. d.

¹⁵ Edward G. Hartman, *The Movement to Americanize the Immigrant*, New York 1948; John Highma, *Strangers in the Land: Patterns of American Nativism, 1960—1925*, New Brunswick, IX. pogl.

zagrizeni od l. 1840 dalje, v ZDA pa od preloma stoletja. Zaradi upadajočja produktivnosti, naraščanja konfliktov in zavračanja žensk, da bi bile stroji za rojevanje — ki se je med drugim pokazalo v upadanju števila rojstev — je bilo treba najti nova sredstva, ki bi jamčila zmožnost in pripravljenost za delo. To ni pomenilo samo povečanja kvantitete delavcev, temveč predvsem izboljšanje njihove kvalitete. Tako sta učinkovitost in uspeh otroške vzgoje postala predmet široke znanstvene razprave, ki so jo — kot večino znanstvenih zadev — vodili predvsem moški. Freud in njegova teorija o otrokovem razvoju sta prvič močno vplivala v ZDA v drugem desetletju tega stoletja; kmalu so bile matere preplavljene z navodili za vzgojo otrok — izmenično avtoritarnimi in liberalnimi — in naložena jim je bila odgovornost za to, da so otroci sposobni preživeti in se prilagoditi realnosti.¹⁶ V zvezi s produktivnostjo tovarniškega dela ne smemo pozabiti na strahovito spremembo v delovnem procesu, ki se je pojavila hkrati z uvajanjem znanstvenega upravljanja in njihovih različnih oblik racionalizacije: monotonija in hitrost dela na tekočem traku in drugi tipi vse večje delovne discipline so zahtevali novo in ekstremno fizično in psihično treniranje delavcev. Sistematična priprava za delo je bila skupaj s skrbno načrtovano selekcijo delavcev, ki naj bi zagotavljala neprekinjen tekoči produkcijski proces, en od iznajdb inženirjev učinkovitosti. To splošno produkcijsko vodilo se je zdaj razširilo na kuhinjo in spalnico; razširilo se je, če tako rečemo, s končne faze tekočega traku v avtomobilski tovarni na prvo fazo delovne sile v gospodinjstvu.

Tega ne smemo razumeti samo kot metaforo temveč tudi kot družbeno preobrazbo, ki je bila očitna mnogim sodobnikom zelo različnega družbenega porekla. Dom je »del velike tovarne za produkcijo državljanov«, jasno pravi knjiga z naslovom **Učinkovitost doma** iz l. 1912, sociolog Talcott Parsons pa je l. 1955 takole opisal družino: »Družine so 'tovarne', ki producirajo človeške osebnosti.« Tovarniški sistem je segel v družbo za tovarno — zdi se legitimno, če jo imenujemo družbena tovarna¹⁷ — in svojim potrebam prilagodil predvsem gospodinjsko delo in s tem ženske. Preprosta izkušnja in približno merjenje v kuhinji nista več zadostovala: potreben je postal bolj znanstven pristop h gospodinjskemu delu, higieni, dojenju, prostemu času itd. V znani reviji je bilo l. 1916 mogoče prebrati: »Če hoče delodajalec vedeti, zakaj delavca nenehno boli glava in ni sposoben za delo (...), kdo lahko nasprotuje njegovi pravici, da gre k delavcu na dom, da bi spoznal dejstva, ki mu bodo omogočila, da odpravi glavobol in obdrži delavca? (...) Ve, da z ukinjanjem vzrokov za nesposobnost pomaga ustvariti boljše delavce.«¹⁸ Washingtonski sekretar za trgovino, navdui-

¹⁶ Nathan Hale, **Freud and the Americans: The Beginnings of Psychoanalysis in the U. S.**, New York 1971.

¹⁷ »The Social Factory«, v: **Falling Wall Review**, št. 5 (1976), str. 1—7; navedki pred tem: Martha B. Bruere, Robert W. Bruere, **Increasing Home Efficiency**.

¹⁸ Mary Barnett Gilson, »The Relation of Home Conditions to Industrial Efficiency«, v: **AAA**, št. 65 (1916), str. 279.

šeni privrženec družbene učinkovitosti, je l. 1913 zapisal: »Tisto, ki začne delati premalo nahranjen ali ki je slabo pripravljeno hrano, bo težko delal z enako energijo kot mož, ki mu je žena pripravila dober zajtrk.«¹⁹

Kapital v otrocih se je začel računati v dolarjih in centih in razpravljalo se je o vprašanju, ali ženske prispevajo k rasti kapitala več kot gospodinje ali kot tovarniške delavke. L. 1914 je neki sodobnik zapisal: »Pred ero industrijske koncentracije (...) so imeli tekmujoči kapitalisti delo za blago, ki se prodaja kot neobdelan, surov material; zdaj, ko se kapitalistični razred vsesplošno utrjuje, se začenja delo imeti za stroj za sredstvo produkcije, ki ga je samega treba producirati in produkcijo katerega lahko učinkovito ureja vlada, kolikor s tem sama dobiva učinkovitejši industrijski instrument. Včasih se je kapital zanimal samo za trgovanje z delovno silo in za gibanje delovne sile znotraj tovarne. Zdaj se kapital zanima za stroške produkcije delavca, da bi ga naredil učinkovitega, da bi ga učinkovito uporabil... Tako so, ko je bila oskrba s poceni delovno silo postopoma izčrpana, stroški za produkcijo delavcev postajali vse bolj premišljeni in vse več privatnega in vladnega denarja je bilo investiranega v prizadevanja za izboljšanje kvalitete in kvantitete v oskrbi z delom. (...) Novi ukrepi — znanstveno upravljanje in znanstveni delovni zakoni — pojmujejo delo kot (...) del sistema produkcije, ki mora sam biti produciran.«²⁰ Moderno gospodinjsko delo, ki obsega tako produkcijo (vključno z nujno potrebno spolnostjo) kot reprodukcijo (vključno s potrošnjo in nemerljivim delom ljubezni) tega »človeškega stroja«, je novost, ki je daleč od »fevdalnih« ali celo »naravnih« preostankov. **Gospodinjskega dela industrija ni odpravila, temveč ga je zahtevala.**

Nuklearna družina: organizacija neplačanega gospodinjskega dela

Gospodinjsko delo, ki ga prej niso opravljale vse ženske, se je zdaj pojavilo kot izključno in po bistvu žensko delo. Kot enega od primerov smo navedli priseljeno ženo, ki je zdaj, tako kot žene iz avtohtonega prebivalstva, »po naravi« morala pripravljati delavčev »zajtrk za učinkovitost«; kot drug primer smo proučili spremenjen odnos med hišno gospo in služkinjo. Da se je družinski ideal privatne sfere, domačnosti in intimnosti v istem času ali nekaj desetletij prej razširil v avtohtoni del delavskega razreda — na račun kolektivnih ali vsaj raznovrstnih življenjskih oblik — ne smemo razumeti kot mehanično, pasivno prenikanje starejših vrednot premožnejših razredov v nižje razrede. Pač pa je bila ta sfera ustvarjena, in sicer — kar se je zdelo kot obljuba samoopredelitve in regeneracije, tudi če ni bilo kaj več kot nekaj počitka in sprostitev — kot kontrast grožnji industrijske

¹⁹ William C. Redfield, *The New Industrial Day*, New York 1913, str. 162.

²⁰ William English Walling, *Progressivism and After*, New York 1913, str. 46—47, 66.

Racionalnosti in njenega degradiranja ljudi v gole priveske strojev. Karkoli je nudila — tega ni nudila ženskam. Domačnost in intimnost sta zanje postali nova oblika dela in odtujitve. Običajni različni opisi moderne družine kot institucije za reprodukcijo »te« delovne sile se v svoji domnevni in domnevno zanstveni seksualni nevtralnosti ne izogibajo sistematično samo vprašanju, kdo koga reproducira, temveč tudi vprašanju, kdo reproducira delovno silo žensk. Medtem ko je tovarniški delavec računal na dom kot na vir moči in sprostitve, ki mu je bil »zunaj«, v svetu strojev, odvzet, je bila ženska pred njegovimi očmi spremenjena v stroj, ki je produciral zanj.

Koncentracija žensk v gospodinjstvu ni rezultat nežnega pranja možganov in propagande, pod katero naj bi ženske klonile. Prav tako se ne moremo strinjati, kot še vedno trdijo levičarji, da sta družina in gospodinjsko delo »nadstrukturalni« pojav, t.j. produkt ideologije, ki zato zahteva predvsem golo ideološko kritiko. Dejansko imamo opraviti s kampanjo, včasih nasilno, ki teče vse od nastopa kapitalizma.

Moderna družina je bila v svoji razcveteli obliki v zgodnjih desetletjih tega stoletja izpopolnjena kot organizacijska oblika neplačanega ženskega gospodinjskega dela, gospodinjskega dela kot naravnega in zato seveda neplačanega dela ženske.

Plače in delo

O problemu naraščanja življenjskih stroškov se je vse več in silovito razpravljalo od depresije l. 1903. Na vprašanje so gledali v povezavi s plačami, zahtevami in boji za plače po tovarnah ter inflacijo; pojavilo se je na prelomu stoletja, spodbudili pa so ga svetovna vojna in leta po njej. Ženske so bile s svojimi organizacijami in aktivnostmi, od organizacij gospodinj in potrošnic do bojkotov in uporov zaradi hrane, posebno silovite v razkrinkavanju in bojevanju proti naraščajočim življenjskim stroškom. Za povračilo je družbeno načrtovanje odkrilo, da je ženska, ki dela doma, »tista, ki je sposobna rešiti uganko zmanjševanja življenjskih stroškov.«²² V prvih treh desetletjih tega stoletja se na žensko gospodinjsko delo ni samo nasprotno začelo gledati kot na sredstvo za generiranje in regeneriranje delovne sile, temveč se ga je zavestno in izrecno pojmovalo kot prispevek k resničnemu zaslužku soproga; natančneje, kot sredstvo za izogibanje plačevanju višjih plač, kar je bil odgovor na boje ženskih in moških tovarniških delavcev, zlasti priseljencev, za plače. »Slabo porabljen dolar je samo pol dolarja«²³ — to je bistvo literature, ki je obravnavala problem povečevanja realnega dohodka z učinkovitim gospodinjstvom. »Realni dohodek,« je zapisal neki ekonomski izvedenec sredi inflacije l. 1920,

²¹ Gutman, n. d., str. 534.

²² Nevada Davis Hitchcock, »The Relation of the Housewife to the Food Problem«, v: AAA, št. 74 (1917), str. 130.

²³ Ida M. Tarbell, »The Cost of Living and Household Management«, v: AAA, št. 48 (1913), str. 127, 129.

»vključuje pomembne elemente, ki niso pridobljeni z običajnimi stroški in niso zasluga zahtev po višjem dohodku... Dohodek od dela ali enaka denarna vrednost neplačanih uslug, ki jih opravi človek sam ali drugi člani njegove družine, zlasti gospodinja, je pomemben prispevek k realnemu dohodku družine. (...) V gospodinjskem procesu pogosto za 100 % ali več poveča vrednost materiala, ki je kupljen za potrošnjo v gospodinjstvu.«²⁴

Objavljene so bile številne raziskave o družinskem proračunu in slednjič so ekonomisti in sociologi prvič oblikovali politično učinkovito teorijo o plačah, ki moževe plače ni obravnavala samo kot sredstvo za individualno preživetje, temveč kot sredstvo, ki mora kriti tudi stroške hrane in stanovanja za ženo, ki dela za soproga, in za otroke. Kot odgovor na zahtevo delavcev po »plači za preživetje« ali »minimalni plači« je bil uveljavljen sistem skupnih družinskih dohodkov.²⁵ Sistem je bil hkrati sprejet v Evropi: družinske zavarovalnine, ki so jih plačevali fondi področnih ali industrijskih družb; te fonde je bilo treba vpeljati, sicer bi v primeru takšnih dohodkov samo v posameznih družbah neporočeni delavci bili na boljšem, v škodo bodoče delovne sile. Institucionalizacija in splošna vpeljava takšnih fondov je potekala hkrati z uvajanjem diferenciranega sistema davkov na dohodek, ki je bil urejen po stopnjah glede na zakonski in družinski status. Tako je država začela zagotavljati družinsko strukturo in gospodinjsko delo, za katerega je finančno povračilo — t.j. razlika med davčnimi razredi — pogosteje pripadlo možu kot pa sami gospodinja.

Ti dohodki torej niso plačevali niti gospodinje niti dela, ki je še naprej veljalo za neocenljivo, temveč so finančno utrdili specifično izkoriščanje ženske. To se je natančno ujemalo z dejstvom, da je ženska, finančno odvisna od moža, še naprej omogočala nezadostno družinsko plačo, tako da je zniževala življenjske stroške in omogočala delodajalcu, da je ohranil nizko moževo plačo; nasprotno pa je neplačano delo gospodinje le-tej pogosto omogočilo, da je prihranila več denarja, kot bi ga lahko zaslužila v podplačani službi kot dopolnilo k moževi plači. Ida Tarbell, razkrinkovalka politične korupcije in prodorna družbena kritičarka (vendar ne v tem primeru), nam je priskrbelo zelo natančno sodobno formulacijo tega odnosa: »Življenjski stroški so v razredu, ki si služi plačo, strmo rastli, v veliki meri ustrezno načinu upravljanja s plačami. Praviloma rastejo cene hitreje kot plače — to je mogoče rešiti samo z upravljanjem. Pogubno je to reševati tako, da pošljemo mater delat. Njena plača ne bo nikoli nadoknadila, kar bo izgubljenega zaradi nemarnega gospodinjstva. (...) Po mojem je znanstveno vodenje gospodinjstva temeljnega pomena v ravnanju z visokimi

²⁴ Benjamin R. Andrews, »Thrift as a Family and Individual Problem: Some Standard Budgets«, v: AAA, št. 82 (1920), str. 11—12.

²⁵ Paul H. Douglas, *Wages and the Family*, Chicago 1927; Scott Nearing, *Financing the Wage Earner's Family*, New York 1913; gl. tudi: Paul H. Douglas, *Real Wages in the United States* (1930), New York 1966, in Henry Ford, *My Life and Work*, New York 1923, pogl. »Plače«.

življenjskimi stroški.«²⁶ Dobrotljivo dajanje receptov za ta začarani krog je bilo rezultat dolgega procesa, ki ga je l. 1973 opisal ekonomist John Kenneth Galbraith, ne brez vpliva ženskega gibanja: »Preobrazba žensk v prikrit služabniški razred je bila ekonomski dosežek največjega pomena. Zaposleni služabniki so bili na razpolago samo manjšini predindustrijske populacije; služabnica-žena pa je demokratično na razpolago celotni sedanji moški populaciji.«²⁷

Povzemimo ta proces. Prehod od zgodnje stopnje akumulacije kapitala, ki je imela na voljo hudo osiromašeno in v resnici neizčrpno oskrbo z delom, k reformi kapitalizma v 20. st., ki je obsegala višje plače in uravnavan trg dela, je bil možen samo na račun žensk: namreč tako, da je bilo ustvarjeno, splošno razširjeno in institucionalizirano gospodinjsko delo. To zajetje gospodinjskega dela pod kapital je treba razumeti na dva načina: na eni strani so možje začeli prejemati višje plače, ravno dovolj visoke, da so obdržali ženske v ekonomski in zato seksualni odvisnosti; na drugi strani sta podreditev žensk in utrditev družine kot organizacijske oblike neplačanega gospodinjskega dela v delavskem razredu omogočila, da so delavci dobivali nižje plače, kot bi lahko terjali razredni boji pred revolucijami 1917/1919. Kapital je lahko, če tako rečemo, kot nadomestilo žrtvoval štrajkajočim delavcem ženske — kupčija, ki jo je antifeminizem v delavskem gibanju sprejel. Do upadanja vrednosti dela in njegove cene na trgu dela ni prišlo — kot se trdi vse do danes — zaradi žensk kot stavko-kazov in tekmic (nasprotno, tekmovanje žensk je omejevala institucionalizacija dvojnega trga dela), temveč zaradi izkoriščanja žensk po moških. Ker ženske v principu brez plačila delajo za moške, je še vedno možno izplačevati moškim plače, ki so prenizke; še več, zaradi tega je možno prisiliti moške (in ženske), da opravljajo **delno** neplačano delo, presežno delo, ki se transformira v kapital. **Delodajalec ali država dobita dva delavca za eno plačo**: plačani odnos skriva neplačano delo ženske, vse delo se zdi plačano, in obratno: tisto, kar ni plačano, se ne zdi delo. Kapital je odvisen od ženske: od možnosti, da izkorišča njeno ljubezen, njeno »naravo«, njeno zastojsko delo. Ženske niso samo »srce družine«, so tudi srce kapitala.

Prevedla: Mojca Dobnikar

²⁶ Ida M. Tarbell, n. d., str. 127—129. Gl. Mary E. Tomkins, *Ida M. Tarbell*, New York 1974.

²⁷ John Kenneth Galbraith, *Economics and the Public Purpose*, Boston 1973, str. 33.

Marx s Stirnerjem

»Če postane delo svobodno,
je država zgubljena.«

J. C. Schmidt

V svetu socializma je za Johanna Casparja Schmidta prav gotovo redko-kdo slišal. Toliko manj pa bi to lahko trdili za Maxa Stirnerja.

Njegovo ime je v pedagogizirani socialistični civilizaciji povezano z Marxovim in Engelsovim, in sicer na način kavbojske povezave. Max Stirner je eden izmed tistih, ki je po potrebi Indijanec ali pa bandit (odvisno od tega, kako se počuti šerif). To velja prav tako za različne Bauerje, Proudhone, Strausse, Bakunine, Hegle in Feuerbache..., čeprav za slednja dva nekoliko manj.

Saj je tako tudi prav! Kaj naj bi še pričakovali od nepridiprava, ki je svojo stvar na nič stavil, od egoističnega egoista ki mu ne diši ne skupnost in ne enotnost, od idealista, ki sploh ne zna konkretno misliti, od Edinega, ki vsevprek izenačuje — vključno z izenačitvijo revolucije in države, od solipsista, ki še zdaleč ne dojema nujnosti zgodovinskih dejstev in se povrh vsega še s puško v roki (ali pa tudi brez nje!) ni pripravljen bojevati za bleščeče ideale svobode. Za nameček pa še to: ne le da je egoist, anarhist, temveč je tudi in predvsem antikrist, ki so mu najslabši pobalini, pijanci, kvantači, kriminalci in pocestnice vzorniki!

A vsaj umrl je klavrno, kot se spodobi: pičila ga je namreč muha!

In vendar ni bil tako majhen, kot se zahvaljujoč tisti muhi v podružbljenih očeh (družbe še posebej ni maral) utegne zazdeti.

O tem najbolj priča dejstvo, da je moral prav Marx, najbolj socializemtvorni kaliber, jastreb vseh jastrebov, z vso močjo pritisniti nanj. Stirner je bil menda nevaren.

Marxovo razmerje do Stirnerja, če gledamo materialistično prešitje »Stirnerjevega anarhizma« za nazaj, je najprej prva Marxova razčiščevalna akcija glede anarhizma. Toda ne le to.

dejstva, ki prčajo v prid pomembnosti tega Marxovega razmejitvenega dejanja, ki producira nekaj več, je treba vsaj na grobo orisati.

Max Stirner (1806—1856) je teoretik mladoheglovske berlinske skupine, čigar delo bolj ali manj povzema njegova knjiga *Der Einzige und sein Eigentum* (izšla konec oktobra l. 1844). Treba je omeniti vsaj še to, da je bil Stirner eden prvih nemških prevajalcev angleških politekonomov (Saya in Smitha) in da je bil dober poznavalec te problematike, ker so mu že velikokrat očitali prav nasprotno.

Glede njegovega Edinega pa vsekakor kaže omeniti dejstvo, da je izšel kot ostra polemika prav s krogom mladoheglovcev, predvsem pa z nosilno idejo mnenjske skupnosti, ki je bila izrečena v Feuerbachovem Bistvu krščanstva (prva izdaja l. 1841; druga, dopolnjena l. 1843). Simptomatično je, da je njegov Edini v mladoheglovskem krogu naletel na zelo podoben sprejem kot je bil tisti, ki so mu ga pripravili takratni saksonski deželni glavarji. Kajti ti so knjigo najprej prepovedali (oktobra l. 1844), čez dober mesec pa so jo spustili v prodajo, pri čemer so — kot olajševalno okoliščino — opozorili, da gre za knjigo, ki sicer lahko »kvarno vpliva na bralstvo«, da pa jo je prav zaradi »klavnih filozofskih dosežkov« in pa »življenjskih nazorov« o skupnosti vendarle treba prepustiti v oceno bralstvu.

Branje Feuerbachovih, Bauerjevih, Hessovih, Rugejevih in Marxovih odmevov na knjigo — če naj naštejemo le tiste, ki so bolj izstopali — se paradoksalno (?) - bistveno ne razlikuje od zgoraj omenjenega obrazca zavrnitve. Kajti Stirner je nesramno dregnil v neko izredno občutljivo točko.

Po Marxovi plati razmerja Stirner v prvem približku bolj kone funkcij kot popljuvani nebodigatreba, ki se pojavlja v nekem izredno pomembnem delu Marxa in Engelsa — v njuni Nemški ideologiji. Pri tem pa kaže omeniti vsaj še to, da Nemška ideologija v Marxovem in Engelsovem razvojnem korpusu zavzema mesto mejnega besedila. V njem sta — če naj verjamemo Marxovim besedam — končno dosegla svoj poglavitni namen: prišla sta do »samorazjasnitve«. ¹

V tem in takšnem stanju stvari pa neskončno preseneča dejstvo, da je nekaterniku Stirnerju v tej samorazjasnitveni knjigi, ki je postala dostopna šele v našem stoletju, posvečeno približno 3/4 celotnega besedila! Delno se da to razbrati celo iz prečiščene izdaje, ki je na voljo v slovenskem prevodu v MEID II. Kako to pojasniti? Kako dojeti, da je v tem ključnem besedilu Stirnerju namenjeno približno trikrat več prostora kot pa recimo Feuerbachu, ki ga je Marx prav do te knjige imel tako v čislih, pa je z njim opravil na uvodnih straneh knjige precej na kratko?

¹ — MEID IV, CZ, Lj., 1977, str. 107, ali pa v MEID V, CZ, Lj., 1975, str. 429.

To je nemara popolnoma nedojemljivo, če k zajetju tega incidenta pristopimo z Marxove plati. Nekoliko drugače pa je, če se tega opravi-
vila lotimo z nasprotni strani. S Stirnerjeve torej.

Začnimo od nekega znanega mesta iz Stirnerjevega Edinega. Tam lahko med drugim najdemo tudi Marxovo ime. V drugem oddelku (Lasnik) II. razdelka knjige »Sveti Max« govori o liberalizmu, ki ga dojema kot »višek krščanskega načina gledanj«, kot njegovo »zadnjo konsekvenco«. Gre za očitek »liberalizmu« in »krščanstvu«, da v Tebi ni vidita Tebe, pač pa »**Rod**, ne Janeza ali Janežiča, temveč človeka, ne dejanskega ali Edinega, temveč Tvoje bistvo ali Tvoj pojem, ne živo pričujočega, temveč **Duha**«. Krščanstvo ne vidi »v Jazu neskončne vrednote«, temveč jo najde »edinole v človeku«. Za sklep tem izvajanjem pa najdemo tole: »Da pa bi mene povsem identificirali s človekom, so iznašli in postavili zahtevo: da moram postati 'dejansko generično bitje'« — kot je to npr. pri »Karlu Marxu — Zur Judenfrage«²...

Ce krščanstvo in liberalizem abstrahiramo, potem Stirner očita Marxu nekakšno feuerbachovstvo; uporabo »dejanskega generičnega bitja« kot tiste vabe, na katero naj bi se v takratnem času Jaz ujel v mrežo **rodu**, skupnosti, (z)družbe, v konstrukt **nas** oz. **mi**-jev.

Toda, če vštujemo Stirnerjevo kritiko krščanstva in liberalizma vsaj na ravni citiranega mesta, je razvidno, da se pri njem nasproti rodu pojavi »dejanski ali edini jaz«, nasproti bistvu, pojmu pa »živo pričujoče«, skratka neka domnevno konkretizirajoča drža, ki ponavadi slovi prav kot Marxov dosežek. Mar ni prav Marx tisti, ki je abstraktne Hegle in Feuerbacha zavračal s totranskim, konkretnim, dejavnim — po potrebi tudi individualnim?

Čemu potemtakem

1. Stirnerjev očitek Marxu;
2. Marxov zajeten »odgovor« Stirnerju?

Kontekst Stirnerjevega očitka Marxu je vsebovan v tem, da se Marxovo ime pojavi kot **primer** (zlo)rabe pojma »generičnega bitja« (Gattungswesen) **na koncu** nekega sicer zajetnega seciranja Feuerbachovega Bistva krščanstva. Stirnerjev Edini je kritika tega Feuerbachovega dela, medtem ko se Marxovo ime pojavi zgolj kot »primer« tovrstne zlorabe.

Ne oziraje se na to, ali je Marx bil osebno prizadet ali celo užaljen zaradi Stirnerjevega očitka,³ je gotovo, da je imela njegova zajetna

² — Vsi navedki so po Antologija Anarhizma 1, Krt, Lj., 1986, str. 43—45. Integralni tekst Marxovega Edinega je sicer na voljo v hrvaščini kot »Jedini i njegovo vlasništvo«, Cekade, Zg., brez letnice izdaje. Mesto, ki se nanaša na Marxa, je v tej izdaji na str. 131.

³ — Tovrstno razmišljanje je mogoče prebrati na straneh dela Nicolas Lobkowicz Theory and Practice: History of a Concept from Aristotele to Marx, Notre Dame Ind., University of Notre Dame Press, 1967.

reakcija v Nemški ideologiji vzvod prav v prej citiranem Stirnerjevem očitku. Glede Stirnerja iz že povedanega sledi, da ni bil niti najmanj navdušen nad različnimi idejami, duhovi, pojmi, absoluti (s čimer se je Marx prav gotovo strinjal) ter da mu prav tako nista dišala ne Feuerbachovo »generično bistvo« in ne revolucija, ki jo je imel skorajda neposredno za državo. Marx se je v svojem odgovoru skušal znebiti očitka feuerbachovstva, o čemer najbolj pričata dva dokumenta. Najprej prvi del Nemške ideologije, kjer se Marx prvič eksplicitneje emancipira od tega misleca, ki ga je do takrat imel za »velikega« in po Heglu »edinega resnega« misleca, pri čemer je seveda izvzel svojo malenkost. Nato še slovite teze o Feuerbachu, kjer abstraktnost in nezgodovinskost dokončno postaneta Feuerbachova epiteta.

Teza tukaj je, da Marx delno sprejme Stirnerjeve argumente, kar rezultira v kritiki Feuerbacha. Defeuerbachizacija Marxa je potemtakem še kako povezana s Stirnerjem. Ne gre za nobeno Marxovo dobro voljo ali pa za čisto iznajdbo, temveč za to da je Stirnerjeva kritika Marxu **vsilila odstop** od nekaterih ključnih pozicij, ki jih je do takrat ohranjal. Ne gre potemtakem za noben genialni notranji razvojni vzgib njegovega mišljenja (kot to ponavadi izzzveni v mark-soloških pedagogizacijah), temveč za »zunanji«, **Stirnerjev sunek**, ki je **premestil Marxove nastavke** in ga **prisilil** v dosti bolj originalno eksplikacijo njegove dotedanje teorije revolucije. Prav vprašanje revolucije pa je tisto, ki loči Marxa najprej od Hegla, nato od Feuerbacha in končno tudi od Stirnerja. Nemara je presenetljivo, da je Marxov ekstremno radikalni revolucionizem tista izjema, ki združuje na prvi pogled tako različne mislece, kot so pravkar omenjeni. S tem v zvezi je mogoče prav zaradi Stirnerjevih zaslug bolj ostro za nazaj zapopasti tista mesta, kjer Marx kritizira Hegla in Feuerbacha, kajti enemu in drugemu je na več mestih očitel predvsem to, da sta se »ustrašila« (!) svojih (seveda »miselnih«) dosežkov.

Kakor koli že, Stirner ima revolucijo za tisti transcendentelni klic najstva, ki nujno vsebuje (kot se njemu kaže) nek namen, ki pa je že kot tak (se pravi kot neka zunanost) — ne glede na njegovo kvaliteto in kvantiteto — zanj nekaj nadležnega. Še več in še bolj se mu prikazuje kot »antihumano« (če si dovolimo to grešno besedo v zvezi s Stirnerjem) kot pa so vsi drugi nameni in bistva, katerih osnovna razsežnost je, da se polastijo tiste svetinje, kateri skuša streči: Jaza, Edinega. Nenavadno pa je pri tem vsekakor tudi to, da Stirnerjevo »stališče do revolucije« in do nasilja tako kot Marxu povzroča tudi »anarhistom« podobne težave, Kakor koli bi ga že hoteli imeti za svojega in kljub temu da jim ga »marksistična zgodovina« z veseljem ponuja, vendarle Stirner s svojim **mišljenjem** štrli tako čez ene kot tudi čez druge. Nekaj »temačnega« je na tem Stirnerjevem zavračanju revolucije. Recimo, da je to **nezvedljivost in nepreko-račljivost** mišljenja glede na »dejansko«, mišljenja, ki ga v nobenem primeru ni pripravljen žrtvovati še tako dejanskim svobodam in drugim božanstvom.

Hrbtna stran vprašanja revolucije je pri Stirnerju in drugih omejenih piscih prav element mišljenja. V tej ravni pa ne kaže šteti kot slučajnosti Stirnerjeve pozicije njegovo »spremembe dejavnosti«, ki jo prejkone dojema »idealistično«: kot boj za obvladovanje lastnega mišljenja v nasprotju z mišljenjem, ki gospoduje nad Jazom. Vse, kar Marx v tej točki premore, je to, da se sklicuje na izvenmišljenjskost, »dejanskost«, ki jo postavi kot tisto vzročno, ter da na več mestih Nemške ideologije vzklikne: »Ljudje morajo spremeniti le svojo zavest in vse bo v redu«! Naj se Stirner in Marx še tako radikalno razlikujeta po tem, da je eden »idealist«, drugi pa »materialist«, in ne glede na to, koliko različnih epitet se še lahko pripne tema dvema izmoma, tudi posmrtno ju **združuje** to, da sta oba trmasto negovala prepričanje v nedotakljivi, celi subjekt. Ne glede na to, kakšen subjekt je ta pa zmore predvsem »nemogoče stvari«. V različnih »medijih« govori Eno. Saj prav za »prepír« velja, da sta vendarle potrebna dva, in sicer dva, ki govori »skupen jezik«. »Zadnje«, na čemer stoji tako eden kot drugi, je, da govori — se pravi, da **ne smeta** biti izgovorjena. Zato sta se tudi »razumela«.

Skušajmo to nekoliko podrobneje nakazati na nekem drugem terenu.

Sveti Sancho:

1. »Delavci imajo preneznansko moč v rokah — samo prenehati morajo z delom, gledati na izdelano kot na svoje in ga uživati. To je smisel sem ter tja se pojavljajočih delavskih nemirov«;⁴
2. »Država temelji na suženjstvu dela. Če se delo osvobodi, potem je država zgubljena«.⁵

Marx ugovarja nekako takole:

ad. 1. Tega se vendarle ne da izpeljati, saj bi v primeru, »če bi producenti 'prenehali z delom'«, tisto, kar je bilo »izdelano«, vendarle ne »kar naprej obstajalo kot predmet 'gledanja' in 'uživanja'«. Skratka, ne »bi se reproduciralo« od sebe ne glede na to, da so »producenti' prenehali z delom«.⁶

Sicer pa četudi uspe »prekinitev dela, (so delavci — op. T. K.) zelo kmalu prisiljeni nastopati revolucionarno«.⁷

ad. 2. »**Moderna država**, gospodstvo buržoazije, temelji na **svobodi dela**... Svoboda dela je prosta konkurenca delavcev med seboj... Delo je svobodno v vseh civiliziranih deželah; ne gre za to, da bi delo osvobodili, temveč da bi ga odpravili«.⁸

⁴ — Cit. po MEID II, CZ, Lj., 1976, str. 154; v hrvaški izdaji »Jedini...«, str. 88..

⁵ ibidem, str. 156; hrvaška izdaja, str. 88.

⁶ — Meid II, str. 155.

⁷ — ibid. str. 155.

⁸ — ibid. str. 156.

Glede »prekinitve dela«,⁹ ki jo Stirner zagovarja, ima Marx torej argument, ki nastopa dvojno:

1. Nemogoče je prekiniti delo in uživati obenem, kajti v primeru, da bi producenti prenehali z delom, bi izginilo tudi tisto, kar je obstajalo kot predmet »gledanja« in »uživanja«. Toda, ker Marx ni pripravljen trditi, da je delo užitek (ukinitev dela!) je rezultat tisti, ki ga lahko najdemo v Kapitalu — delo je delo, užitek pa užitek oz. sfera nujnosti in sfera svobode;

2. Četudi bi se zgodilo to, kar je per definitionem nemogoče, bi delavci spet potegnili krajši konec. Kajti zelo kmalu bi bili »**prisiljeni nastopiti revolucionarno**«, »prekinitve dela« pa bi prenehala.

Tukaj je poleg omenjene ločitve dela inžitka oz. bojazni njune izenačitve — ta se kaže tudi v kategoriji »odtujenega dela« in v celotnem kompleksu izpeljav iz te kategorije in jo je treba dojeti kot neskončno iskanje čistegažitka (odtod estetske in etične dimenzije tega Marxovega zastavka, ki se vedno zatečejo po pomoč k ustvarjalnim pravilom umetnikov) — zelo zanimiv presežek, ki ga v argumentacijskem postopku sproducira Marx. Nekako si že lahko predstavljamo (menda smo se tega že navadili) izpeljavo, da je treba pač vsak dan producirati (delati), da bi lahko preživeli (in uživali). Preseneča pa Marxovo napeljevanje revolucionarnega kot »**vsiljenega**«, kot tistega, kar zminira neki zahtevek uživanja kot vložka, ki nastopi kot ovira zahtevi, kot vnaprejšnja inkarnacija njene nemožnosti.

Teoretizacijo ali pa kar Teorijo o ukinitvi dela, ki jo Marx začenja razvijati prav od Nemške ideologije naprej in ki ima pri njem konstitutivno vlogo Ta-teorije, kaže prebrati kot **prehod** prejšnje nemožnosti (nemožnosti Stirnerjevega zahtevka, ki je še vedno izrečena iz pozicije Želje), ki jo je upodobila revolucionarnost v »poziciji« Želje. To, kar si Stirner predstavlja kot »**revolucionarno dejanje**« (povedali smo že, da revolucionarno zanj ni nobena vrednota), je z Marxovega stališča Želje nekaj, kar se je **že** zgodilo in kar je potemtakem bistveno **prekratko**. Ne gre torej za »osvoboditev dela«, pač pa za ukinitvele-tega. Toda v materialističnem svetu ta prehod k »ukinitvi dela« vendarle predpostavlja »**revolucijo**«, ki pa jo je Marx (prej) označil kot »**vsiljeno**«. Seveda zna Marx razlikovati revolucijo od Revolucije..., toda to presega okvire tega zapisa.

Nemara je — vsaj zame to velja — znotraj medsebojnega nanašanja Stirnerja in Marxa najbolj zanimiv Stirnerjev — čeprav, kot vse kaže, spodleti (ali je sploh lahko nespodleteti?) — poizkus »**vzdržati-se-želje**«, ki najbolj radikalno skuša zavreči vse (ali pa vsaj večino) velike upe, ki so se porodili skupaj s »principom modernosti«. Sko-rajda bi se dalo trditi, da je eden prvih novodobnih mislecev, ki je zaigral na karto radikalnega, celo brezupnega **zavračanja upov in upanja**. Tako sliko Stirnerja nam — seveda v skladu s svojimi računi —

⁹ — Kaže, da samoupravni žargon vendarle ni izvit iz trte.

(presenetljivo?) pomaga ustvariti tudi Marx. Saj skuša v vsaki pomembnejši točki svojega »dialoga« s Stirnerjem pokazati »nezadostnost« njegovih postavljanj in prav na tem gradi svojo presežno teorijo. Želje par excellence. Toda kolikor po eni strani pomaga pri tem — s stališča »vzdržnosti« — prepotrebno opravilo, toliko ga obenem preprečuje. Zakriva natanko tisto Stirnerjevo presežnost, zaradi katere je sploh šel v močan protinapad nanj. Zakrije prav **ekvivalentnost** celega »idealističnega« in »materialističnega« subjekta. Padeč v razlikovanje individualnosti, egoističnosti, kolektivnosti, komunalnosti... na tem ne spremeni ničesar.

Zakaj pa Marx s Stirnerjem?

Zato, ker je Stirner »glavni krivec« za to, da je Marx zgradil svojo teorijo **tako**, kot jo je. Brez močnega sunka Stirnerjevega Edinega bi Marxova teorija prav gotovo ne bila **takšna**, kakršna je.

Izjavo Paula Thomasa, da nas Stirner »navzlic sebi popelje v srce marxovskega podjetja«, ¹⁰ je treba prebrati dvakrat sprevrnjeno:

1. Stirner nas **prav zaradi sebe** popelje v srce marksovskega podjetja;
2. navzlic sebi pa nas prav Marx pripelje v srce Stirnerjevega podjetja.

Marxa je treba **brati skupaj s Stirnerjem** tudi zato, ker je razlika med njima, ki jo je mogoče za silo misliti v kategorijah idealizem — materializem, »**nepopolna razlika**« oziroma razlika, ki je za ritensko prešitje kot razlika prenehala obstajati. Gre za dve nepremostljivi rivalski poziciji, kjer se prav zaradi nepremostljivega rivalstva poraja izginjanje razlike.

Razlikovanje, ki ga skuša nadrobno predstaviti in argumentirati Paul Thomas v omenjeni knjigi in ki, kot pravi, poteka na številnih ravneh (intelektualno Marxovo poreklo kot hegllovsko; pri Stirnerju in anarhistih sploh pa nehegllovsko; individualnost — individualizem; avtoriteta — avtoritarnost; dojetje države; zaporedje dela in delitve dela; komunizem — egoizem...) je **razlikovanje v senci** gospostva celega subjekta, ki ve.

Glede na splošni metodološki postopek se z materialističnega stališča kaže, da Stirner (v nekem smislu to velja tudi za vse »idealiste«, za anarhiste pa še posebej) vzame neko neposrednost, trditev kot izdelano, dokazano (Marx mu očita nepoznavanje, apriornost, celo antiintelektualizem), medtem ko pa Marx le-to jemlje kot izhodiščno, delovno hipotezo, ki je tako ali drugače zastopana znotraj njegovih naknadnih raziskovalnih postopkov. Medtem ko se na Stirnerjevi strani kaže žetoniranje z nereflektiranimi (pogosti očitke Stirnerju)

¹⁰ — Paul Thomas, Karl Marx and the Anarhists, Routledge and Kegan Paul, London 1985, str. 174.

strdinami in ko se prioristična, predznanstvena raven njegove odločitve (stališča) neposredno zrcali v vsakem »pojmu« (ki to za materialista ni), se Marx spušča v produkcijo neskončne verige materialističnih označevalcev in seveda — glede na Stirnerja — sproducira nekaj več. Predvsem sproducira zakritje, zgubo nezvedljive odločitve oziroma njeno raztopitev v diskurzivnih verigah »dokazovanja«. Prav na primeru dela oziroma ukinitve dela se da lepo spremljati Marxovo vztrajanje na poziciji ukinitve dela (ki menda ni predznanstvena odločitev), ki pa se skozi argumentacijsko produkcijo označevalcev konča v »obračanju okrog sonca dela« (Grundrisse) ali pa v naravno-nujnih lastnostih delovnega procesa kot takega, ki so prisotne tako v Nemški ideologiji kot tudi v Kapitalu. Na nek način bi se lahko s tem v zvezi govorilo o spodletelem poskusu izničenja (prikritja?) predznanstvene odločitve, kar se izkaže v marxovski »sintezi«, ki bi jo nemara kazalo brati kot na Stirnerja nanašajočo se **spodletelo anti-tezo**, prav kot **padec v srce Stirnerjevega stališča**.

In tu smo šele na pragu »pravega« problema: pri samoupravljanju, pri »naši« Ustavi, pri ZZD, katerih — presenetljivo!? — izhodiščni moto je Stirnerjev: »Če delo postane svobodno, je država zgubljena!«

Sklep bi lahko bil: ker je vsako prešitje imanentno ritensko in ker smo — tukajšnji in zdajšnji — otroci samoupravnega socializma, predpostavlja dojetje samoupravnega podjetja branje Marxa s Stirnerjem. Toda ne zgolj negativno (kot to sveutje Paul Thomas), marveč **pozitivno!**

KONTRAREVOLUCJA

Delnice ali obveznice niso rešitev

In tu smo šele na pragu pravega problema: pri samoupravljanju, pri naši Ustavi, pri ZZZ, katerih — presenetljivo! — izhodiščni

V zadnjih mesecih se je ponovno odprla razprava o možnostih uvedbe delničarstva pri nas. Medtem ko se nekaterim zdi, da bodo delnice /ali obveznice ali kaj podobnega/ rešile našo državo pred ekonomskim propadom, drugi to še vedno zavračajo kot idejno nesprejemljivo, tretji pa skušajo z nekimi modifikacijami ustvariti vtis, da je delnica element socialističnega gospodarstva.

Poleg časopisnih in revijalnih člankov /v pregledu literature pod z. št. 4., 5., 7., 12., 13., 16., 17/ bi tu omenil samo še dve diskusiji, ki sta se o tem problemu pojavili v zadnjem času. Prva je bila razprava na celjskem mladinskem festivalu /1./, druga pa razprava v centralnem komiteju ZKS, kjer so tudi pripravili dokument z naslovo »Produktivne naložbe sredstev občanov, delavcev in organizacij s pomočjo vrednostnih papirjev.« (14.) Te diskusije so seveda zelo različne, osvetljujejo probleme z različnih vidikov, zagovarjajo ali zavračajo ideje o delniškem sistemu v socializmu /čeprav je to le del teh razprav, saj je v gradivu CK ZKS na primer večji poudarek in podpora dana obveznicam/. Vsem razpravam pa je skupno eno — vzrok. In vzrok za take razprave je pravzaprav en sam — globoka gospodarska kriza /poleg politične/, v kateri smo in iz katere se skušamo prebiti na različne načine (vsaj v teoriji, v praksi se tako ali tako pogrezamo vsak dan globlje/. In kaj naj bi pri tem rešile delnice? Avtorji idej o delničarstvu svoje predloge različno utemeljujejo, lahko pa rečemo, da je namen morebitnega uvajanja delnic dvojen:

1. zbiranje in aktiviranje ter učinkovita produktivna uporaba prostih družbenih in zasebnih sredstev;
2. večja motiviranost delavcev in občanov za uspešnejše gospodarjenje in boljše rezultate.

To sta dva cilja uspešnega gospodarjenja, kateri uspešnevanja sedanji družbenoekonomski sistem ne zagotavlja. Če pogledamo prvi cilj, lahko rečemo, da pravilne alokacije kapitala ni. Dokaz so zgrešene investicije, razdrobljen kapital, ki propada, zapravljanje zasebnih sredstev za potrošniške dobrine, propadanje prihrankov, črna borza deviz... Motiviranosti delavcev za delo je vse manj, saj osebni dohodki, ki naj bi bili osnovni motiv, postajajo vse bolj socialna kategorija, z različnimi družbenimi dogovori in izsiljevanji ob štrajkih pa jih vse bolj peljemo v smer popolne uravnilovke.

In potem se vprašamo, ali bi delničarski sistem pri nas vodil v rešitev zgornjih dveh problemov. Mislim, da ne. Poglejmo prvega: zbiranje, aktiviranje in učinkovita uporaba prostih sredstev. O zbiranju in aktiviranju **prostih** sredstev lahko pravzaprav govorimo le pri zasebnih sredstvih, saj družbenih prostih sredstev skorajda ni, če pa že so, nam ne more nič zagotoviti, da potem, ko bodo zorana, ne bodo ponovno uporabljena za zgrešene investicije ali za kakšen Agrokomerc. Učinkovita uporaba sredstev namreč ni odvisna od oblike lastnine, ampak od pravih odločitev, ki pa temeljijo zlasti na pravih tržnih informacijah /ker pa nimamo trga, tudi tržnih informacij ni/. Glede zbiranja in aktiviranja prostih sredstev iz zasebnih rok pa je zelo vprašljivo, ali bi jih občani res namenili za delnice. Sedaj imajo številne boljše možnosti. Mogoče le še podatek iz dokumenta CK ZKS /14./, da je na Madžarskem po šestih letih uveljavljanja sistema pridobivanja sredstev od občanov z vrednostnimi papirji delež teh sredstev v sredstvih za investicije manj kot 1 %.

In drugo, kaj bi delnice pomenile za motivacijo delavcev? Delničar je motiviran za to, da iz delnice dobi čim več. Torej ga pravzaprav ne zanima, kako se upravlja s kapitalom, zanima ga končni rezultat — dividenda. Če mu delnica ne prinaša željenega dobička jo proda in kupi drugo. To seveda velja za male lastnike delnic. Pri tistih, ki živijo od rente ali imajo v rokah kontrolni paket delnic, je stvar seveda drugačna. Ti so zainteresirani za dobro upravljanje. Vendar je število teh zelo majhno v primerjavi z vsemi delničarji. Poleg tega ni take poglavja, ki gledano, z zgodovinskega stališča, popolnoma zasenči dopustili. V primeru, da bi imeli institucionalne delničarje /organizacije, zavodi, država/, pa bi bilo odločanje o nakupu in prodaji delnic spet v rokah posameznikov in skupin — enako, kot je sedaj odločanje o pomembnih zadevah v organizacijah. Torej na kako večjo motivacijo delavcev in občanov za boljše delo, gospodarjenje in rezultate ni moč računati.

Lahko torej rečemo, da tudi če bi imeli možnost uvedbe delničarstva, to ne bi rešilo naših problemov glede zbiranja in uporabe kapitala ter motiviranja delavcev za boljše delo.

Če se ne spuščamo v ideološke razprave o združljivosti delničarstva s samoupravnim socializmom, pa lahko pomen, ki ga nekateri pripisujejo uvedbi delničarstva, zmanjšamo še z nekaterimi praktičnimi

razlogi za trditve, da se uvedba delničarstva v sedanji situaciji pri nas ne bi obnesla. Gre za vprašanje načinov zbiranja in plasiranja prostih sredstev občanov (v različnih oblikah ne le z delnicami). Pri teh predlogih je najdalj prišel CK ZKS s svojimi predlogi. Kot možne institucije zbiranja in alokacije sredstev predlaga tri: finančne zadruge, poslovne banke ali specializirane institucije v republiki. Kot alternativno možnost predlaga neposredni razpis vrednostnih papirjev s strani organizacije, ki sredstva potrebuje. Glede prvih treh variant lahko rečemo, da so si zelo podobne, več ali manj so oblikovane kot bančne organizacije. Vemo pa, koliko ljudje pri nas še zaupajo bankam in kakšno moč odločanja imajo v njih tiste množice varčevalcev, ki banka razpolaga z njihovim denarjem. Glede neposrednega razpisa vrednostnih papirjev s strani organizacij pa se spet pojavljata dve vprašanji:

1. v katero organizacijo bi ljudje sploh vlagali, če bi bil dohodek od vloženih sredstev fleksibilen, saj bi jim le malokatera lahko zagotovila ustrezne dobičke?
2. katera organizacija bi si lahko pri fiksnih obrestih od vloženih sredstev privoščila večje obresti od dobička, ki ga občani dobijo s preprodajo deviz na črni borzi?

Glede učinkovitega vlaganja zbranih sredstev predvideva gradivo CK ZKS naslednje možnosti: ustanavljanje novih organizacij, novi programi v obstoječih OZD obrt, gospodarska infrastruktura in proračuni. Glede prve variante lahko rečemo, da je v našem sistemu in stanju, v kakršnem smo, tveganje izredno veliko, še zlasti, če vlagatelj ne bi neposredno sodelovalo v vodenju in upravljanju organizacije. Za drugo varianto velja kombinacija tega pomisleka in tistih, ki smo jih že povedali v zvezi z zbiranjem sredstev neposredno pri zainteresirani OZD. Obrt: tudi tu velja nekaj podobnega kot v prejšnjih primerih. Vprašanje pa je še, ali bi bilo možno in združljivo z našim sistemom, da bi nek posameznik neposredno vlagal sredstva pri drugem zasebniku, obrtniku? Vlaganje v gospodarsko infrastrukturo je zaradi slabega položaja teh panog nestimulativno. Ne vem pa, kdo bi pri nas vlagal sredstva v proračun?

Glede na vse povedano, lahko ugotovimo, da ima uvedba delničarstva v naš sistem vsaj v sedanjem trenutku lahko le simboličen pomen in ne bo rešila naših težav glede zbiranja in učinkovite uporabe sredstev ter motivacije delavcev.

Kakšne pa so druge možnosti? Poleg tega, kar imamo sedaj — in ni treba posebej dokazovati, da ni dobro — so po mojem mnenju še tri možnosti. Pri tem se seveda osredotočam na upravljanje in gospodarjenje z družbenimi sredstvi, saj menim, da je ključni problem to, kako učinkoviteje izkoristiti družbeno lastnino in z njeno pomočjo ustvariti tisto, kar je mogoče, ne pa ukvarjati se z zasebnimi

sredstvi, ki so sicer velika, vendar v primerjavi s celotnim družbenim kapitalom — minimalna.

Tri možnosti za rešitev problema so po mojem mnenju naslednje:

1. operacionalizacija minulega dela
2. uvedba cene družbenih sredstev
3. združevanje sredstev z večjo vlogo združevalca pri upravljanju in uvedba individualnih kapitalnih računov delavcev

1. Minulo delo

Ne da bi se spuščali v obsežno problematiko minulega dela, lahko ocenimo, da so doslej o njem v teoriji in praksi obstajale zelo različne interpretacije. Prihajalo je do različnih variant poizkusov izračunavanja minulega dela, kar pa je vseeno le dokaz, da zaenkrat vprašanje še vedno ostaja odprto tako v teoretičnem, kot v praktičnem smislu. V ospredju razprave je naslednje vprašanje: kako z nagrajevanjem po minulem delu zagotoviti večjo zainteresiranost proizvajalcev za akumuliranje in za učinkovito naložbo akumulacije? Odgovori so zelo različni, končne rešitve pa ni in še vedno dobivajo delavci kot minulo delo dodatek v odstotkih k osebnemu dohodku v odvisnosti od let delovne dobe. Razmišljanje o minulem delu lahko sklenemo z zaključkom raziskave, ki jo je opravil Inštitut za ekonomska raziskovanja (11.): »Menimo, da je lahko ustavno začeta in v zakonu o združenem delu izpeljana uvedba nagrade za upravljanje in gospodarjenje z minulim delom kot družbenim kapitalom (v obliki dela delavčevih osebnih dohodkov) učinkovita ekonomska kategorija v pogojih samoupravnega socialističnega plansko-tržnega tipa produkcije. Kot stimulatívno učinkovit kriterij pa nastopa omenjena nagrada lahko le ob upoštevanju določenih predpostavk, in sicer: ob ustvaritvi vsaj približno enakih pogojev gospodarjenja in pridobivanja dohodka, kar se lahko v veliki meri doseže z obvezno minimalno stopnjo akumulacije (ali ceno za uporabo družbenega kapitala kot produkcijskega tvorca v tehničnem smislu in kriterija delitve, ne ustvarjanja dohodka — vrednosti), s čemer v veliki meri povežemo dokaj pravilno primarno delitev dohodka ob določitvi višine zagotovljenih osebnih dohodkov za posamezne vrste dela, ki je enaka za vse delavce istega poklica, ne glede na mesto dela (to nagrado bi lahko imenovali tudi nagrado za neposredno konkretno, živo delo na delovnem mestu — odvisna pa je seveda od kvalitete in kvantitete dela), in ki predstavlja prvi del osebnega dohodka delavcev ob izločitvi dohodkov od posebnih (tudi naravnih) pogojev gospodarjenja. Potem šele pridemo do drugega dela osebnega dohodka kot stimulatívne nagrade za uspešno upravljanje in gospodarjenje z minulim delom, ki jo dobi delavec kot nagrado za opravljeno delo upravljalca (tudi kot lastnika družbenih produkcijskih sredstev — minulega dela).«

2. Cena družbenih sredstev

Probleme zagotavljanja potrebne stopnje akumulacije in učinkovitosti gospodarjenja z družbenimi sredstvi bi torej lahko učinkoviteje reševala uvedba minimalne stopnje akumulacije (tudi cena produkcijskih sredstev ali normalna akumulacija, ali oportunitetni stroški kapitala ali zaščitena akumulacija). Od vrste sistemov, ki so bili predlagani za ali proti uvedbi minimalne stopnje akumulacije, se zdi še najbolj razumljiv in sprejemljiv sistem, ki izhaja iz cene produkcijskih sredstev kot ekonomskega izraza redkosti sredstev. Razvil ga je I. Lavrač (9.), ki iz predpostavke, da so družbena produkcijska sredstva redka, izpelje zahtevo, da je treba z njimi pametno gospodariti, jih vračati (z amortizacijo in materialnimi stroški) ter tudi povečevati (z akumulacijo). Vsi uporabniki družbenih sredstev naj bi jih dobili pod enakimi pogoji, imeti bi morala enako ceno za vse uporabnike. Cena produkcijskih sredstev bi zagotovila: a) enake pogoje njihove uporabe; b) potrebno stopnjo družbene akumulacije — pomenila bi učinkovit način zbiranja potrebnih finančnih sredstev; c) uporabo sredstev bi racionalizirala, prisilila podjetja, da bi jih pametno trošila in alocirala tja, kjer dajo najboljše rezultate.

Lavrač misli, da bi morala biti cena produkcijskih sredstev zakonsko predpisana. Kolektivi, ki je ne bi dosegali, bi morali svoja sredstva odstopiti organizacijam, ki bolje gospodarijo. Cena produkcijskih sredstev naj bi bila za podjetje strošek. S tem bi organizacije, ki imajo več sredstev in na tej podlagi dobivajo večje dohodke, morale del dohodkov odvajati, kar bi privedlo do enakih pogojev gospodarjenja in do uresničitve zahtev delitve po delu.

V sedanjih razmerah uvajanja cene produkcijskih sredstev po mojem mnenju ne bi prineslo bistvenih izboljšav (verjetno bi prišlo do splošne rasti cen, s katerimi bi skušali pokriti novonastali strošek). Če bi hotel doseči rezultate, ki jih želimo, bi bilo predvsem treba izenačiti položaj vseh panog narodnega gospodarstva. To pa praktično pomeni uvedbo popolne konkurence s popolno deljivostjo kapitala, liberalizacijo cen in trgov delovne sile. Lahko si predstavljamo, kaj bi bilo ob tako revolucionarnih spremembah z našim gospodarstvom. Zato lahko rečemo, da so ideje o uvedbi cene družbenih sredstev lahko le teoretični konstrukt, ki v sedanjih pogojih nima možnosti uvedbe v prakso.

3. Združevanje sredstev in uvedba individualnih kapitalnih računov delavcev

V sistemu, ki ga tu predlagam, bi morali imeti dva nivoja upravljanja in razpolaganja z družbeno lastnino — znotraj in izven organizacije. Predpogoj uspešnosti tega sistema je polnokrvnost in samo-

stojnost gospodarskih subjektov (ne več TOZD brez tržnih možnosti ali SOZD brez moči odločanja). Na nivoju gospodarjenja z družbenimi sredstvi izven organizacije bi morala imeti organizacija možnost plasiranja prostih sredstev kamorkoli bi želea (na podlagi ustreznih tržnih informacij, ki jih sedaj ni). Sredstva bi plasirali pod tržnimi pogoji, glede na ponudbo in povpraševanje bi se oblikovali pogoji — zlasti višina obrestne mere. Druga možnost je združevanje sredstev, podobno kot ga imamo sedaj, s tem, da vlagatelj sredstev dobi pravico do samoupravljanja in pravico soudeležbe pri dobičku v organizaciji, v katero vlaga (nekaj podobnega je že predvideno v ustavnih amandmajih in tudi za tuje vlagatelje že velja podoben sistem).

Pomembnejše od tega, kaj bi se dogajalo izven organizacije, je sistem razpolaganja in upravljanja znotraj organizacije. Tukaj bi morali družbeni kapital, s katerim razpolaga organizacija, razdeliti med delavce in vsakemu določiti njegov del kapitala, o katerem nato naprej (v sodelovanju z drugimi delavci ali celo samostojno) odloča, ga plasira drugam in od njega tudi dobiva svoje dohodke. To bi bilo torej podobno mandragonski zadrugi s to razliko, da bi tu postal lastnik (upravitelj) sredstev šele ob vstopu v delovno organizacijo (pri mandragonskem sistemu je to že ob rojstvu). In kako bi prišel do zaposlitve? Delavci, ki so že v organizaciji, bi bili pripravljeni zaposliti novega delavca in mu dati »začetni kapital«, če bi bili prepričani, da bo ta delavec s svojim delom ustvaril toliko, da se jim bo to izplačalo — da bo njegov prispevek k povečanju kapitala tolikšen, da bo v nekem doglednem času povrnil »začetni kapital« in hkrati prispeval k povečanju skupnega kapitala. Novoustvarjena vrednost bi se delila med delavce glede na njihov prispevek k delu. Seveda bi bilo nujno kriterije za to temeljito obdelati. Pri tem ostaja odprto še vprašanje kako naj bi družbena sredstva razdelili v začetku — vsem enako ali različno? Mislim, da bi to moralo biti kombinirano. Načelno bi morali sicer razdeliti sredstva glede na to, koliko je kdo do sedaj prispeval k povečevanju družbenih sredstev. Ker pa to ni mogoče (to vemo iz razprav o minulem delu), bi moral biti en del tega skupinsko-zasebnega kapitala za vse delavce enak, drugi pa odvisen od delovne dobe, izobrazbe, dosedanjih delovnih rezultatov. Vsak delavec bi imel v organizaciji svoj individualni kapitalni račun, na katerem bi se mu evidentirala sredstva (začetna, dodatno ustvarjena, porabljen). Po koncu delovne dobe bi delavec iz tega svojega kapitalnega računa črpal svojo pokojnino. Pri takem sistemu bi bil delavec dejansko spodbujen k dobremu delu, koristnemu nalaganju sredstev izven organizacije in tudi smotrnim odločitvam v sami organizaciji.

Ugotovimo lahko, da bi ta sistem teoretično zadovoljil rešitev težav, ki smo ju navedli na začetku. Delavec bi bil motiviran za dobro delo in odločanje, saj bi bil od tega neposredno odvisen njegov položaj. S tem, ko bi se z vidika svojih interesov odločal za zbiranje, aktiviranje in alokacijo kapitala, pa bi to pomenilo tudi približeva-

nje družbenemu optimizmu uporabe kapitala. Seveda pa je to zaenkrat šele grob teoretični model, ki bi ga bilo treba vsestransko proučiti in testirati.

Ljubljana, 17. 2. 1988

UPORABLJENA LITERATURA

1. Delnice in obveznice in tržno gospodarstvo v socializmu, magnetogram razprave na Mladinskem festivalu v Celju 26. 9. 1987, ciklostil.
2. Kardelj E.: Svobodno združeno delo, Državna založba Slovenije, Ljubljana 1978.
3. Končan J.: Pojav idej o delniškem lastninskem sistemu v teoretičnih razpravah in v praksi samoupravnega socializma, diplomsko delo, Ekonomska fakulteta Borisa Kidriča, Ljubljana 1979.
4. Korač M.: Kam nas bi pripeljale delnice in delniški kapital, Komunist, Ljubljana, 12. 6. 1987.
5. Kovač B.: Delavcem je treba dati tovarne tudi v last, Delo, Ljubljana, 28. 11. 1987.
6. Kraigher S.: O minulem delu, TOZD Komunist, Ljubljana 1973.
7. Kump M.: Vrednostni papirji za boljše gospodarjenje, Dnevnik, Ljubljana, 5. 12. 1987.
8. Lavrač I.: Cena upotrebne vrednosti društvenog kapitala, Ekonomska misao, Beograd 1988/3.
9. Lavrač I.: Radniško upravljanje i društvena svojina, Ekonomska misao, Beograd 1971/1.
10. Lipovec F.: Mere uspešnosti gospodarjenja, doktorska disertacija, Ekonomska fakulteta Ljubljana, Ljubljana 1965.
11. Minulo delo kot faktor osebnih dohodkov v teoriji in praksi, Inštitut za ekonomska raziskovanja, Ljubljana 1977.
12. Mirkovič P.: Cesar ni nag, Teleks, Ljubljana, 31. 12. 1987.
13. Prašnikar J.: Pismo mojemu predsedniku, Teleks, Ljubljana, 28. 1. 1988.
14. Produktivne naložbe sredstev občanov, delavcev in organizacij s pomočjo vrednostnih papirjev, Centralni komite ZKS, predsedstvo, Ljubljana, november 1987, ciklostil.
15. Samoupravljanje in ekonomska učinkovitost, Zbornik del na posvetovanju ekonomistov ob 40-letnici Ekonomske fakultete Borisa Kidriča, Ekonomska fakulteta Borisa Kidriča, Ljubljana 1986.
16. Vilfan J.: Nova paradigma našega razvoja, Dnevnik, Ljubljana, 12. 12. 1987.
17. Zrimšek P.: Kriza lastnine in odnosov, Dnevnik, Ljubljana, 5. 12. 1987.

Inovacija in organizacija

1. UVOD

Jugoslovanska družba konstantno boleha na področju inovacij. To na eni strani dokazujejo podatki o patentih, ki naj bi razkrivali (vsaj približno) število posebne vrste inovacij, to je iznajb, na drugi strani podatki o inovacijah v ožjem smislu, na tretji strani pa že večletno prizadevanje vseh družbenopolitičnih organizacij, ustanov in organizacij združenega dela (predvsem v gospodarstvu) za pospeševanje inovacij. Kot tretji argument bi lahko našeli ogromno število licenc (menda preko 200 000), ki smo jih kupili od razvitejšega sveta, in kot četrtega, stalno upadanje konkurenčne sposobnosti, ki izhaja iz nizke tehnološke ravni na eni strani in zastarelosti proizvodov na drugi strani. Toda tega ne dokazujejo le negativni kazalci na področju inovacij. Bolehnost tega področja dokazujejo številne inovacije v proizvodnji papirja, t. j. ogromne količine samoupravnih sporazumov, pravilnikov, zakonov itd., saj smo (kot je splošno znano) ena najbolj prenormiranih dežel. Ob to pa se navezuje velika inovativnost na področju izmišljanja novih imen za stare pojave, novih organizacijskih enot na vseh ravneh družbe, novih načinov odtujevanja itd.

Ogromno je bilo že sestankov, organiziranih delovnih skupin, člankov v dnevnem časopisju in tudi nekaj resolucij v zvezi z inovacijami. Izmišljeni so razni postopki za zajemanje in pospeševanje inovativne dejavnosti, pri čemer se je spet pokazala inovativnost v poimenovanju teh postopkov. Toda kljub tej verbalni poplavi se albanizacija dežele, kot temu drsenju navzdol nekateri pravijo, neprestano nadaljuje. Z omenjenimi postopki so sicer zajeli nekaj več inovativnih predlogov, kot bi jih sicer, vendar to odraža le uspešnost evidentiranja, ne pa naraščanje števila inovacij.

2. Inovativnost in organizacijski nivoji

Inovacijski proces je v začetku proces kreativnega mišljenja. Že nekaj desetletij pa je znano, kako poteka ustvarjalno mišljenje pri posamezniku, čeprav niso znani vsi psihološki procesi, ki se navezujejo nanj. Vemo pa tudi, da so poleg značilnosti posameznika za ustvarjalno delo potrebne tudi določene okoliščine, v katerih potencialno kreativen posameznik deluje in živi, da bi se lahko njegova ustvarjalnost sploh izrazila. Prav tako pa je že dalj časa očitno, da je tudi za realizacijo nastalih inovativnih predlogov potreben določen milje, ki zagotavlja, da bo ta inovacija prodrla v proizvodni proces in da bo v tem procesu čim bolj udeležena v tisti obliki, v kateri se je izrazila.

Za inovativnost (s čimer mislimo vse procese od porajanja ideje do njene optimalne realizacije v produkcijskem procesu) so po našem prepričanju pomembni vsi organizacijski nivoji nekega družbenega sistema — od najosnovnejšega elementa, ki tak sistem sestavlja (človeka kot posameznika), do sistema (družbe) kot celote. Tu bomo na kratko obravnavali le štiri takšne organizacijske nivoje:

- posameznika,
- skupino, v kateri posameznik deluje,
- produkcijsko enoto (na mikronivoju),
- družbo kot makrosistem.

Pri tem namerno izpuščamo posamezne vmesne nivoje, čeprav se zavedamo njihove vloge v inovativnosti. Poenostavitev, ki jo uporabljamo, že tako predstavlja sila zapleten splet delovanja različnih dejavnikov, katerih prav tako ne bomo mogli v celoti zajeti in prikazati.

Delovanje navedenih organizacijskih nivojev na posamezen inovacijski proces je vzajemno in kompleksno. Pri tem pod pojmom vzajemnost razumemo istočasno ali zaporedno delovanje dejavnikov, ki so značilni za posameznika, skupino, produkcijsko enoto ali družbo v celoti.

Pod kompleksnostjo pa mislimo na interakcijo dejavnikov, ki nastane ob tem, da višji organizacijski nivoji učinkujejo na delovanje nižjih in nasprotno, pri čemer je učinek prvih navadno močnejši, kot tudi na pojave interference in indukcije, ki nastajajo med dejavniki istega ali različnih nivojev.

3. Nivo posameznika

Inovacija se začne z aktivnostjo posameznika, ko se sprožijo njegove ustvarjalne komponente. Zato pa so potrebne na eni strani določene osebnostne lastnosti, na drugi strani pa ustrezno socialno in organizacijsko okolje.

Med osebnimi lastnostmi so z ustvarjalnostjo najbolj povezane nekatere sposobnosti, ki jih vključuje pojem divergentnega mišljenja (Guil-

ford 1959). Divergentno mišljenje kompleksne kategorije ne zajema osnovni niz sposobnosti, ki so nekoliko povezane z inteligentnostjo, čeprav inteligentnost in ustvarjalnost ne gre enačiti.

Med značajskimi potezami, ki so povezane z ustvarjalnostjo, štejemo predvsem kritičnost, nekonformizem in nezadovoljnost z doseženim in znanim (Pečjak 1975), radikalnost in občutljivost. Potencialne ustvarjalne sposobnosti, ki so osnova divergentnemu mišljenju, se lahko uresničijo le, če nastopijo v kombinaciji s temi in nekaterimi drugimi značajskimi potezami.

Glede na to, da sposobnosti v psihologiji obravnavamo pretežno kot prirojene, značajske lastnosti pa kot pretežno pridobljene (ali privzgojene), se predvsem ta druga dimenzija ustvarjalnosti navezuje na preteklo in sedanjost matriko socialnih dejavnikov in se torej tiče drugih (navedenih) organizacijskih nivojev.

Z drugimi organizacijskimi nivoji (skupino, produkcijsko enoto in celotno družbo) pa povezuje posameznika tudi sam proces ustvarjalnosti. To velja predvsem v prvi fazi, fazi preparacije in v zadnji fazi, fazi verifikacije, če za razdelitev ustvarjalnega procesa uporabimo klasično Helmholtzovo shemo. Ostali dve fazi po taki razdelitvi potekata »notranje« — na nivoju podzvestnega in zavestnega. Ker pa menimo, da je treba tej shemi dodati še peto, ki je prav tako delno odvisna od drugih (neindividualnih) nivojev, lahko tako štejemo proces ustvarjalnosti ali bolje rečeno njene manifestacije — kot zelo močno determiniranega od okoliščin, ki so značilne za te nivoje v konkretni situaciji. Ta peti člen imenujemo saturacijo in je tista faza preparacije (spoznavanja problema in osredotočanja nanj), ki predstavlja zadostno količino informacij ali zasičenost z zadostnim številom ustreznih informacij za potek inkubacije in dalje za pojav iluminacije.

Pri obravnavi dejavnikov ustvarjalnosti ne moremo prezreti njene dinamične komponente — motivacije. Ta je posebno pomembna bodisi da gre za intrinzično ali ekstrinzično, saj je pravzaprav prvi moment, ki aktivira ustvarjalno mišljenje. Če je intrinzična motivacija pogojena v prvi vrsti z osebnostno strukturo, potem je njena ekstrinzična v večini odvisna od okolja, v katerem posameznik deluje.

Kakor koli gledamo na proces in pojav ustvarjalnosti, ne moremo mimo dejstva, da mora ne glede na ugodne ali neugodne okoliščine na višjih organizacijskih nivojih, obstojati zanj seme, ki se skriva v človekovih osebnostnih lastnostih, seme, ki je že opredeljeno s njegovim rojstvom. V nadaljevanju bomo zato obravnavali le tisti vidik ustvarjalnosti, ko je potencialnost tega pojava že povezana s takimi sposobnostmi posameznika.

4. Skupina kot negovalec ustvarjalnosti

Najožje okolje oziroma prvi organizacijski nivo, v katerem se ustvarjalnost lahko razvija ali involvira in manifestira ali zakrknje (zavre),

so predvsem primarne in neformalne skupine. Te delujejo bodisi longitudinalno, kot npr. družina privzgoji karakternih komponent ustvarjalne osebnosti, bodisi relativno segmentalno, kot npr. delovna skupina pri zagotavljanju take kakovosti medosebnih odnosov, ki omogočajo sprožitev individualnega ustvarjalnega procesa. Tu bomo obravnavali le ta drugi vidik.

Skupina, v kateri posameznik deluje, lahko v inovacijskem procesu vpliva predvsem na motivacijsko komponento tega procesa, in sicer s skupinsko klimo, ki jo vzdržuje — se pravi z odnosom do posameznika kot njenega člana. Tu so pomembni le nekateri elementi te klime. Tako naj naštejemo predvsem stopnjo avtonomnosti posameznika v skupini, njegov položaj v skupinski hierarhiji, interni in eksterni sistem komuniciranja, odprtost in zaprtost skupine in nenazadnje narava osrednje dejavnosti in heterogenost oziroma homogenost skupine. Te značilnosti zagotavljajo tudi možnosti udejanjanja kreativne osebnosti nasploh in posebej v inovacijskem procesu.

Visoka stopnja avtonomnosti posameznika v skupini se razodeva predvsem v možnosti ohranjanja in manifestiranja njegove individualnosti ne glede na podobnost s skupino. Seveda je za skupinsko udejstvovanje posameznika potrebno vsaj minimalno žrtvovanje avtonomnosti. Vsekakor pa je od te avtonomnosti odvisno, kako se bodo lahko gojile osebnostne lastnosti, potrebne za ustvarjalno mišljenje, kritičnost in nekonformnost.

Avtonomnost je v neformalni skupini navadno največji problem, saj med prvimi značilnostmi skupinske dinamike navadno ugotavljamo, da morajo posamezniki za podporo, ki naj jim skupina v posameznih primerih nudi, odstopiti del svoje avtonomnosti oziroma se konforno podrežati tej skupini (Petz 1982). Kolikšno naj bo to odstopanje od avtonomnosti, je odvisno od mnogih značilnosti skupine. Vsekakor pa stopnja avtonomnosti posameznih članov ogroža obstoj skupine, zaradi česar se ji skupina v vsakem primeru upira.

Avtonomnost je vsekakor povezana s posameznikovim položajem v skupinski hierarhiji, če gre za skupine z relativno permanentno hierarhično komponento. Tu velja podobno kot za druge organizacijske nivoje, da višji položaj v hierarhiji dovoljuje posamezniku večjo stopnjo svobode glede izražanja svojstvenosti v mišljenju, komuniciranju in drugih oblikah njegovega delovanja. Zaradi tega je pričakovati ustvarjalnost pri tistih posameznikih, ki imajo za to vse ostale pogoje, kateri delujejo bodisi v nehierarhičnih ali vsaj šibko hierarhičnih skupinah ali pa so v vrhu hierarhije dane skupine.

Sistem komuniciranja zagotavlja večji ali manjši pretok informacij glede na njihovo količino in kakovost. Čem bolj je sistem komuniciranja v skupini heterogen, razvejan in pretočen, tem boljši so pogoji za ustvarjalnost pripadnikov skupine. Eksterni sistem komuniciranja, t. j. sistem komuniciranja skupine z njenim okoljem, pa opredeljuje odprtost skupine.

Večdimenzionalnost in pestrost poti, ki jih ima skupina, ter optimalna selektivnost informacij omogočajo tudi večjo možnost zagotavljanja potrebnih informacij in ugodnejša tla za ustvarjalnosti posameznih pripadnikov take skupine. Med tem sta se avtonomnost in položaj posameznika v hierarhiji mnogo bolj nanašala na omogočanje manifestiranja tistih značilnosti posameznika, ki so v zvezi z njegovim značajem, pa se vprašanje komuniciranja v skupini in izven skupine bolj tiče procesa ustvarjalnosti v fazah preparacije, saturacije in verifikacije. Dejavnost skupine se lahko razlikuje v primerjavi z drugimi skupinami glede na vsebino in način dela, stopnjo delitve dela, potrebne sposobnosti in znanja ipd. Ta element se prepleta z elementom homogenosti oziroma heterogenosti skupine. Pri zelo heterogenih skupinah se namreč povečuje stopnja variabilnosti vsebine, načina in deljenosti dela ter zahtevanih sposobnosti in znanja med člani skupine.

Če smo za ostale značilnosti skupine lahko v neki meri nakazali splošne ugodne ali neugodne težnje, pa je pri dejavnosti skupine in naravi te dejavnosti težko potegniti skupno komponento glede optimalnih pogojev za ustvarjalnost. Medtem ko vsebina dela v neki meri v vsakem primeru opredeljuje področje ustvarjalnosti (čeprav ga ne determinira v celoti), pa se način dela (tehnologija) razodeva kot pomemben dejavnik, ki zožuje ali širi možnosti za ustvarjalnost posameznika. Različne tehnologije, povezane s stopnjo delitve dela v skupini, puščajo različne prostor pobudi delavca. Čim bolj so kompleksne (Woodward 1965), tem bolj zmanjšujejo individuovo stopnjo svobode in s tem tudi polje za manifestacijo njegove ustvarjalnosti. Čim manjša je stopnja medsebojne odvisnosti delov tehnologije (Thompson 1967), tem bolj se širijo možnosti za ustvarjalnost.

Če gre za relativno homogenost dejavnosti skupine se sposobnosti in znanje, ki se jih za to dejavnost zahteva, kažejo v pozitivnem korelacijskem odnosu do ustvarjalnega mišljenja. Pri tem pa ne smemo pozabiti, da so znanje in sposobnosti v posamezni skupini v veliki meri opredeljene s tehnologijo in delitvijo dela (Jež, Mohar 1985). Z zadnjo vsekakor v negativnem smislu.

5. Produkcijska enota, družba in inovacije

Pod pojmom produkcijska enota tu obravnavamo formalno organizacijo. Tu smo se torej, za razliko od prejšnjega razdelka, osredotočili na komponente formalne organiziranosti. Pojem produkcijska enota je razumeti kot vse tiste formalne organizacije, ki producirajo neko uporabno vrednost, pa naj bo ta materialne ali nematerialne narave.

Organizacijske komponentne produkcijske enote lahko pospešujejo ali zavirajo procese ustvarjalnosti in opredeljujejo udejanjanje ustvarjalnosti v inovacijah, odvisno od njihove narave. Glede na to, da produkcijska enota ni družba v večini primerov, kaže ta take organizacijske značilnosti, ju bomo v glavnem obravnavali skupaj.

Med osnovnimi dimenzijami produkcijske enote in družbe, ki se tičejo ustvarjalnosti in inovativnosti, je hierarhičnost pristojnosti (avtoritete). Ta opredeljuje distribucijo moči v organizaciji in interni sistem komuniciranja. Prav ta dva socialna vidika hierarhičnosti formalne organizacije pa nasprotujeta ustvarjalnosti in precej močno opredeljujeta formalne poti, po katerih se ustvarjalnost posameznih članov organizacije lahko udejanji v inovacijskem procesu znotraj organizacije.

Hierarhičnost se v praksi doslej običajno razodeva v avtorski porazdelitvi moči in je na eni strani opredeljena z legalnimi pristojnostmi (neposredno izhajajočimi iz delitve dela), na drugi strani pa s karizmatičnimi značilnostmi posameznikov, ki izhajajo bodisi iz osebnostnih lastnosti posameznika (sposobnosti in znečaj) bodisi iz njegovega znanja in izkušenosti. Pristojnosti niso vedno vzporedne z ugledom. Ustvarjalnost posameznika na nižjih stopničkih hierarhije je zato inkongruentna z njegovim položajem. Zaradi tega se pogosto pripeti, da se v produkcijskih enotah in družbi zavira ali celo zatira ustvarjalnosti na nižjih nivojih organizacijske hierarhije. Iz te logike izhaja znano Petrovo pravilo. Zatiranje ali zaviranje ustvarjalnosti pa je selektivno glede na ogrožanje legitimnosti hierarhičnosti s strani ugleda in prestiža, ki ga ta lahko daje.

Hierarhičnost, ki izhaja iz delitve dela, se razodeva tudi po poteh, smereh in vsebini formalnega komuniciranja. Vsako kršenje določil je negativno sankcionirano. »Pokazalo se je, da zaobidenje hierarhičnih organizacijskih poti ustvarja pri vodstvu občutek poseganja v njegove intelektualne pristojnosti, pri nižjih slojih pa izziva občutek izdaje njihove solidarne enakosti.« (Jušić 1977). Upoštevanje teh formalnih poti pa pogosto zavira ustvarjalnost in inovativni proces prav zaradi takih in podobnih razlogov, kot smo jih navedli v prejšnjem odstavku. Predvsem klasični tipi organiziranja produkcijskih enot se zaradi potenciranja omenjenih dveh dimenzij (ki zagotavlja ohranjanje oblasti) kažejo kot zaviralni za ustvarjalnost in proces inovacij. Princip delitve dela, ki je tem tipom organizacije produkcijskih enot imanenten, namreč predvideva skladno s položajem v hierarhiji tudi ustrezne sposobnosti in znanje. Ustvarjalnost oseb na nižjih položajih pa je torej tem bolj v nasprotju s to zasnovo, čim bolj gre za nižji položaj.

Mnogi poskusi spodbujanja ustvarjalnosti in inovacijskih procesov so se zreducirali na formaliziranje teh procesov v postopke za obravnavo inventivnih predlogov. Že to formaliziranje, vpleteno v obstoječo organizacijsko strukturo in prilagojeno vrednotnim orientacijam, na katerih je zgrajena, samo po sebi zavira ustvarjalnost. Obenem pa predstavljajo formalizirani postopki tudi filter, ki zagotavlja, da se ustvarjalnost ne bi manifestirala v inovacijskih procesih, kateri bi ogrozili privilegije, ki jih obstoječa organizacijska zgradba zagotavlja določenemu sloju. Od tod tudi težnja, da se vsaka ustvarjalna aktivnost, ki uhaja iz obstoječe sheme in komunikacijskih poti, uravnava

z že obstoječimi organizacijskimi določili ali pa z določili, ustrežajočimi slojem, ki si bolj ali manj delijo oblast v produkcijski enoti oziroma družbi.

Naslednji pomembni element organizacijske strukture obeh organizacijskih entitet, ki zavira ustvarjalnost in kanalizira inovacijske procese ter jih reducira, je standardiziranost delokrogov posameznih članov organizacije in postopkov predmetov dela in delovnih sredstev, ki v okviru teh delokrogov obstajajo. Standardizacija zožuje stopnjo svobode delovanja in pobude posameznika, s tem pa njegovo ustvarjalnost. »Žtevilo istih predmetov del, ki jih je treba obdelati v določenem času, ali številu predvidenih enakih delovnih ciklusov kot mere obsega dela pomeni mero neustvarjalnega rutiniziranosti delovnih postopkov.« (Jušić 1977)

Gornji vidik se navezuje tudi na naslednji organizacijski komponenti, ki se povezujeta z ustvarjalnostjo in inovacijskim procesom, tj. funkcionalna specializacija in specializacija vlog. Standardiziranost je namreč z njima v visoki korelaciji, saj sta obseg in razdelitev nalog med funkcionalnimi področji in specializacija delovnih vlog v neki meri njeno izhodišče.

Tudi centralizacija avtoritete je kontrarna inovacijam. Ta pa ne zadeva toliko same ustvarjalnosti kot pa inovacijski proces. Če tega razumemo kot realizacijo ustvarjalnosti enega ali več posameznikov v določenih funkcijah produkcijske enote ali družbe (naj gre za tehnološke, organizacijske ali druge subsisteme) s pomočjo obstoječih ali posebej določenih delokrogov in postopkov, tedaj je centralizacija avtoritete tem večja ovira inovacijskemu procesu, čim bolj ta potrebuje posebnost obravnave. Podaljšuje namreč čas in zožuje resurse, ki bi prišli v poštev v inovacijskem procesu.

Kot zadnje naj omenimo še eno organizacijsko značilnost, ki je v tesni zvezi z ustvarjalnostjo in inovacijskim procesom. Ta pravzaprav zadeva tudi že omenjene organizacijske dimenzije. Gre za enotnost organizacijske strukture produkcijske enote ali družbe.

Organizacijski sistemi običajno težijo k notranji enotnosti v smislu najrazličnejših komponent in med njimi tudi po enotnosti organizacijske strukture. Kakršna koli heterogenost namreč otežuje upravljanje in lahko povečuje entropijo. Hierarhija pristojnosti, formalizacija, standardizacija itd. so namreč vkomponirane v organizacijsko označitev sistemov zaradi domnevno lažjega upravljanja in zniževanja entropije. Toda ustvarjalnost in inovacijska dejavnost sta za razliko od produkcijske aktivnosti po svoji naravi povsem drugačni in zato zahtevata drugačno obravnavanje, da se lahko izrazita v polnem obsegu. Medtem ko sta onidve (Booz, Allen, Hamilton 1963) edinstveni in neponavljajoči, spontani, neregularni in se pojavljata v nesekvenčnih vzorcih, je zadnja ponovljiva, reproduktivna, regularna in jo je mogoče opredeliti v okviru natančnih organizacijskih struktur. Prvi ne omogočata predvidevanja, njune rezultate je izredno težko ovred-

notiti in sta povezani z visoko stopnjo herarnosti, zadnja pa je podvržena planiranju v določenih fazah, je dokaj natančno merljiva in pristopna vrednotenju, njena nevarnost pa je relativno nizka.

Ker navedene razlike obeh dejavnosti predpostavljajo različne organizacijske osnove (Jermakovicz, Ward 1980), so težnje po unificiranju organizacijske strukture na nivoju produkcijske enote ali družbe, povsem nasprotne uspešni manifestaciji bodisi ustvarjalno-inovacijske ali pa produktivne dejavnosti. Zaradi tega je nujna različnost organizacijske substrukture ustvarjalno-inovacijske dejavnosti, če se ta nahaja v okviru produkcijske enote ali produktivno usmerjene družbe. Produkcijska osnova je za ustvarjalno dejavnost prav tako uničujoča, kot je ustvarjalno-inovacijska osnova za produkcijsko dejavnost oživljajoča. Obe pa morata tudi v drugem primeru ohranjati ustrezno stopnjo avtonomnosti, ki zagotavlja uspešen ekvilibrium.

Literatura

1. Booz, Allen and Hamilton: Management of New Products, New York 1963.
2. Guilford J. P.: Personality, New York 1959.
3. Jermakowicz W., Ward W. A.: Organizational structures in the R and D Sphere of Activity, Clemson 1980.
4. Jež V., Mohar L.: Delo in zavest, Ljubljana, 1985.
5. Jušić B.: Sociološki i psihološki aspekti SPINIRA, Zagreb 1977.
6. Jušić B.: Društvene pretpostavke stvaralaštva, Poreč 1977.
7. Pečjak V.: Konstitucijske teorije osebnosti. V: Lamovec T. et. al. Teorije osebnosti, Ljubljana 1975.
8. Petz B.: Psihološki aspekti funkcioniranja velikih poduzeća i problemi međuljudskih odnosa v Obradović J.: Psihologija i sociologija organizacije, Zagreb 1982.
9. Thompson D. J.: Organizations in Action, New York 1967.
10. Woodward J.: Industrial Organization: Theory and Practice, Oxford 1965.

Razvojna pot mikroprocesorja*

Tranzistor, ki so ga izdelali v Bellovih laboratorijih (Bell Laboratories) leta 1947, je kmalu nadomestil vakuumsko cev (elektronko) pri preklapljanju električnih signalov. (Čeprav so takrat radijske cevi uporabljali predvsem kot ojačevalce, so jih uporabljali kot tudi kot stikala.) Z uvedbo tranzistorja se je začela miniaturizacija računalniške strojne opreme. Novejši računalniki so postali cenejši, delali so bolj zanesljivo in hitreje. Digitalni računalniki s tranzistorji niso potrebovali veliko prostora, ker niso imeli velikanskih elektronk in relejev, in so delali tudi v okolju brez posebne klimatizacije.

Šele leta 1959 so inženirji družbe Texas Instruments prišli na zamisel, kako združiti več tranzistorjev na enem samem koščku silicija ter so jih (brezžično) tudi povezali. Tako je nastalo integrirano vezje (IC). Danes lahko na eni sami silicijevi ploščici (imenujemo jo tudi čip) združijo (integrirajo) na milijone tranzistorjev.

Razlikujemo več vrst integriranih vezij:

1. SSI, small-scale integration (nizka stopnja integracije; vsebuje izredno malo tranzistorjev)

* Pričujoči članek je prirejen po besedilu, ki ga je ob jubilejni številki svetovno znane mikroročunalniške revije BYTE (september 1985) napisal Mark Garetz, vodja razvoja malo znane družbe Viasyn Corporation iz Kalifornije. Garetzov članek presega okvire navadne zgodbe o zgodovini mikroprocesorja. Nekatere najnovejše informacije iz računalniškega sveta potrjujejo Garetzove napovedi, s katerimi je končal svoje pisanje (npr. procesorji RISC). Kljub nekaterim poenostavitvam in občasno togemu »inženirskemu« jeziku (avtor sam opozarja, da je njegov prikaz le eden od možnih), sodi Garetzov članek med najboljše revialne prispevke o »zapletenem in težavnem« razvoju mikroprocesorja (v članku sta procesor in mikroprocesor sinonima).

V Razvojni poti mikroprocesorja lahko najdejo veliko zanimivega tudi tisti, ki menijo, da jo dobro poznajo.

2. MSI, medium-scale integration (srednja stopnja integracije; vsebuje približno 50 ali več tranzistorjev)
3. LSI, large-scale integration (visoka stopnja integracije; vsebuje na tisoče tranzistorjev)
4. VLSI, very-large-scale integration (zelo visoka stopnja integracije; vsebuje na milijone tranzistorjev)

Leta 1969 je leto dni stara družba Intel napovedala prihod pomnilniškega čipa (ram) z 1 KB (= 1024 zlogov). Takrat še ni bilo zanesljivih pomnilniških čipov, čeprav je bilo po njih veliko povpraševanje.

Skoraj istočasno se je japonski proizvajalec kalkulatorjev Basicom začel dogovorjati z Intelom, da bi skupaj izdelali serijo pomnilniških čipov, ki bi jih vgrajevali v nove modele Basicomovih kalkulatorjev; izdelali naj bi jih po načrtih Basicomovih inženirjev. Zaradi obsežnosti integracije (vsak čip naj bi vseboval 3000—5000 tranzistorjev), bi imeli Basicomovi kalkulatorji le nekaj čipov, s čimer bi se močno zmanjšale njihove dimenzije.

Leta 1969 je tako prišla v Intel skupina Basicomovih inženirjev, da bi skupaj z Intlovim strokovnjakom Tedom Hoffom poskusili izdelati omenjene čipe.

Ted Hoff je preučil Basicomove načrte in ugotovil, da so preveč zapleteni. Prav tako je bil prepričan, da se izdelava teh čipov ne bi izplačala. Hoff je bil pravzaprav strokovnjak za miniračunalnike (dobro je poznal zgradbo in delovanje miniračunalnika PDP-8). PDP-8 ima majhen nabor ukazov, kar je Hoffa privedlo na misel, da bi lahko poskusili poenostaviti zgradbo Basicomovih kalkulatorjev; predlagal je, naj bi začeli v kalkulatorje vgrajevati integrirane splošno namenske procesorje (mikroprocesorje).

Kalkulator bi z mikroprocesorjem pridobil na enostavnosti. Hoffa pri tem niti ni skrbelo, da bi se zaradi uporabe zmogljivega mikroprocesorja povečala zahteva po dodatnih pomnilniških čipih. (Bil je namreč prepričan, da bo Intel kmalu začel z množično proizvodnjo cenениh pomnilniških čipov). Navsezadnje bi mikroprocesorje lahko uporabili še drugje, ne samo v kalkulatorjih.

Svojo idejo je »prodal« vodstvu Intela. Kmalu zatem so jo začeli uresničevati.

Medtem ko se je Hoff s svojo skupino ukvarjal z izdelavo mikroprocesorja, so Basicomovi inženirji uspeli poenostaviti zgradbo svojih čipov, čeprav je imel vsak še vedno več kot 2000 tranzistorjev. Kljub temu je bil Basicomov kalkulator razmeroma velika »škafca« — njegova notranjost je skrivala kar 12 čipov. Na drugi strani pa je Hoffova skupina izdelala načrt mikroprocesorja, ki je vseboval le 1900 tranzistorjev.

Kljub začetnemu odklanjanju Hoffove ideje, so se v Basicomu le odločili, da bodo začeli izdelovati kalkulatorje z mikroprocesorji. Z drugimi

besedami, Intel je začel za Busicom izdelovati mikroprocesor z imenom 4004.

Pri izdelavi tega čipa je veliko pomagal Federico Faggin (tisti, ki je kasneje osnoval Zilog). F. Faggin je prišel v Intel v začetku sedemdesetih let, ko sta bila razvoj in izdelava čipa še zelo zahtevna. Zaradi njegovih velikih sposobnosti je Intel za izdelavo prvega mikroprocesorja (od osnutka do končne realizacije) potreboval le 9 mesecev.

Prve mikroprocesorje 4004 je Intel prodajal le Busicomu. V drugi polovici leta 1971 so lahko 4004 kupovali tudi drugi. Do februarja 1972 je Intel s prodajo tega 4-bitnega mikroprocesorja (mikroprocesorji 4004 so izvajali 60 000 operacij v sekundi) zaslužil 85 000 dolarjev.

Rojstvo 8-bitnega procesorja

Medtem ko so v Intelu izpolnjevali zasnovo prvega mikroprocesorja, je CTS (Computer Technology Corporation — zdaj Datapoint) prosil Intel in Texas Instruments (TI), da bi izdelala načrte za nove LSI čipe, ki bi jih vgrajevali v nov inteligenten terminal. Intel in TI sta takrat že pripravljala razvoj 8-bitnega mikroprocesorja. (Ob tem velja opozoriti na naslednje: 4-bitni mikroprocesorji v kalkulatorjih delajo v BCD /binary-coded decimal/ načinu, medtem ko 8-bitni mikroprocesorji /za terminale/ delajo z ASCII znaki.)

CST se ni odločil za ponujene rešitve in je izdelal lasten terminal s standardnimi logičnimi integriranimi vezji. Ne glede na odločitev družbe CTS je Intel nadaljeval z razvojem 8-bitnega mikroprocesorja. Prvi 8-bitni mikroprocesor (imenovali so ga 8008) so predstavili aprila leta 1972. Tudi Intel 8008 je potreboval »pomoč« velikega števila podpornih čipov (najmanj 20), imel je 45 ukazov, pri čemer je izvajal 300 000 operacij v sekundi. Naslavljal je 16 KB pomnilnika, kar je bilo v tistem času zelo veliko.

Oba Intelova mikroprocesorja sta imela slabo dokumentacijo (vsaj tako se je zdelo tistim, ki niso imeli veliko računalniškega znanja). Intelova dokumentacija je namreč predpostavljala določeno računalniško predznanje, kar je še dandanes pogosta slabost tehnične literature.

Mikroprocesorja 4004 in 8008 sta omogočala, da so razvijalci računalniške strojne opreme začeli nadomeščati »naključno logiko« (kar je z drugimi besedami pomenilo »veliko SSI in MSI žic skupaj«) z enim samim (splošnonamenskim) čipom. Le malo ljudi je takrat menilo, da so ti čipi uporabni kot procesorji. Nekateri zanesenjaki so pa v tem le videli nekaj novega — možnost izdelave lastnega računalnika. Resda so računalniško opremo za samogradnjo ponujali še preden je začel Intel prodajati prve mikroprocesorje, vendar je bilo delo z mikroprocesorjem neprimerno lažje.

Leta 1973 je podjetje Scelbi Computer Consulting Inc. napovedalo prihod prvega mikroračunalnika na osnovi mikroprocesorja 8008. Kmalu zatem so v RGS Electronics izdelali RGS-008. Julija leta 1974 je revija Radio Electronics v podlistku predstavila MARK-8, ki ga je konstruiral Jonathan Titus, in razložila računalnikovo zgradbo in delovanje.

Do takrat se je vsa reklama prihajajoče računalniške opreme omejevala na radijski medij, Mark-8 pa je bil prvi mikroračunalnik, ki je vzbudil tudi vesplošno pozornost revij za elektroniko. Prvi mikroračunalniki so bili takrat bolj sredstvo za predstavitev računalnikovega delovanja, kakor pa zmogljivi stroji. To ni motilo nikogar, kajti slutili so, da se začenja prava revolucija »malih« računalnikov. (»Mali« računalnik so kasneje preimenovali v hišni računalnik.)

Sposobni 8080

Aprila 1974 je Intel spremenil svojo politiko in napovedal prihod novega mikroprocesorja 8080, ki naj bi bil zelo izpopolnjen Intel 8008. 8080 je potreboval le še 6 pomožnih čipov, izvajal je 75 ukazov, nadziral pa je lahko delovanje 64 KB pomnilnika. Preseneča, da je večina strokovnjakov takrat menila, da programov, ki bi potrebovali več pomnilniškega prostora, nikoli ne bo!

Tip 8080 si je zamislil F. Faggin, vendar je skupino konstruktorjev vodil Masatoshi Shima — mlad inženir, ki je v Intel prišel iz Busicomu. 8080 je bil logično nadaljevanje mikroprocesorja 8008, ki je bil takrat med konstruktorji zelo popularen (enako velja za 4004). 8080 je tudi poenostavil zgradbo mikroračunalnika in je bil prvi mikroprocesor v današnjem pomenu te besede.

V januarju naslednjega leta je revija Popular electronics napovedala mikroračunalnik, ki naj bi bil zgrajen na osnovi Intla 8080 in naj bi se imenoval Altair 8080. Altair so razvili v Mitsu (Micro Instrumentation and Telemetry System, podjetju, ki ga je osnoval Ed Roberts) kot pripomoček pri razvoju elektronskih naprav. Celotna oprema Altairja 8080 (procesorska plošča, napajalnik, ohišje s svetlečimi diodami, 256 zlogov pomnilnika /ne 265 KB!/, je stala 395 dolarjev.

Ljudje so mislili, da je to tiskarska napaka, saj je 8080 aprila 1974 sam stal 360 dolarjev. Skrivnost je bila v tem, da je MITS z Intelom sklenil posebno pogodbo, ki mu je omogočala, da ponuja računalnike po tako ugodni ceni. MITS je že prvi dan prodal več Altairjev 8080, kakor je pričakoval, da jih bo prodal v vsem času računalnikove življenjske dobe.

Altair 8080 je odigral posebno vlogo pri popularizaciji mikroprocesorja 8080 — predvsem zaradi tega, ker so programerji imeli razlog in dobro opravičilo, da so začeli pisati programsko opremo za konkreten mikroračunalnik. Altair 8080 je bil s svojo zasnovo (imel je sistem vodil, iz

katerega se je kasneje razvil standard S-100/EEE 696) sprožil tudi razvoj zunanjih mikroračunalniških modulov. Pri tem imamo v mislih predvsem krmilnik za disketno enoto, ki so ga razvili v podjetju Digital Microsystems, s katerim je npr. Gary Kindall razvil znameniti operacijski sistem CP/M.

Tudi CP/M je veliko prispeval k uspehu mikroprocesorja 8080 in k uspehu mikroračunalnikov, ki so bili zgrajeni »okrog« 8080. CP/M so najprej prodajali po 70 dolarjev. Zanimivo, najbolj popularne različice danes razširjenega MS-Dosa stanejo približno enako.

Motorolina družina

Kot odgovor na uspeh tipa 8080 je Motorola začela delati na mikroprocesorju 6800, ki ga je zasnoval Chuck Peddle. Motorola je bila prvo podjetje, ki je uvedlo podporne čipe, ki so se ujemali z lastnim mikroprocesorjem (temu pravimo danes družina mikroelektronskih vezij). Ti čipi so omogočali vzporedne (6820) in serijske (6850) V/I funkcije.

Motorola je naredila še eno »zunanjo napravo« — ogromen priročnik za uporabo svojega procesorja. Priročnik je bil celo večji od vse dotedanje mikroprocesorske dokumentacije. Povrh vsega je bil skoraj čitljiv. Hackerji in drugi ljubitelji računalništva so pohiteli, da bi ga kupili — stal je »le« 25 dolarjev. Res pa je, da je bil ta priročnik le teoretska podlaga za nekakšen študij računalniške logike. Tisti, ki so pisali programsko opremo, so kljub vsemu potrebovali še miniračunalnik in drage prečne zbirnike (cross assembler).

Pred tem ni bilo še nikakršne konkretne literature o čipih. Vsem tistim, ki niso imeli prav veliko računalniškega znanja, so Motorolini priročniki veliko pomenili.

Chuck Peddle je kmalu zatem zapustil Motorolo in se zaposlil v podjetju MOS Technology. (MOS Technology ne smemo zamenjati z Mostekom — podružnico podjetja United Technologies.) Peddle je tako prišel v vodilno podjetje za izdelavo čipov za znanstvene kalkulatorje.

Junija in julija 1975 so revije za elektroniko zatrjevale, da bo MOS Technology začela izdelovati mikroprocesorje po neverjetni ceni pičlih 20 dolarjev. Mikroprocesor naj bi predstavili že septembra istega leta na sejmu WESCOM. Tako imenovani tip 6501 je bil praktično združljiv (angl. pin to pin) z nekoliko starejšim mikroprocesorjem 6800.

To je pravzaprav pomenilo, da je bilo potrebno na procesorski plošči le zamenjati 6800 s 6501, da bi mikroračunalnik še delal. (Seveda bi morali pri tem spremeniti še programsko opremo, ker je imel 6501 drugačen nabor ukazov). Podjetje MOS Technology je takrat že načrtovalo novejšo različico tega mikroprocesorja (6502) z uro za samo 25 dolarjev.

V celotni računalniški industriji je nastalo pravo razburjenje. Oba starejša tipa, Intelov 8080 in Motorolin 6800, so takrat prodajali po

179 dolarjev. Nekateri se še danes spominjajo, kako so se pogovarjali z Intelovim trgovskim zastopnikom, ki ni in ni verjel reklami za 6502. Trdil je, da je to navadna prevara, ker so mu njegovi (v Intelu!) zagotavljali, da MOS Technology ne more proizvajati po tako nizki ceni, in da je oglas bodisi propagandni trik, ali pa da MOS Technology govori o ceni za milijon kosov.

Ljudje iz Intela so tudi trdili, da čipi ne bodo nikoli cenejši kot 100 dolarjev. Čeprav ni bilo nikakršnega razloga, da se jim cena ne bi spreminjala, kar se je sicer že dogajalo s kalkulatorskimi čipi. Le-te so najprej prodajali po več sto dolarjev, v drugi polovici sedemdesetih let pa le še po nekaj dolarjev.

Podobnega mnenja kot Intel so bili drugi iz Silicijske doline, toda MOS Technology je bil na Vzhodni obali. Vsi so nestrpno čakali septembrski WESCOM, da bi videli, koliko je resnice v izjavi iz MOS Technology.

WESCOM je končno prišel; toda na prostoru, ki je bil namenjen podjetju MOS Technology, ni bilo obljubljenih čipov. Strokovnjaki MOS Technology so tolažili obiskovalce in razlagali, da je na sejmu prepovedana prodaja čipov — da pa jih zainteresirani lahko dobijo kar v njihovem hotelskem apartmaju.

MOS Technology je poleg čipov prodajal še priročnika za strojno in programsko opremo. (Priročnika sta bila v »angleščini« — prva prava smiselno oblikovana in jasno napisana mikroprocesorska dokumentacija.) Ob tej priložnosti so v hotelskem apartmaju pripravili še majhno (interno) zabavo. Gostitelj je bil Rey Stevens, takratni lastnik RGS Electronicsa, ki je zabavo izrabil tako, da je pokazal lastni mikroračunalnik RGS-008. Na tej zabavi so bili tudi nekateri ljudje, ki so kasneje postali zelo znani, npr. Steve Wozniak in Chuck Peddle.

MOS Technology je tisti večer pokazal še eno novost — prvi večnamenski (podporni) čip. Zasnovan je bil tako, da so združili rom, ram, timer in V/I v enem samem kosu.

Prva različica tega čipa se je imenovala TIM (terminal interface monitor) in je vsebovala celoten monitor za komunikacijo s serijskim terminalom. Drugo različico so imenovali KIM (keyboard input monitor) čip. KIM so vgrajevali na osnovno mikroračunalniško ploščo, ki je povezovala tipkovnico, mikroprocesor, prikazovalnik, rom, ram ter vzporedni V/I. Torej je vse skupaj predstavljalo pravi mikroračunalnik, ki pa je stal le 245 dolarjev. Česa podobnega ni ponujal še nihče. Vse skupaj je bilo vredno občudovanja.

Tisti večer so računalnikarji hodili domov z lastnimi mikroprocesorji 6502 po 25 dolarjev in priročniki z navodili za uporabo. Marsikateri med njimi takrat še ni vedel, da bo potreboval vsaj še 300 dolarjev, da bo njegov mikroračunalnik tudi zaživel. Tisti, ki so želeli imeti (vsaj) še terminal, so morali imeti npr. ASR-33 Teletype ali kaj podobnega.

Nekaj dni po Wescomu sta Intel in Motorola znižala ceno svojih mikroprocesorjev na 69,95 dolarjev. Revolucija je bila v polnem zamahu.

Kljub napovedanemu uspehu, življenjska doba prvega cenenege mikroprocesorja ni bila dolga. Motorola je takoj obtožila MOS Technology, da je Chuck Peddle ukradel Motorolino tehnologijo in da so s praktično združljivostjo 6501 s 6800 prekršili pravila lepega vedenja. Vodstvo MOS Technology se je kmalu zatem odločilo, da opusti proizvodnjo tipa 6501.

Kakorkoli že, precej mikroračunalnikov z mikroprocesorjem 6502 je sedaj že legendarnih: KIM-1 (izdelek MOS Technology), Apple-1, Apple-2, Altairjev model in ne nazadnje Commodorjeva PET in VIC-20.

(Pravzaprav je bila bodočnost tipa 6502 na začetku popolnoma negotova, tudi takrat, ko se je Apple Computer Inc. pripravil na proizvodnjo modela Apple-1. Steve Wozniak je takrat izdelal še modul, ki je omogočal, da so lastniki Appl-1 lahko uporabljali bodisi 6800, bodisi 6502).

Prihod Z80

Proti koncu leta 1975 je Federico Faggin zapustil Intel in ustanovil svojo lastno družbo — Zilog Inc. K sodelovanju je takoj povabil še Masatoshija Shimo.

Imela sta namreč skupen cilj — želela sta izdelati »super 8080« mikroprocesor.

Leta 1976 je Zilog predstavil mikroprocesor Z80, ki je bil zelo izpolnjen 8080. Podjetje je ob tem zatrjevalo, da bi določeni vzorci lahko delali pri 4 MHz, kar je bilo dvakrat hitreje kot pri tipu 8080. Z80 je imel veliko močnejših ukazov kot 8080, vseh ukazov skupaj pa 176. Zvenelo je prelepo, da bi bilo lahko res; Z80 so tako spremljali enaki dvomi kot prej 6502.

Izkazalo se je, da so bili tudi ti dvomi neupravičeni, saj so nekateri vzorci res delovali pri 4 MHz. Prvi, »inženirski« vzorci, so bili izdelani v Dallasu (Texas) in ne v Silicijski dolini. (Drugi proizvajalci Z80 je bilo podjetje MOSTEK.)

Kmalu zatem, ko se je pojavil Z80, se je na računalniškem trgu pojavilo nekaj izdelovalcev, ki so ponujali strojne module na osnovi Z80 (za vodilo S-100).

Ponudba programske opreme za Z80 je bila slabša. Čeprav je bil Z80 precej močnejši kot 8080, vsaj kar se tiče nabora ukazov, so ga dobro sprejeli le nekateri programerji. Večina takratnih mikroračunalniških sistemov je bila namreč zgrajena na osnovi mikroprocesorja 8080 in tisti, ki so pisali programe za Z80, so imeli manj možnosti, da jih prodajo. Ta problem pesti Z80 celo dandanes.

S prihodom tipa Z80 so se konstruktorji počasi začeli oddaljevati od 8080. Z80 je bil lažje uporabljen čip, ni zahteval podpornih integriranih vezij in je potreboval napajanje iz enega samega vira. Bil je tudi hitrejši kot 8080, čeprav zaradi tega ni bilo potrebno uporabljati dodatnih ukazov.

Z80 je naznanjal nov koncept v razvoju mikroračunalniških čipov — imel je vgrajeno osveževanje (refreshing) dinamičnega pomnilnika ram. Dinamični rami so bili vedno cenejši od statičnih (tudi 4-krat), zaradi česar so (bili) zelo privlačni. Kljub nižji ceni so na dinamične rame gledali z nezaupanjem, ker so jih težje uporabljali (konstruktorji so morali rešiti še problem osveževanja pomnilnika, drugače bi izgubili podatke). Uspeh Z80 je bil skrit v dejstvu, da je konstruktorjem nudil 90 % rešitve pri načrtovanju mikroračunalnika, kar je pomenilo, da so bili mikroračunalniki z Z80 veliko cenejši od drugih. Prednost Z80 je najprej izkoristil Steve Leininger, ko je izdelal prototip Radio Shackovega modela TRS-80.

Intel udarja nazaj

Medtem so pri Intelu pripravljali nekaj novega. Spoznali so, da bi bilo potrebno izpopolniti 8080. Leta 1976 so napovedali nov mikroprocesor 8085, ki naj bi imel vse ukaze 8080 in še nekaj novih.

Izboljšava tipa 8080 Intelu ni prinesla uspeha, ki ga je imel Z80. S stališča strojne opreme je bil 8085 bolj privlačen kot Z80, toda Z80 je bil bolj priljubljen, predvsem zaradi hitrosti. Ko so v Intelu predstavili 8085 s 3 MHz, je Zilog že dobro prodajal Z80 s 4 MHz. Intel je potemtakem moral najti nekaj novega in privlačnega — v poštev je prišel le 16-bitni procesor.

16-bitne mikroprocesorje so preizkušali že prej. National Semiconductor je na primer že leta 1972 začel z razvojem družine močnih čipov za IMP-16. V zvezi s tem so dosegli lep uspeh — izdelali so zapleten in obsežen čip z imenom Pace. Na osnovi tega čipa je družba Bill Godbout Electronics napovedala za poletje leta 1975 močan računalnik. Ta neimenovani sistem je bil popoln (angl. full-blown) 16-bitni računalnik (njegov konstruktor je bil George Morrow) z ramom in vmesnikom za kasetofon; predstavili so ga v prvi številki revije BYTE. Prvi 16-bitni mikroračunalnik je bil torej izdelan veliko prej, kot marsikdo misli, vendar pa ni nikoli našel poti do kupca. Bill Godbout je nekoč izjavil, da 16-bitni mikroračunalnik takrat ni uspel samo zato, ker je prišel prej, kot so pričakovali. Najbrž je imel prav. (Niti Pace niti 16-bitni mikroračunalnik »Pace« nista nikoli postala uspešna. Navsezadnje sta se pojavila v času, ko je bil Altair star le nekaj mesecev.)

Med druge 16-bitne mikroprocesorje so takrat šteli LSI-16 General Automation's (mikroprocesorska varianta miniračunalnika SPC-16), LSI-11 podjetja DEC (tega je izdeloval Western Digital, vseboval je nabor ukazov miniračunalnika PDP-11), WD-11 (lastni mikroprocesor

Western Digitala, le v enem ukazu se je razlikoval od LSI-11), CP1600 podjetja General Instrument ter TMS9900 Texas Instruments. Slednji je postal prvi množično uporabljani 16-bitni mikroprocesor.

Zanimivo je, da prve literature v zvezi s 16-bitnimi čipi niso izdelali tisti, ki so jih razvijali, temveč MOS Technology. Prve sheme mikroprocesorja 6502 so namreč kazale, kam naj bi šel razvoj 8-bitnih procesorjev. V MOS Technology so takrat imeli v mislih lastni razvoj, in sicer razvoj 8-bitnega 6502 v 16-bitni 6516.

Vendar 6516 ni nikoli prišel na računalniški trg. Majhne »prekinjene črte« na prvih shemah 6502 so kmalu utonile v pozabo. (Govorice o mikroprocesorju 6516 so živele še nekaj časa, čeprav za tem ni bilo ničesar otipljivega. Sele leta 1983 je Western Digital Center /ne Western Digital, ki je bolj znan/ napovedal prihod 16-bitne različice tipa 6502.)

Pri razvoju svojega 16-bitnega mikroprocesorja je Intel prišel do spoznanja, da večina starejših 16-bitnih mikroprocesorjev ni uspela zaradi tega, ker niso imeli 8-bitnega zaledja. To pomeni, da so bili zasnovani tako, da programerji niso mogli (enostavno) prenesti 8-bitne programske opreme na 16-bitne mikroračunalnike.

Pri tem je imel Intel veliko prednost pred drugimi — rastočo osnovo programske opreme za 8080. Zato so se odločili, da bodo predelali 8080 v novejšo, 16-bitno varianto. Leta 1976 je Intel že delal na tipu 8086. Žal se Intelovi konstruktorji niso držali neposredne združljivosti z 8080. Kljub vsemu je vsaj vsak register 8080 imel v tipu 8086 svojega dvojnika, kar je omogočalo prenos koda 8080 na 8086; programerji so imeli tako nekakšno izhodišče. 8086 so izdelali leta 1978 in je bil dejansko velik Intelov korak.

V tistem času se je nekomu iz Intela porodila še ena pomembna zamisel, namreč da bi skonstruirali še strojno opremo, ki bi bila prav tako združljiva (prenosljiva), kot je bila njihova programska oprema. Nadaljevanje te misli je bilo rojstvo mikroprocesorja 8088, ki je bil po svoji notranjosti enak 8086, imel pa je 8-bitno (zunanje) podatkovno vodilo. Z drugimi besedami, 8088 dobiva 16-bitne podatke v dveh korakih — najprej 8 bitov, potem še drugih 8. Programerjem iznajdba ni delala preglavic, za te korake je skrbel 8088 sam. Programerjem se je tako zdelo, da delajo z dejanskim 16-bitnim mikroprocesorjem.

Dejanski signali, ki so prihajali iz 8088, so bili podobni signalom starejšega mikroprocesorja 8085, čipa, ki so ga konstruktorji že dobro poznali. To je tudi pomenilo, da so preprosto dogradili 8-bitno zgradbo s 16-bitno.

Kdo bi lahko mislil, da bo 8088 zaradi 8-bitnega podatkovnega vodila delal s polovico moči. Tej pasti so se odlični Intlovi razvijalci izognili precej elegantno.

Notranjost procesorja 8086 vsebuje dva različna in povezana »procesorja«. Prvi »procesor« je izvrševalni (ta del pravzaprav obdeluje po-

datke ali izvaja ukaze), drugi »procesor« (imenujejo ga BIU, bus-interface unit) je zadolžen za komunikacijo 8086 z zunanjim vodilom, se pravi z računalnikom. (BIU je zadolžen za naslavljanje, shranjevanje in sprejemanje podatkov znotraj računalnika). Medtem ko je izvrševalni del 8086 zaposlen z obdelavo podatkov, BIU sprejema nove ukaze in jih spravlja v nekakšno »čakajočo« vrsto (angl. queue). Ta vrsta lahko hrani 6 čakajočih zlogov ukazov. Prav zaradi te vrste 8088 dela samo za 20 % počasneje kot 8086 (glej Benchmarking the Intel 8086 and 8088; G. Williams, Byte, julij 1983). Mikroprocesorja 8086/8088 sta prva, ki sta uporabila tehniko vrst (angl. queuing).

Skupaj s čipi družine 8086 je Intel predstavil še drugo novo idejo — koprocesor. Koprocesor ima nalogo povečati moč (glavnega) mikroprocesorja in je postavljen prav na glavno vodilo. Najbolj znani koprocesor je 8087 — matematični koprocesor, ki je zasnovan tako, da podpira popoln nabor ukazov s plavajočo vejico za 8088/8086. 8087 je bil konstruiran samo zato, da bi se pospešilo izvajanje matematičnih operacij.

MC 68000

Konstruktorji Motorole so leta 1977 pripravljali nov procesor za 16-bitno tržišče, ob tem pa so se zaobljubili, da bo ta izvajal 32-bitne operacije. Hkrati so želeli, da novi procesor ne bi imel ukazov za posebne namene, da bi torej lahko izvajal vse operacije na vseh registrih, z vsemi načini naslavljanja — ne glede na tip podatka.

To so poimenovali ortogonalnost (angl. orthogonality). Programerjem je ortogonalnost ugajala; pri ortogonalnosti si ni potrebno zapomniti množice različnih ukazov. Napor Motorola in konstruktorjev so obrodili sadove leta 1979, ko se je začela serijska proizvodnja mikroprocesorja MC68000.

MC68000 sodi med čipe, ki so nekaterim všeč, drugi pa jih sovražijo. V primerjavi s tipoma 8086/8088 zahteva MC68000 obilo programerskega dela za sleherno operacijo. K sreči je takrat Unix že prihajal in MC68000 je bil videti kot dober »Unixov« računalnik. Čeprav so takrat napovedovali množičen prihod računalnikov z MC68000, je bil le malokateri med njimi resnično uspešen.

Motorola je hkrati z MC68000 razvila še en procesor — 68008. Slednji ima 8-bitno vodilo in podobno zasnovo kot 8088. Kakorkoli že, v primerjavi z 8088 MC68008 nima prave vrste, kar pomeni, da je 68008 za polovico počasnejši kot 8088. Na žalost, se zaradi tega mogoče zdi, da je 8088 celo boljši procesor.

V bistvu je MC68000 mikrokodiran čip. Z drugimi besedami, njegovi notranji funkcionalni elementi so splošnonamenski. Njegov rom (ki vsebuje mikrokod) nadzoruje njegovo delovanje oziroma določa, kako naj se določen ukaz izvaja. Če se določen ukaz ne izvaja pravilno, ga lahko enostavno »fiksirajo« (opustijo), ali pa ga, v okviru meja, celo

spremenijo. (IBMOV dodatni procesor za XT/370 je v bistvu 68000 s specialnim /naročenim/ mikrokodom).

Od takrat so bili na splošno vsi naslednji procesorji konstruirani na osnovi drugačnega modela, ki ga imenujejo random-logic model procesorja. Le-ta zahteva razmeroma malo vezja za izvajanje sleherne specializirane funkcije.

Vsak od omenjenih modelov (mikrokodiran model procesorja oziroma random-logic) ima tako dobre, kot tudi slabe strani. Mikrokodiranje ponuja predvsem gibčnost na račun hitrosti, random-logic procesorji pa hitrost na račun gibčnosti. Tudi pri random-logic procesorjih je težko odpraviti napako v konstrukciji, zlasti tedaj, če jo odkrijejo prepozno.

Prav s to težavo so se soočili v Zilogu, ko jih je zapustil Masatoshi Shima, ki je bil glavni razvijalec procesorja Z8000. Z8000 je random-logic procesor, tako kot starejša Zilogova procesorja 8080 in Z80. Vendar se je izkazalo, da Zilog tretjič ni imel sreče. Se preden so končali z razvojem Z8000, je M. Shima zapustil Zilog, se vrnil v Intel in pustil svoje delo nedokončano. Zaradi tega ni Zilog nikoli dokončal Z8000. Skupaj z M. Shimo so odšle tudi vse skrivnosti tega procesorja.

Res pa je, da je prav Zilog pred leti slovel kot izdelovalec, ki je postavil standard s tem, ko je omogočil novemu procesorju (Z80), da lahko uporablja programsko opremo starejšega procesorja (8080). Na njihovo nesrečo se tega načela niso držali še naprej, ko so načrtovali Z8000.

Z8000 se precej razlikuje od Z80, povrh vsega pa ima še »vgrajene« napake in majši nabor ukazov (kot bi pričakovali), zaradi random-logic modela. Vse to je vplivalo na slab uspeh Z8000.

Leta 1981 se je National Semiconductor drugič pojavil na 16-bitnem tržišču. Nationalov procesor 16032 je bil zamišljen kot 32-bitni (notranje podatkovno vodilo) s 16-bitno zunanjo povezavo. National je hkrati napovedal matematični koprocesor, ki naj bi delal pri 10 MHz in naj bi bil dvakrat boljši od Intelovega 8087.

(S to informacijo je National presenetil javnost, ki se je že naveličala Motorolinih obljub, da bodo izdelali svoj koprocesor, Intelov koprocesor pa ni zmožel preseči hitrostne meje 5 MHz).

Z izdelavo 16032 je postalo National prvo podjetje med vsemi izdelovalci mikroprocesorskih družin, ki je izdelalo vse podporne čipe, še preden je izdelalo sam procesor. 16032 ima še dandanes nekaj pomanjkljivosti. Kljub temu je programerjem všeč njegov nabor ukazov, ker jih spominja na Decov VAX (Vax je serija visoko učinkovitih supermini-računalnikov podjetja DEC). Zaradi velike uspešnosti Vaxov z operacijskim sistemom Unix je procesor 16032 logična osnova Unixovih računalnikov.

Leta 1982 se je Intel znova pojavil na svetovnem polprevodniškem tržišču. Takrat so vrgli v igro nov procesor — iAPX 286. Za iAPX 286 bi lahko trdili, da je vsestransko izboljšan 8088; ima vgrajeno urejanje pomnilnika (angl. built-in memory management) in mnogo drugih značilnosti, ki naj bi pokazale njegovo uspešnost pri večopravilnih/več-uporabniških (angl. multitasking/multiuser) operacijah. Resnično vgrajeno urejanje pomnilnika je bilo takrat nekaj, česar ni imel še noben mikroprocesor. Glavna prednost procesorja iAPX 286 je bila ta, da je delal precej hitreje kot procesorji, ki so potrebovali zunanje urejanje pomnilnika. Velike možnosti Intelovih procesorjev je najbolje izkoristil IBM. (IBM PC/AT ima na primer procesor 80286). Uspeh IBMovih osebnih računalnikov je potemtakem zagotovil uspeh Intelovim procesorjem za vsaj še nekaj naslednjih let.

32-bitni čip

Navkljub težavam s procesorjem 16032 je National semiconductor prvi napovedal popoln 32-bitni procesor 32032. (Nationalov 32-bitni procesor je kodno združljiv s procesorjem 32016). Še vedno je prezigodaj za oceno njegove uspešnosti. Zdi se, da bi mu lahko precej pomagala popularnost Unixa, če se bodo kot pravilne izkazale napovedi, da je Nationalova družina 32000 najprimernejša za računalnik z Unixom.

Motorola je kmalu zatem pokazala svojo 32-bitno različico procesorja 68000 — procesor 68020. Tudi temu se je obetal velik uspeh, ker je ustrezal vsem prejšnjim konstrukcijam. Spomnimo se samo dejstva, da je Intelov procesor 8088 postal uspešen tudi zato, ker je omogočal enostavno »selitev« starejše 8-bitne programske opreme na novo strojno računalniško opremo. Procesor 68020 ima to lastnost, da prepušča samim programerjem odločitve, kakšno podatkovno vodilo želijo — 8, 16 ali 32-bitno. Recimo, 68020 je hiter procesor, ki lahko izvaja kod 68000.

Ena od stvari, ki mu omogoča veliko hitrost, je tehnika »zaloge« (angl. cache), nekakšna logična razširitev vrste, ki jo uporabljajo Intelovi procesorji 8086/8088/80286.

»Zaloga« procesorja 68020 je dolga 256 zlogov in deluje malo drugače kot vrsta. Če pride do programskega skoka na zlog v vrsti, vrsta »zbeži« nazaj v pomnilnik, potem pa se oblikuje na novo. Pri skoku na »zalogo« se ta ne spremeni — videti je prav takšen kakor pomnilnik. To pomeni, da se v tem primeru »zaloga« ne shranjuje in potem ponovno ureja. Če so zanke, ki jih definirajo programski skoki, dovolj majhne, se lahko izvajajo kar iz »zaloge«.

Prednost »zaloge« je torej ta, da procesor veliko hitreje seže po informaciji, ki je v »zalogi«, kakor če bi bila le-ta v zunanjem pomnilniku. Z drugimi besedami, 68020 zelo hitro izvaja tiste programe, ki so v glavnem v »zalogi«. Tako kot pri procesorju 32032, je še vedno prezgodaj za oceno, kakšen bo uspeh 32-bitnega Motorolinega procesorja.

Opis najnovejših 32-bitnih procesorjev ne bi bil popoln, če se ne bi ozrli še na napovedi, ki prihajajo iz Nationala, Ziloga in Intela.

Nationalov 32-bitni procesor bo imel oznako 32132 (še ni na voljo). Njegovi razvijalci obljubljajo, da bo imel večkratno »zalogo« in nekaj, kar so sami imenovali look-aside buffer.

Zilog je napovedal procesor Z800, 16-bitno izpopolnitev procesorja Z80. Z800 so zasnovali tako, da bi bil programsko združljiv z Z80. (Zilog ni nikoli uspel izdelati procesorja, ki bi uspešno nadomestil Z80. Namesto tega si prizadeva, da bi Z80 delal pri 10 MHz). Še močnejši bo, kot napovedujejo, 32-bitni procesor Z80000. Le-ta naj bi bil nadaljevanje procesorja Z8000.

Z80000 bo vseboval pravzaprav »vse« (lahko bi mu rekli »odtočni« procesor); bo tudi (kodno) združljiv s procesorjem Z8000 (ki je sicer dobro zamišljen, toda slabo izdelan).

V Intelu se že nekaj časa govori o procesorju 80386, ki je 32-bitna različica procesorja 80286. Kljub različnim govoricam, do danes niso pokazali nikakršnih otipljivih rezultatov. 80386 bo (kodno) združljiv s procesorjem 80286 in to najbrž pomeni, da ga bodo uporabljali v IBMu.

Hitrejši in pametnejši

Zgodbe o zgodovini mikroprocesorja ne moremo končati, ne da bi omenili nekaterih različnih pogledov na njegovo prihodnost, pravzaprav na prihodnost nabora ukazov. Še vedno so deljena mnenja, v kateri smeri naj se le-ti razvijajo — ali v smeri večje obsežnosti (oziroma v smeri večstopenjskih ukazov), ali pa naj bi bili ukazi enostavnejši, toda precej hitrejši. Zagovorniki večstopenjskih ukazov so za zdaj v manjšini. Eden tovrstnih neuspešnih poizkusov je Pascal Microengine podjetja Western Digital, čeprav so ga zasnovali tako, da lahko neposredno izvaja paskalski psevdokod (izhod vseh pravih paskalskih prevajalnikov). Prevajalniki za pascal, ki dajejo naraven 8080 mikroprocesorski kod so, žal, še vedno boljša rešitev.

Podobno je zamišljen nov procesor za forth podjetja Novix (razvil ga je forthov izumitelj Charles Moore). Forthov procesor izvaja program v forthu neposredno, kar pravzaprav pomeni, da računalnik ne potrebuje forthovega prevajalnika. Nabor ukazov Novixovega procesorja je potemtakem enak naboru ukazov programskega jezika forth. Če vam je forth všeč, vam bo tudi Novixov procesor.

Forthov »stroj« je pravzaprav naročena varianta čipa, ki prihaja iz National Cash Registera in se imenuje NCR-32. To je mikrokodirano-izvrševalni 32-bitni »stroj« na dveh čipih, pri čemer je potreben še tretji čip, ki vsebuje mikrokod. V bistvu uporabnik lahko definira svoj nabor ukazov, kar so tudi počeli razvijalci forthovega »stroja«.

Taka tehnika odpira veliko možnosti, na primer možnost posnemanja različnih računalnikov, medtem ko se izvajajo različni nabori ukazov. Hitrost, s katero bodo to tudi uresničili, močno omejujejo dejstvo, da je mikrokodiranje težko opravilo.

Intelov iAPX 432, verjetno prvi dosegljivi 32-bitni mikroprocesor, so razvili prav na osnovi zamisli o večstopenjskih ukazih. (Razvoj tega procesorja so naročili v obrambnem ministrstvu ZDA za pomoč pri razvoju programskega jezika ada).

Nasproti tistim, ki zagovarjajo večstopenjske procesorje, so drugi, ki menijo, da lahko izvajajo velike in obsežne (počasne) operacije s procesorjem, ki ima majhen nabor enostavnih in — skrajnje hitrih ukazov.

Med slednje sodijo zagovorniki RISC (reduced instruction set computer) procesorjev. Prvi tovrstni procesor so izdelali na Berkeleyu, presenetljivo, že v prvem poizkusu. Na Berkeleyu delajo še naprej na razvoju svojega RISC procesorja (le-ta ima 32-bitno arhitekturo), predvsem v smeri njegove večje hitrosti. Govori se, da tudi Hewlett-Packard razvija več računalnikov na osnovi podobne zamisli.

Zadnji in edinstveni izum podjetja INMOS, ki naj bi ga kmalu pokazali, se imenuje transputer (glej The Transputer; Paul Walker, BYTE, maj 1985, str. 219). Transputer je skonstruiran tako, da lahko izvaja vzporedno procesiranje. Potrebno pa bo vsaj še nekaj let rafiniranega razvoja ustrezne programske opreme, če bodo želeli izrabiti vse možnosti, ki jih ponuja transputer; že zdaj lahko trdimo, da so možnosti transputerja ogromne. (Transputer je majhen in popoln /von Neumannov/ računalnik, ki bi ga lahko uporabili kot gradnik pri oblikovanju skrajno zmogljive računalniške mreže. Razlika med njim in »navadnim« mikroračunalnikom je ta, da ga lahko brez težav vežejo z drugim transputerjem. Programirni jezik transputerja se imenuje occam).

»Ob vsem tem 4004 še vedno ureja promet v bližini moje pisarne in ni mu mar za vsa ta prihajajoča integrirana vezja.«

Pripravil: Z. S.

SLOVENCI, PROLETARCI, REVOLUCIJA

Razmišljanja ob letošnjem dnevu vstaje

Nekaj misli, ki bodo vsebovane v začetnem delu tega polemičnega daljšega zapisa, sem navedel že pred več kot četrto stoletje, potem ko se je morala Osvobodilna fronta slovenskega naroda, ustanovljena 27. aprila 1941, umakniti iz koledarja slovenskih praznikov. Že takrat sem (zdi se mi, da v Slovenskem poročevalcu) zapisal, da je OF za Slovence pravi uporni praznik z vsemi vsedlinami tipično slovenske vstaje. Ta praznik bi moral biti samo naš in morali bi ga od vseh najbolj spoštovati. Izražene misli so se mi porodile zato, ker osrednji slovenski list ob dnevu OF ni takrat natisnil niti enega samega članka, pozneje niti mojega ugovora ne.

Osvobodilna fronta kot posebna oblika upora slovenskega naroda

Dandanes se iz oddaljenosti vedno bolj spominjamo in zavedamo tega velikega dejanja, ko smo Slovenci, združeni ob Osvobodilni fronti, samoniklo prešli od odpora v zavestni upor proti okupatorju in zaslužnivalcu slovenskega naroda. Osvobodilna fronta je za Slovence predstavljala posebni način upora še tedaj, ko še ni bil izveden napad na Sovjetsko zvezo in ko še niso bili postavljeni partijski vojaški komiteji in še ni bil oblikovan Glavni štab slovenskih partizanskih čet. Z upornim in mobilizacijskim programom je OF uspelo pritegniti v svoje vrste prve upornike, katerih posledica je bila ustanovitev prvih partizanskih skupin in pozneje čet.

Ko iz leta v leto praznujemo 22. julij kot dan vstaje slovenskega naroda, se moramo zavedati korenin našega upora, ki jih je zasadila OF, kajti takrat so bili podani temelji za organiziran boj proti oku-

patorju, kar je kmalu nato potrdilo in imelo odmev v nekaterih akcijah na Slovenskem.

Znano je, da so se že v maju leta 1941 zbirali na Gorenjskem, Dolenjskem in v Beli Krajini prvi borci za boj proti okupatorju in organizirali prvo zbiranje orožja, municije in razstreliva.

Junija so bili prvi spopadi z Nemci na Jelovici, ko so le-ti začeli s preseljevanjem.

14. junija so bile prve napisne akcije ter razbijanje prometnih znakov in kašipotov na cestnih križiščih v Savinjski dolini, v mariborskem in celjskem okrožju, 14 dni kasneje tudi v revirjih (Nekje sem bral, da je v Mariboru pred 22. julijem iztiril oziroma bil uničen vagon po zaslugi tamkajšnjih aktivistov OF.)

Na Pohorje je 27. junija iz Maribora odšla prva skupina partizanov. Ustanovljena je bila Pohorska četa. Njen komandir je bil narednik Eker, politkomisar pa Vilko Slander.

11. julija je belokranjska partizanska skupina napadla italijansko stražo ob železniški progi pri Vranovičih in nato odšla na Debeli vrh, kjer so po prihodu novih tovarišev ustanovili Belokranjsko četo pod vodstvom komandirja Lojzeta Fabjana in politkomisarja Jožeta Miheličiča.

15. julija je odšlo iz Maribora 74 partizanov na Pohorje, kamor jih je prispelo 32.

Istega dne so partizani pri Hajdini pri Ptujju napadli nemški policijski avto.

20. julija je bila ustanovljena Revirska četa, ki so jo večinoma sestavljali rudarski delavci iz Trbovelj in Zagorja.

22. julija so se zgodile večje sabotažne akcije raznih štajerskih partizanskih skupin. Med drugim so izpraznili tudi municijsko skladišče.

Na Gorenjskem so začele oborožene akcije Kamniška, Domžalska in Mengeška četa. Kamniška je minirala ovinke in nasipe na cesti Kamnik—Gornji grad, Domžalska je porušila mostove pri Bistrici, Mengeška pa je požgala požeto žito, ki ga je pospravljala nemška vojska na posestvih preseljencev. Vse tri čete so rušile telefonske in telegrafske okupatorjeve zveze. (Kasneje je bil iz omenjenih treh in Radomlejske ter Moravske čete ustanovljen Kamniški bataljon.¹)

V opombi navedenega zbornika, ki je bil izdan takoj po vojni, je morda opuščena še kakšna akcija, ki so jo ta čas izvedli na Slovenskem, nikjer pa ni naveden »usodni strel« pod Šmarno goro, ki je podlaga dnevu vstaje slovenskega naroda. Pravijo, da ni bil namerjen na pravega človeka, ki je po vojni prejel le manjšo zaporno kazen. Morda je

¹ Podatki so iz po vojni izdanega partizanskega zbornika.

najbolj prav, da za ta dogodek vedo le ljudje izpod Šmarne gore in da že več let z njim niso seznanili slovenske javnosti.

Vse navedene akcije, med katerimi pa ni »odrešilnega« strela, so nastale že kot posledica delovanja OF — uporne klice na Slovenskem. Skonstruiran dan vstaje je slovenskemu narodu prej v sramoto kot v ponos, kajti tedaj se ni zgodilo prav nič bojevitiga. O tem niso odločali zgodovinarji, marveč politiki na škodo izvirnosti OF in našega narodnoosvobodilnega boja.

Tukaj ne bomo odkrivali tega ozadja niti ne, kako je prišlo do dneva vstaje. Prepričan sem, da so bili s takšnim konstruktom sila zadovoljni nekateri ljudje iz drugih predelov Jugoslavije.

Z upori v drugih okoljih naše države nisem docela seznanjen, vem pa, da nikjer niso imeli še pred partizanskimi akcijami postavljenih temeljev za boj proti okupatorju, kot smo jih imeli v Sloveniji. Pri nas je bila postavljena jasna platforma, na kateri smo kasneje gradili narodnoosvobodilni boj. V tem smislu moram, žal, oporekati besedam našega priznanega zgodovinarja dr. Janka Pleterskega, ki jih je izrekel na svečanosti za dan vstaje. Govoriti, da je slovenski narod z dnevom vstaje vstopil v lastno zgodovino, je zavajanje, ki ga težko sprejemam kot borec in publicist. Poslušal sem njegov govor in se s Pleterskim kot bivšim borcem v ostalem skoraj v celoti strinjam. Sprva sem pomislil, da sem napačno razumel, potlej pa sem v časopisu prebral nedvoumno izrečene besede.²

Ponuja se mi polemična beseda, kakor hitro posežem v slovensko zgodovino. Slovenski narod se je v svoji zgodovini vseskozi potrjeval kot bojevit in uporen narod. Prosvetljevanje od Trubarja, prek Prešerna in drugih naprednih buditeljev ga je vedno povzdigovalo in oblikovalo v klen narod, ki je kljub vsemogočnim pritiskom vztrajal kot narod vse do današnjih dni. Ali ni vstopil v zgodovino, ko se je boril proti Turkom, nastopal v kmečkih vojnah oziroma puntih, še celo v zavezništvu s Hrvati, ali ni izkazoval svojega revolta proti tujcem, ko je razodeval slovensko pripadnost na slovenskih taborih v prejšnjem stoletju, pa obramba generala Maistra pred germanskim pritiskom...

Tik pred drugo svetovno vojno nas opozarja na obstoj slovenskega naroda Speranova knjiga Razvoj slovenskega narodnega vprašanja, ker so nas tudi v stari Jugoslaviji ponižali na raven banovine. In še prej s čebinskim manifestom, ko so slovenski komunisti oklicali slovensko partijo. In nenazadnje z revoltom ob podpisu sramotnega pakta, ko so šle tudi slovenske množice v marcu l. 1941 na ceste in pokazale svoj uporni obraz. In vloga Osvobodilne fronte, ki je predmet tega poglavja, gledano, ki z zgodovinskega stališča, popolnoma zasenči dobronamerno akcijo 22. julija 1941.

² Glej Delo z dne 23. julija 1988, na 4. strani v masnem tisku, takoj za podnaslovom.

Čebinski manifest in slovensko narodno vprašanje

Pojasniti moramo nekaj vzrokov za ustanovitev samostojne Komunistične partije Slovenije na Čebinah in ob tem še razmišljanje o slovenskem narodnem vprašanju.

Že nekaj let prej je bilo pri slovenskih komunistih radikalno stališče za ustanovitev lastne stranke, »da bi s tem najjasneje poudčrtali svojo pripravljenost boriti se za to, da bi tudi slovenski narod svobodneje zadihal«.

Leta 1936 so slovenski komunisti navedli vzroke, zakaj se slovenska pokrajinska organizacija povezuje s komunistično internacionalo brez posredovanja Centralnega komiteja jugoslovanske partije. Poizkusov ni odobrila plenarna seja PK za Slovenijo marca 1. 1937. Obsodil ga je tudi jugoslovanski kongres, in sicer kot »separatistično težnjo v ljubljanski strankini organizaciji in med intelektualci, ki so simpatizirali s partijo«, ter izrecno poudaril, da komunistična stranka v Sloveniji ostaja znotraj Komunistične partije Jugoslavije kot njen del, ter se soglasno izrekel proti vsakemu spodkopavanju enotnosti KP Jugoslavije. (Podčrtal T. K. — ta stara preživela fraza o enotnosti za vsako ceno je še dandanes aksiom za razreševanje mednarodnih odnosov).

Edvard Kardelj, pobudnik slovenske komunistične stranke, pa je leta 1967 o tem dogodku dejal:

»...stališče do nacionalnega vprašanja v stari Jugoslaviji je bilo pri jugoslovanskih komunistih sploh in pri slovenskih še posebej načelno precej razčiščeno že zdavnaj pred ustanovnim kongresom Komunistične partije Slovenije.«

(Če je prejšnja trditev resnična, potem to, kar zadeva stališča jugoslovanskih komunistov, ne drži — op. p.).

»Komunistični manifest, ki je bil sprejet na Čebinah, je imel velik poudarek na bodočnosti slovenskega naroda. Njegov obstoj bo mogoče zagotoviti le v svobodni zvezi bratskih narodov Jugoslavije v obliki zvezne države... Slovenski narod pa mora dobiti svoj lastni demokratsko izvoljen parlament... Slovenski narod se ne more in ne sme odpovedati svojemu staremu cilju: združeni v svobodni Sloveniji.«

In spet se je pokazalo, da komunizem v nacionalnem vprašanju črpa osnovno teoretično in politično moč iz velikega načela, povzdignjenega iz pozabe XIX. stoletja in postavljenega v ospredje pglavitnih družbenih dogajanj po zaslugi Lenina in sovjetske oblasti: pravice narodov do samoodločbe, vključno s pravico do odcepitve od dane države.

»Prvi, Ustavni Kongres Komunistične stranke Slovenije (napisano je z velikimi začetnicami) manifestira trdno voljo slovenskih komunistov, dati na razpolago svojemu ljudstvu vse svoje sile, ter izraža njihovo neomajno zvestobo slovenskemu narodu.«

Da ne bo nesporazuma, manifest poudarja »povezanost in čvrsto enotnost z bratskimi komunističnimi vrstami ostalih narodov Jugoslavije«.

Manifest je eno izmed najpomembnejših sporočil v zgodovini slovenskega naroda.³

France Klopčič v svoji knjigi nadaljuje s Kardeljevo definicijo naroda in z njim polemizira.

Strinja se z upravičenostjo Kardeljeve trditve, da je narod zgodovinska kategorija. »Celo socialistična revolucija sama po sebi vendarle ničesar ne spreminja v vsebini ali vlogi naroda kot družbenozgodovinske kategorije, ki je v svojih pojavnih oblikah univerzalna.«

»... Tako smo priče izginitve nekaterih izkoriščevalskih razredov po izvršeni socialistični revoluciji, pri čemer pa je ostal narod čvrsta družbena prvina...«

Nadaljnje prvine definicije naroda so:

- a) strnjeno ozemlje,
- b) skupni jezik,
- c) bližnja etnična ter kulturna sorodnost sploh...

Te oznake, skupaj z oznako delitve dela, naj bi sestavljale mero in merilo ali enačbo, s katero bi opredeljevali dozoritev ljudske skupnosti v moderno nacijo. Če določena skupnost nima naštetih oznak ali ene od njih ne more veljati za narod.

France Klopčič trdi, da v definiciji manjka dejavnik, kot je narodna zavest (samozavest). (Zdi se mi, da je predvojni Sperans izpostavil tudi ta element samozavedanja — pomislek pisca!)

Nujna je, trdi Klopčič, narodna samozavest. Morda je Edvard Kardelj narodno zavest štel za sestavni del etnične in kulturne sorodnosti, toda to je tako mogočen dejavnik, da ga ne smemo utopiti v »kulturni sorodnosti«.

France Klopčič navaja primerjavo med Speransom leta 1939 in Edvardom Kardeljem leta 1957 v drugi izdaji Razvoja slovenskega narodnega vprašanja. **Razčlemba ni potrdila upravičenosti navedbe družbene delitve dela kot podlage za moderno nacijo.**⁴ (podčrtal T. K.)

Družbena delitev dela, takšna ali drugačna, ne pogojuje obstoja nekega naroda. Bolj ga opredeljuje gospodarski prostor, ki ga narod poseduje, to je hkrati tudi zadržan teritorij, na katerem prebiva. Vsak narod na svetu ima svojo ekonomijo, ki je torej ekonomska kategorija,

³ Franc Klopčič: O preteklosti drugače, na straneh 184—192.

⁴ France Klopčič, prav tam, na straneh 318—321 in 342—343.

zavest naroda pa je globoko čustvena stvar in jo je treba odtegovati od ekonomske takrat, kadar bit in zavest vključujeta delitev dela kot enega izmed pogojev, da lahko ljudstvo preide v narod. Delitev dela

in razredni interesi nimajo na opredelitev naroda nobenih vplivov, še najmanj pa vlogo asimilatorja. Razrednih interesov tukaj ne smemo postavljati nad nacionalne, nasprotno, narodni interesi naj prevladujejo nad razrednimi in naj se uveljavljajo taki družbenoekonomski odnosi in delitev dela, ki ustrezajo posameznemu narodu, ne pa večnacionalni državi oziroma privilegiranim narodom. Ne smemo tolerirati dominacije močnejšega naroda ali narodov nad manjšim in ga potiskati v prisiljene družbenoekonomske odnose. Prav s tem se kažejo zadnja hotenja jugoslovanskih centralistov in unitaristov, ki posegajo v mednacionalne odnose s principom enotnosti in enakosti. Odnosom med narodi so napravili slabo uslugo, ko so uvedli umetno nacijo Jugoslovan in musliman. S tem je zlasti za obstoj slovenskega naroda prihodnost neobetavna, saj je v zahtevi, »da stvorimo jedno nacijo«, velika grožnja narodne prisile asimilacije.

Edvard Kardelj izpostavlja vlogo delavskega razreda kot nosilca nacionalne politike, čeprav je jasno in zgodovinsko potrjeno, da so zlasti kmetje v preteklosti vzdržali kljub raznim protinarodnim pritiskom. Delež kmetov je zlasti opaziti v udeležbi med NOB, ko je bilo več kot polovico bremena na njihovih ramenih, tako pri odhodu v NOV kot pri vzdrževanju te vojske z vsemi tveganji: tako glede življenja kot imovine.

Popolnoma prav pa ima Edvard Kardelj, ko ugotavlja, »da je zgodovina Slovencev ena sama dolga veriga zatiranja in teptanja malega naroda, **toda njegov odgovor, ki ga je slovenski narod dajal zatiralcem, je bil malokdaj takšen, da bi mogli biti ponosni nanj.**« (podčrtal T. K.)

To zadnje še posebej velja za nekatere naše povojne politike s Kardeljem vred, ki se vselej niso postavili v bran, kadar je šlo za čast in koristi Slovenskega naroda.

Osvobodilna fronta med narodnoosvobodilnim bojem

Napačno bi bilo zanikati, da je bila OF pod vplivom Komunistične partije Slovenije, pozneje pa tudi KPJ. Najprej pa se moramo ozreti na slovenske razmere v leta 1941, takoj po zasedbi, ko še ni bilo nobenega komandiranja iz centra. Tovariš Boris Kidrič, ki ima glavne zasluge za nastanek OF slovenskega naroda, se tedaj prav gotovo ni opiral na kakršne koli direktive CK KPJ. Iz vseh ohranjenih zgodovinskih dokumentov je razvidno, da je bila OF plod organizacije slovenskih ljudi s KPS in Kidričem na čelu.

Slovenci smo imeli z italijanskim in nemškim nacizmom zelo bridke izkušnje in že prej smo spoznal vso krutost fašističnega in nacističnega zasužnjevanja, saj je bilo precej slovenskega ozemlja, ki so nam ga odvzeli s silo, pod tujim jarmom. Spominjam se, kako so ljudi trpinčili na Primorskem in kako so jih kaznovali, če so zapeli slovensko pesem skupaj z nami, ki smo prišli tja s te strani meje. Fašizem je tudi zatiral

male ljudi, zato so organizatorji OF vnesli v svoj program še socialno preobrazbo družbe po končani vojni. Vse to so ljudske množice, ko so se zbirale okoli OF, vzele za svoje. Zelo kruto so spoznali starojugoslovanski sistem narodnega in socialnega zatiranja s policijskimi pregoni, zapiranjem in celo s streljanji naprednjakov. Zato je bila takrat OF sinonim teženj zatiranih množic, ki so razočarane nad bivšimi in pobežnimi politiki spoznali v njej odrešilno silo.

OF je slovenski narod takoj pozvala k upor. V zgodovini Slovencev piše da je bila edina »članska legitimacija OF« pristaneč na takojšen oborožen boj. Veljalo je geslo: »Vzemi puško in pojdi k partizanom!« Zato je bila to prava ljudska vojska, ki jo slovenska zgodovina pozna samo iz kmečkih uporov in bojov proti Turkom.

Tu ne bomo razpravljali o prvotnem in poznejšem imenu OF niti ne o njenem programskem razvoju, kajti zgodilo se ni nič takega, kar bi spreminjalo osnovni koncept. Za današnje čase pa je še vedno zelo aktualno geslo, ki ga je vodstvo OF razglasilo na svojem Vrhovnem plenumu protiimperialistične fronte dne 15. junija 1941 v Ljubljani (takrat je imela OF še staro ime), ko je kot prvo točko sprejelo naslednje:

1) Pravica slovenskega naroda do samoodločbe, všteti pravico do odcepitve in združenja z drugimi narodi! Kdor izrecno ne priznava slovenskemu narodu in slehernemu drugemu narodu te pravice v njeni celoti, se potvarja, če pravi, da je bojevnik proti imperializmu, pa naj se še tako peni v »osvobodilnih« frazah.⁵

Dr. Metod Mikuž je govoril na II. zasedanju AVNOJ-a v Jajcu prikazal boj slovenskega naroda za svobodo ter poudaril:

»Ves slovenski narod zahteva svojo svobodno domovino, življenje v skupnosti s Srbi, Hrvati, Bosanci, Makedonci in Črnogorci, novo in boljšo federativno Jugoslavijo, v kateri bosta vsem narodom zagotovljeni enakopravnost in narodna individualnost, vse demokratične pravice in svoboščine za neoviran razvoj in vsestranski napredek.«⁶

Razne predstavitve Osvobodilne fronte

Po vojni in tudi med njo so se v organizaciji in vlogi OF razvijale razne polemike. Po eni strani v zvezi s skupinami, ki so jo sestavljale, po drugi pa v zvezi z legitimnostjo njenega nastopa v imenu slovenskega naroda. Z obeh strani je OF doževala razne korektive, od »desnih«, ki skorajda zanikajo obstojnost te množične organizacije, do tistih, ki branijo njene uporne in programsko ustrezne pozicije. Navedli bomo nekaj odlomkov in ocen te organizacije, kot jo je mogoče videti predvsem z današnjimi očmi.

⁵ Zgodovina Slovencev, stran 750.

⁶ Dr. Tone Ferenc: Ljudska oblast na Slovenskem 1941—1945 — 2. knjiga, na strani 306.

Vrsto polemik o OF je povzročila povojna literatura enega izmed prvih članov začetne OF Edvarda Kocbeka, ki je v njej z nekaterimi tovariši predstavljal skupino krščanskih socialistov. Stališča Edvarda Kocbeka se sedaj po vojni v marsičem razhajajo od tistih, izrečenih med vojno. Ob njem pa nastopajo še privrženci ali nasprotniki. Različna je tudi predstava o t.i. Dolomitski izjavi (sprejeta je bila 1. marca 1943 v Dolomitih, objavljena pa na zboru aktivistov ob obletnici OF 27. aprila 1943 na Pugledu), ki naj bi opravila z razbijaštvom OF kot koalicije, ki se je v letu 1942 in 1943 razširilo v odnosih med skupinami. Še posebej je šlo za zahteve krščanskosocialistične skupine (njenega dela s Kocbekom na čelu) v odnosu do komunistov. Še danes so glede tega nesoglasja in sprenevedanja in torišče različnih razlag.

Zagovorniki stališč Edvarda Kocbeka ne morejo njegovih pogledov poistovetiti s stališči drugih predstavnikov katoliškega tabora. Nekateri izmed njih so med vojno celo postali člani partije. Dokazano je, da Tone Fajfar in Marijan Breclj Dolomitski izjavi nista nasprotovala, saj je šlo tedaj za nastop proti silam združene slovenske reakcije, ki je že nastopala z močnimi oddelki bele garde. Neenotnost v samem vrhu OF, ki se je zelo zaskrbljujoče pojavljala tudi od spodaj, bi pomenila največjo nevarnost za narodnoosvobodilno gibanje.

Edvard Kocbek je v svojem medvojnem dnevniku oziroma v povojni Tovarišiji zapisal drugače, kot pa sta ob njegovi 70-letnici zapisala Alojz Rebula in Boris Pahor v Naših razgledih 9. maja 1975. Najprej pa moramo v skopih stavkih povedati, kaj je Edvard Kocbek med drugim zapisal med vojno:

»... Narodnoosvobodilni boj postaja zaradi totalne vojne vedno bolj totalen boj za popolno osvoboditev slovenskega človeka. In v takem totalnem boju se med nami vedno bolj uveljavlja tista zgodovinska sila, ki nastopa miselno in organizatorno najbolj zaokroženo. Med vsemi skupinami, formacijami in strankami (strank v OF ni bilo, razen KPS, ki pa je bila pred zlomom Jugoslavije prepovedana), ki sestavljajo OF, lahko le o komunistični stranki rečemo, da je prava zgodovinska sila. Če ne sodimo z duhovnega stališča, temveč s stališča zgodovinske učinkovitosti, potem gre komunistični stranki prvenstveno v tehnični izpeljavi slovenskega narodnega osvobojenja. Slovensko osvobojenje je komplicirana procedura, ki potrebuje objektivne družbene razvidnosti, organizacijske izkušnje, politične rutine, vojaške spretnosti in prave borbene psihologije. Vsem tem potrebam ne more nihče tako ustreči, kakor elita slovenskih komunistov, ki že dozdej nastopala iniciativno v OF ... (Podčrtal pisec)

... Vse skupine prepustijo vzgojo svojih aktivistov OF sami, da jih enotno oblikuje in jim dodeljuje delo. V imenu skupine smo izjavili, da se odrekamo samostojni organizaciji svojih aktivistov, ker hočemo s tem koristiti čimvečji enotnosti in učinkovitosti OF. Obenem pa smo komunistični stranki priznali potrebo in pravico po njim dosedanja organizaciji aktivistov ...

12. maj 1975

Edvard Kocbek izreka priznanje komunistični partiji, tovarišu Edvardu Kardelju in tovarišu Borisu Kidriču...⁷

Edvard Kocbek pa se v omenjenem intervjuju po vojni kot »pričevalec današnjega časa« v nekaterih stališčih povsem odmika od medvojnih izjav. Na kratko pogledjmo nekatera povojna stališča:

»Kardelj trdi, da so se po italijanski ofenzivi okrepile tendence, da bi se OF spremenila v koalicijo samostojnih političnih skupin. To je očitna neresnica, kajti v dobi, o kateri se govori, je bila še vedno veljavna struktura začetne OF, ta pa je bila od vsega začetka koalicija treh popolnoma samostojnih in ekonomskih temeljnih skupin, komunistične, krščansko-socialistične in sokolske... Kardelj govori, kakor da bi partijska skupina že takrat imela nekakšno prednost. Iz vojske in terena smo takrat dobivali nenehne pritožbe, da se hočejo partijci s silo in zvižaco oktroirati kot dejanski voditelji... Na avtoritativen način je partija naši in sokolski skupini predložila izjavo. S tem aktom se je OF spremenila iz spontanega ljudskega gibanja v enostrankarsko politično delovanje. V njem je poslej načrtno mogla delovati le partija...

Najhujše je bilo dejstvo, da se je partija pri tem opraviilu poslužila nasilja. Naša skupina je doživela najusodnejši udarec. V ozračje OF se je vrnilo nekaj tujega in nevarnega, začutili smo nadslovenske in naddemokratske namene. Partija je ukinila osvobodilno enakopravnost in si začela graditi svojo izključno oblast. Začel je delovati tihi teror...«

Edvardu Kocbeku tudi ni bilo prav, ker je bila partija povezana s Centralnim komitejem Jugoslavije in Vrhovnim štabom, češ da slovenska partija ni bila zavezana slovenski suverenosti in da je OF potiskala na nekako stransko pot, na kateri je postajala v jugoslovanskem prostoru manjšinski pojav, kajti v jedru tega prostora je prevladovalo tradicionalno nepolitično vstajništvo.⁸ (V tem zadnjem odstavku pa so že zarisani tisti okvirji sedanjega mednarodnega odnosa, ki v živo zadevajo današnjo stvarnost).

V omenjenem intervjuju je izpostavljenih še več polemičnih trditev, ki so v slovenski javnosti povzročile take ali drugačne odmeve.

Tone Fajfar, iz vrst krščanskih socialistov, Edvardu Kocbeku očita, da si prisvaja v skupini krščanskih socialistov primat in da so se preostali člani krščanske skupine distancirali od njegovih stališč. Iz njegovega dolgega polemičnega spisa navajamo nekaj stavkov:

⁷ Tone Kebe: Stvar pozabe? (V opombo Edvardu Kocbeku). Izvleček iz daljšega polemičnega zapisa, ki je bil objavljen v Naših razgledih 20. junija 1975.

⁸ Iz intervjuja, ki sta ga imela tržaška književnika Alojz Rebula in Boris Pahor z Edvardom Kocbekom, in je zapisan v daljši različici v Naših razgledih 9. maja 1975.

»V Dolomitih so temeljne skupine sklenile odpraviti troirnost v organizmu OF ter vse politično delovanje skupin podrediti enotnemu organu OF. Aktivisti naj poslej zgolj delujejo za OF ter se naj podrejajo samo vodstvu enotne OF. To, kar je bilo v nekakem trdem jeziku povedano v besedilu Dolomitske izjave, smo potem temeljito obdelali in obrazložili na prvem zborovanju aktivistov OF na Pugledu na Kočevskem Rogu konec aprila 1943. Naključje je nanoslo — Kocbek je bil na poti iz Dolomitov na Rog zaostal v krimski bolnišnici zaradi obolele noge — da sem koreferat pripravil in prebral jaz v imenu krščanskih socialistov. V tem referatu sem razložil stališče pravih krščanskih socialistov (za Kocbeka trdi, da ni bil nikoli v vrstah krščanskih socialistov, pač pa kot katolik z radikalno levimi pogledi), ne pa poglede Edvarda Kocbeka. Njemu se je še zadnji hip posrečilo priti na zborovanje ter me je nato skušal v diskusiji korigirati ...

Krščansko-socialistično društvo je takoj v celoti šlo na osvobodilno delo. Navezali smo stike — kolikor niso obstajali že prej — s sorodnimi izobraženci in kulturnega kroga Dejanje in z akademsko mladino, ki se je zbrala okoli akademskega kluba Zarja ...

Tudi danes krščanski socialisti ne čutimo nikake potrebe po lastni strankarski obliki, ker štejemo OF za skupen politični izraz novega slovenskega življenja. Vsi slovenski kristjani se morajo vključiti v OF — in delo za ta cilj je naloga krščanskih socialistov ...

Krščanski socialisti v skupini smo gledali na Kocbekove ideje z veliko rezervo. Zaradi tega nam je Kocbek očital mlačnost in oportunističnost ... Za krščanske socialiste je bila Dolomitska izjava nova zgodovinska etapa na poti v revolucijo ...⁹

Odmevov na Kocbekov izziv je bilo takrat veliko. Ljudje so se opredeljevali za in proti. Seveda je bilo tistih, ki Kocbeka niso podpirali ali pa ga niso razumeli, precej več, v Trstu in drugje pa so ga reakcionarni krogi zelo poveličevali.

Nekdo od Kocbekovih oporečnikov pa je 20. junija 1975 v Naših razgledih zapisal (očitno je ime pomotoma izpadlo, ker besedilo ni bilo gledano v celoti):

»Sodbo o preteklih dogodkih je treba pisati objektivno in na podlagi nespremenljivih zgodovinskih dejstev, jih ne spreminjati skozi naočnike politične ideologije ter imeti pred očmi vso veliko odgovornost za resnico v tej sodbi. Brez užaljenosti in kakršne koli strasti, zagnanosti in artizma. Sicer je taka sodba pamflet. To se je pripetilo Tebi. Zato mislim, da Tebi ne gre za resnico preteklosti, temveč da si hočeš to preteklost prikrojiti v neke svoje posebne namene, ki jih prikrivaš, a se le očitno vidi, da se uveljavljaš v vlogi političnega voditelja. Spoštujem Te kot pesnika, a za zgodovinske resnice licentia poetica (pesniška prostost — pojasnil T. K.) ne velja, to veš sam bolje ...«

⁹ Tone Fajfar: Ugovori zoper Kocbekove odgovore, Naši razgledi 25. julija 1975.

V novjšem času hočejo nekateri »dediči« zapuščin medvojne Tovarišije predstaviti OF s pomočjo povojnih dnevnikov. Še zlasti se je uveljavil znani Dimitrij Rupel, ki je objavil Kocbekov Dnevnik 1951—1952. V njem v predgovoru tendenciozno in enostransko predstavlja Edvarda Kocbeka, zlasti, kar se nanaša na Kocbekovo medvojno in povojno politično dejavnost. Zaskrbljen je zaradi nekaterih dogodkov, ki so se odvijali po vojni, zlasti raznoraznih povojnih procesov (v marsičem ima prav). Zgraža se nad roškimi žrtvami — likvidiranimi domobranci, niti z besedico pa ne omenja partizanske žrtve, ko so nedolžne ljudi pobijali vseppek in jim celo sekali glave. Trdi, da je Kocbek Borisu Pahorju »odprl novo, nemara najhujšo politično rano: vprašanje po vojni na Rogu in drugod množično likvidiranih domobrancev«. Ko kateri koli pisec ocenjuje dogodke med našo NOB in po okupaciji, mu mora biti prva skrb navajati žrtve nasilja, ne pa žrtve kot izdajalce naroda. Vse do zadnjega so partizani domobrance pozivali, naj zapustijo okupatorja in pridejo na drugo stran, pa tega niso storili. Tudi zavezniki so jih obravnavali kot izdajalce, zato so nam jih izročili. Nikakor ne zagovarjam takratnih partizanskih postopkov, kajti tedaj so delovala že redna sodišča. Toda ljudski srd je prevladoval nad razumnim ukrepanjem. Pa ne samo pri nas. V Parizu so baje ostro sodili še celo prostitutkam. Dimitrij Rupel je pozabil navesti, da je bil Edvard Kocbek takrat zvezni minister, pa ni ničesar storil proti streljanju narodnih izdajalcev. Kot je razvidno iz Ruplove publicistike, se sramuje partizanskega boja in menda še celo lastnega očeta, ki ga je ponižal na raven »kavarniškega godca«. Sam sem bil z njim med vojno kot partizan v Gradcu v Beli krajini, kjer je skupaj nastopal z Bogdano Stritarjevo in drugimi kulturniki v ponos našega gibanja in v čast svojega visokega umetniškega imena.

Če se že spustimo na področje ocenjevanja bratomorne ali državljanske vojne, potem se moramo v prvi vrsti postaviti zoper tiste, ki so jo zanetili. Pri tem pa je treba razkriti vse korenine narodnega izdajstva in prikazati resnično zaroto zoper NOB. Ko ni padel še noben izdajalec pod partizanskimi ali vosovskimi strelji, se je že 29. maja 1941 pojavila proti OF Slovenska legija, ki je pozneje postala leglo in agens slovenskega belogardizma.

Dimitriju Ruplu in njegovim somišljenikom bi svetoval, da bi si prebrali revijo Konec druge svetovne vojne v Jugoslaviji, ki jo je v uredništvu dr. Dušana Bibra izdal BOREC v lanski 12. številki. V njej jugoslovanski in tuji zgodovinarji ocenjujejo zanimive medvojne in povojne dogodke. Tam bodo tudi ugotovili, kako močno je bilo partizansko gibanje, koliko je bilo nasprotnikov, in pri tem spoznali resnično moč partizanskega gibanja ter množičnost OF. Vse take lažizgodovinarje bi povabil v arhivske hrame IZDG, da bi lahko iz domobranskih obveščevalnih poročil razbrali, kako široko je bilo razpredeno naše gibanje.

Zelo zanimivo bi bilo spoznati tudi zunanjo moč in pomoč, ki se je stkala med NOB slovenskega naroda v tujini, zlasti v Ameriki. Tam

so naši ljudje kmalu spoznali, kdo je resnični nosilec upora in ga podpirali.

Ameriški književnik slovenskega rodu Louis Adamič je skupaj z drugimi naprednimi ljudmi veskozi materialno in moralno podpiral jugoslovanski boj proti nasilju, obenem pa razkrinkaval belogardiste in kolaboracioniste. V pismu z dne 18. januarja 1943, ki ga je poslal takratnemu tajniku SANS (slovensko-ameriškemu narodnemu svetu) patru Kazimirju Zakrajšku — objavljen je bil v Slovenskem kolektoru Slovenske izseljenske matice leta 1976 na straneh 263—264 — je med drugim zapisal:

»... Osebnost nisem za komuniste, a poudariti želim, da tudi nisem proti komunistom v toliko, da bi bil privoliti sprejemati italijansko orožje, da bi z njim ubil kakega Slovenca ali pripadnika katerega koli ljudstva na strani Združenih narodov, ne glede na to, kako »komunističen« je ali kako »hudoben«.

V pogovoru z gospodom Cainkarjem in menoj ste zelo skrbno govorili o »zlih komunistih«. Naj vam povem, da osebno ni zame nobenega tako zlega Slovenca, komunista ali ne, ki bi bil pri volji sprejemati orožje iz rok Mussolinijevih fašistov za to, da bi uničil Slovenca. To je moje stališče...«

Upor proti okupatorju se je po zaslugi naprednih gverilcev, ki jih ni vodila komunistična partija, razvijal tudi na Čehoslovaškem. Ko so se padalci spustili na domača tla, so jim pomagali pri izvedbi atentata na nacističnega trinoga Reinharda Heydricha 27. maja leta 1942. Posledice tega atentata so znane. Povračilni ukrep nemških rabljev je bil krut. Z zemljo so zravnali vasi Lidice in Ležaki ter pokončali vse moške iz teh vasi.

Kaj pa delovanje katoliške cerkve na Poljskem, ki je bila stoletja zaščitnica poljskega naroda in ki jo je zaradi revolucionarnosti in odpora proti Nemcem okupator najhujše preganjal? Od skupnega števila 10017 duhovnikov je nacistična okupacija zahtevala 2647 žrtev, izmed teh jih je 1996 umrlo v koncentracijskih taboriščih. Ob koncu vojne je bila več kot polovica poljskih škofov (45) mrtvih, v izgnanstvu in zaporih.¹⁰

Vsak narod ima pravico, da se upre nasilju, ne glede na to, kdo je njegov voditelj. Zato zaradi drugačnega gledanja na osvobodilno gibanje na Poljskem najostreje obsojamo pasivnost ruskih čet ob Varšavski vstaji, ker so Nemci pobijali ljudi, ki se niso borili pod zastavo z rdečo zvezdo, vpričo ruskih vojakov le nekaj kilometrov stran.

Zdaj pa še misel ali dve iz zadnjega nadaljevanja (objavljeni so bili štirje deli) Veljka Rusa o razgovorih z Josipom Rusom, vodilnim predstavnikom Sokola v OF. Iz naslova je razvidno da gre za avtentičen zapis.

¹⁰ Enciklopedija druge svetovne vojne 1939—1945, stran 118.

Bral sem vsa štiri nadaljevanja in iz njih je mogoče razbrati, da je partija onemogočila enakopraven demokratičen dialog z drugimi skupinami (v tem primeru s Sokolom) in da je ponavadi obveljalo stališče komunistov. Komunisti da so bili močnejše vezani na partijske organizacije kot na program OF. Take in podobne metode so bile nam, sokolom, povsem tuje, izjavlja Josip Rus v omenjenem razgovoru.

V teh nadaljevanjih so bila omenjena še razna korektivna stališča, ki so do dandanes veljala za politične aksiome. Odkrivajo se sektaštva do sokolov na Dolenjskem in Notranjskem, zlasti še do Rada Pehačka, ki je bil na čelu notranjskih sokolov. Zanika se antiimperialistična fronta. Josip Rus trdi, da so že tedaj (najbrž gre za začetke delovanja OF) sprejeli sklep o pripravah na oborožen odpor in da je bila to ena izmed poglavitnih tem v razgovoru z Borisom Kidričem. Z njim je tudi soglašal, da naj bi se najprej izoblikovale vsenarodne politične organizacije, ki bi imele izrazito nestrankarski in združevalni značaj.

Josip Rus omenja, da so na nekem sestanku govorili o odnosu do Sovjetske zveze in o tem, ali ostati v okviru Jugoslavije ali ne. Naslonitev na Sovjetsko zvezo je bila jamstvo za uspeh, zato nas tesni stiki KP s SZ niso motili, ampak so nasprotno pomenili veliko prednost v boju za osvoboditev in združitev vse Slovenije.

Številni problemi so se pojavili kasneje, ko je prišlo do prevlade nad drugimi skupinami. Seveda pa je treba upoštevati dejstvo, da so komunisti že na začetku imeli največ pobud, zato je tudi prišlo do sklepa, da KP izda proglas o ustanovitvi OF. Kidrič je utemeljeval predlog za ta sklep, češ da OF kot nova politična tvorba ljudem še ni znana in jo je zato nemogoče sprožiti med ljudmi brez povezave s KP. Sam na ta predlog nisem dal nobene izjave...

Kasneje so skušali pogosto postaviti pod vprašaj štiri temeljne točke OF. Ko smo bili leta 1948 skupaj na Strmolu, Kardelj, Vidmar in jaz, je Vidmar načel vprašanje, kako je mogoče, da sem malodane brez pomisleka pristal na oborožen odpor. Tega ni mogel razumeti. Kardelj se je vmešal v razgovor s trditvijo, da sploh ni mogoče, da bi 26. aprila leta 1941 sprejeli sklep o oboroženem upor. Po Kardeljevem mnenju tak sklep preprosto ni bil mogoč, saj tedaj nismo imeli še ničesar v rokah. Jaz sem pojasnjeval, kako tragično smo študentje doživljali leto 1918, ko se nihče od slovenskih politikov ni hotel odločiti za oboroženo rešitev slovenske Koroške. Pripovedoval sem, kako sem sam zbiral prostovoljce za Koroško, kako smo odšli na Področje in kako smo tam nekaj tednov vztrajali brez sleherne politične podpore iz Ljubljane. Takrat je v meni dozorevalo spoznanje, da lahko v takšnih kriznih časih samo politična organizacija, kombinirana z vojaško akcijo, privede do ustrezne rešitve.

Kljub temu in drugim pojasnilom pa je kasneje prevladala Kardeljeva interpretacija o usodnih dogodkih leta 1941. V skladu s to interpre-

tacija je Kardel predlagal, da se praznuje kot dan vstaje 22. julij in ne 27. april (podčrtal T. K.).

Po mojem mnenju se je Kidrič hitreje odzival na dogodke kot Kardelj. To je bilo tudi odločilnega pomena: če ne bi izkoristili tistih, ko je bila situacija popolnoma odprta, je veliko vprašanje, če bi do ustanovitve OF sploh prišlo. In še naprej: če bi tudi prišlo do ustanovitve OF, ne pa hkrati do jasne opredelitve temeljnih ciljev, je vprašanje, če bi se OF lahko obdržala. S tega vidika je bila prav napoved oboroženega odpora ključna za ohranitev enotnosti OF v prvih mesecih leta 1941 ...¹¹ (podčrtal T. K.).

Tudi Zoran Polič je kot ustanovni član OF Slovenije povedal svoje, zdi pa se mi, da vsak po svoje nekaj prikriva in da takratni nosilci Osvobodilne fronte, ki so domala skoraj vsi pomrli, niso povsem enotni v prejšnjih (medvojni) in današnjih izjavah. Osvobodilno fronto nekateri dandanes predstavljajo tako, kot da bi se bali njenega upornega duha in se je izogibali kot nekaj posebnega v jugoslovanskem političnem in vojaškem prostoru, zato se izgublja v nekem odtujenem vstajništvu.

Iz izjav Edvarda Kardelja in tudi iz njegovih ukrepov po vojni je razvidno, da se je izogibal predstaviti Osvobodilno fronto slovenskega naroda kot najbolj upornega jedra našega narodnoosvobodilnega boja in raje izbral za dan vstaje precej manj pomembno akcijo 22. julija 1941 leta. Ta politična poteza je bila v veliko škodo povojne slovenske politike tistih odpornih akcij, ki so bile navedene v uvodu tega zapisa. Politična škoda je v zanikanju lastne zgodovine in resničnih dejstev, ki jih lahko pojasnijo le poštene zgodovinarji.

Centralizem in unitarizem na pohodu

Nadaljujmo zdaj z gibanjem OF med vojno kot nosilcem množičnega odziva slovenskih ljudskih množic v boju proti okupatorju.

O koaliciji in Dolomitski izjavi je bilo precej zapisanega. Če bi se tedaj ne združili v enotno OF, v bran proti okupatorju in narodni zaroti vseh vrst, bi naše gibanje onemogočili. Združena reakcija iz katoliških in liberalnih krogov je krepko kazala moč v izdajalskih vojaških organizacijah, to je v belogardističnih in pozneje še plavogardističnih formulacijah. Tedaj je moralo priti do enotnosti, ne glede na nadaljevanje vodstva začetega narodnoosvobodilnega gibanja. V vrstah OF in tudi NOV so se tedaj začele razna sektaštva, ki jih bomo sedaj pogledali še z drugega zornega kota. Navedli bomo samo nekaj konkretnih primerov, ki bi lahko precej oslabili partizansko moč.

¹¹ Veljko Rus: Iz razgovorov z dr. Josipom Rusom o Sokolu in o Osvobodilni fronti, zadnje nadaljevanje v Sobotni prilogi Dela, dne 20. februarja 1988. Spis Veljka Rusa je bil namenjen polemiki med Zoranom Poličem in Dimitrijem Ruplom.

Ko sem v začetku julija leta 1942 prišel kot partizan na dolomitska tla, so me prijazno vključili v prvo četo prvega bataljona prav tedaj ustanovljenega Dolomitskega odreda. Najprej sem spoznal ožje četno in bataljonsko vodstvo, potem so se niti tovarišije širile tja do štaba odreda.

Partizanstvo je imelo tedaj popolnoma slovenski značaj in vedeli smo, da je oprto na Sovjetsko zvezo, ki je bila tedaj vodilna sila proti nemškemu in italijanskemu imperializmu, kar sem vedel že prej. Borci smo blagrovali Stalina in sovjetsko armado. Za Tita smo zvedeli v jeseni 1941.

Vsak dan zjutraj in zvečer smo v zboru na Dobrovškem hribu nad Bezenico razvijali in snemali slovensko zastavo z rdečo zvezdo in s stisnjenimi pestmi ob puški in s petjem izvajali vsakodnevni partizanski obred. Pesem Naprej zastave Slave nas je boдрila in hrabrila...

Spoznal sem nekatere komuniste, po katerih sem se zgledoval. Izkazali so se v akcijah in disciplini, zadnji so pristopili h kotlu, skratka, njihove besede in dejanja so bile usklajene. Prav to me je navduševalo in zelo kmalu sem postal tudi sam skojevec. Komunist in skojevec je tedaj pomenilo največjo disciplino in največji pogum. Tisti čas sta bila tovarištvo in »komunizem« res prava in sta mi še do danes ostala v spominu kot najlepša...

Pozneje se je v partizanski vojski marsikaj spremenilo. Štabi so se oddaljevali od borcev, si prisvajali privilegije, uvedli svoje posebne kuhinje, kar za borce ni bilo zgledno. To se je dogajalo zlasti po kapitulaciji Italije.

Ob koncu leta 1942 so se začeli v Dolomitih partizanski mitingi pred divilnim prebivalstvom tudi tam, kjer še ni bilo osvobojenega ozemlja. Na mitingih so tedaj nastopali trije govorniki. V imenu partije so nastopali dr. Cene Logar, Karel Grabeljšek-Gašper in še Lado Dolničar-Rudi kot politkomisar prvega bataljona. V imenu krščanskih socialistov pa je vselej nastopil dr. France Škerl-Bregar. Sokole je kot govornik menda zastopal Lojze Vrhovec. Taki mitingi so bili včasih prav ob ljubljanski žični meji, pri Margonu na Brdu, pri Jamniku na Vrhovcih in tudi zraven belogardističnih postojank, v Dragomeru pri Logu, v Podlipi, v Podutiku pri Vodniku, v Gabrju pri Dobrovi in drugje.

Vsak govornik je iz svojega nazorskega gledišča poveličeval OF in pozival ljudi k sodelovanju. Ne glede na to, da so bili govori enotno utirjeni, so ljudi nehote spominjali na predvojne strankarske shode.

Prikazani način delovanja frontovske organizacije na mitingih ni bil škodljiv, pač pa agitacijsko delovanje mimo njih, ki se je kazalo zlasti v odnosu med krščanskimi socialisti in komunisti.

Ker sem prej pripadal krščanskim socialistom, sem postal tarča enega izmed voditeljev in aktivistov krščanskega socializma v Dolomitih,

Franca Velkavrh Uršana, ki me je iz SKOJ-a vlekel na svojo stran. Svojo aktivnost je uveljavljal še do drugih borcev in jih pregovarjal za prestop v vrste krščanskih socialistov. Ker je bil rajonski terenec in je imel zveze z viškimi aktivisti, je dobival velike količine blaga. S ponujanjem nogavic ali čim drugim je hotel pridobiti fante.

Zaradi njegovih ekstremnih nastopov je prišlo do resnega spora na seji dobrovskega rajona med Ladom Dolničarjem-Rudijem in med njim pa tudi nekaterimi drugimi, ki so delovali v Narodni zaščiti. Na Logaškem so bila nesoglasja med sokoli in člani partije oziroma instruktorji CK KPS zaradi pristranskega nastopanja.

Na Dolenjskem je prišlo do resnih ekscesov v operativnih partizanskih enotah, kjer so krščanski socialisti zahtevali svoje predstavnike pri opravljanju političnih funkcij. Ko je bil Boris Kidrič politkomisar glavnega štaba jeseni l. 1942 in spomladi l. 1943, je imel ob sebi še tri pomočnike: dr. Jožeta Brileja-Bolko, Štefana Pavšiča-Jurija kot predstavnika krščanskih socialistov in Lojzeta Vrhovca iz vrst sokolov.

Jože Brejc-Franček je bil kot krščanski socialist tako ekstremen, da je bil za ustanovitev samostojne stranke, kar je razvidno iz nekega Kardeljevega medvojne pisma. Enake težnje je imel tudi Edvard Kocbek, za ustanovitev lastne stranke ali za samostojno delovanje ob OF.¹²

V pozni jeseni l. 1942 je prišel na Dolenjsko član vrhovnega štaba Arsa Jovanović. Kot zvemo iz uvodnika Svarunove knjige Dolomiti v NOB, ki ga je napisal Edvard Kardelj, je bil poslan v Slovenijo po zapovedi vrhovnega komandanta Tita. Z njim je prišlo še nekaj izkušenih oficirjev.

Arsa Jovanović, bivši generalštabni major stare vojske, je imel, kot navaja Kardelj, kaj malo posluha za razmere v Sloveniji. Še preden je dobil stik s slovenskim vodstvom, je pričel z ukazi in prekoračil pooblastila vrhovnega komandanta. Izdal je npr. povelje, da morajo partizani nositi na kapah znak s srpom in kladivom namesto znaka OF. Začel je odstavljati slovenske komandante in postavljati oficirje iz svoje skupine.

Pri slovenskih partizanih je tako početje vzbudilo nezaupanje in odpor, čeprav so bili dospelci oficirji sposobni poveljniki, kar so potrdili, ko so jih naša vojaška vodstva postavila na odgovorna mesta.

Arsa Jovanović pa je imel v programu, naj bi se vsa slovenska vojska umaknila preko Kolpe v Gorski Kotar in Liko, češ da zaradi prenaseljenosti, terenskih razmer ter gostote železniškega in cestnega omrežja ni pripravna za partizansko vojevanje.

Edvard Kardelj je bil, ko je za to izvedel, v Ljubljani, zato se je takoj podal v Dolomite, kjer je bilo slovensko politično in vojaško

¹² Tone Ferenc: Ljudska oblast na Slovenskem 1941—1945, prvi del, na str. 580 in 582.

vodstvo in sklical IO OF, ki je o tem primeru razpravljajal. Ko je prišel Jovanović v Dolomite, so imeli z njim razgovor. Kardelj mu je kot član vrhovnega štaba in izvršnega biroja CK KPJ prepovedal izdajati direktive in povelja ... Ukinili so tudi vse njegove ukrepe.

Vsi ti dogodki so še naprej zaostrovali odnose strpnosti in dialoga z Edvardom Kocbekom, dokler ni po sporazumu tudi z njim prišlo do znane Dolomitske izjave in enotnega nastopa in delovanja OF.

Nastajajo še vprašanja, kar v uvodniku ni pojasnjeno. Ali je vse to Arsa Jovanović res počenjal na svojo pest, ali je imel zaslonbo v vrhovnem štabu. Nastaja dvom zlasti v številne depeše, ki jih je moral poslati Edvard Kardelj vrhovnemu komandantu Titu, da ga je prepričal o napačnem ravnanju načelnika štaba Arse Jovanovića.

V Dolomitih je konec leta 1942 prišlo do sektaštva po zgledu Jovanovića, ko so se menda pojavile zastave s srpom in kladivom.

Iz ohranjenega precej nečitljivega pisma, ki ga je Albin Bregar (dr. France Škerl) poslal Frančku (Jože Brejc) je razvidno, da so se razvade, ki jih je z juga prinesel omenjeni sektaš, skušale uveljaviti tudi v Dolomitih.

Franček Bregar opozarja na sektaštvo partijcev, češ da so iz zastav z rdečo zvezdo naredili zastave s srpom in kladivom. V pismu (napisano je moralo biti v novembru ali decembru leta 1942, še preden je Bregar (dr. Škerl) okrog božiča odpotoval na Primorsko) omenja, da se je zaradi tega že pogovarjal s Cirilom (po vsej verjetnosti je bil to Ciril Keršič-Metod, odredni komisar) in Tinetom (najbrž Janez Stanovnik kot predsednik krščanskih socialistov), da bi prišli stvari do dna. Bregar zatrjuje, da mora biti partizanska vojska nekakšno srce in politika OF, ne pa kaj drugega ...¹³

Grob poseg Arse Jovanovića v slovenske razmere (če je bil za njim še kdo drug, je očitek tem večji) je bila diskvalifikacija OF in slovenskega vojaškega poveljstva. Naša vojska se je porodila v nedrjih svojega naroda popolnoma svojstveno in na začetku ni vedela ne za jugoslovanske niti za sovjetske centralistične mahinacije. Vse do julija 1943 ji IO OF postavljajl oziroma potrjeval vtilne poveljnike.

Kočevski zbor je v dneih 1. do 3. oktobra l. 1943 krepko zarisal podobo slovenskega naroda v prihodnosti z znanimi Cankarjevimi besedami in oklical njegovo državnost na podlagi svobodno izvoljenih odposlancev. Takrat je bila tudi izražena težnja po skupni domovini Jugoslaviji, ki naj predstavlja zvezo svobodnih narodov. Vedno smo hoteli državo, v kateri bi bili varni in hkrati svobodni. Enaka stališča je zavzel pozneje tudi Slovenski narodnoosvobodilni svet in razglasil slovensko državnost.

Med vojno nas je z ostalimi narodi družil boj proti agresorju in ta boj nas je združeval v enotnost. Le-ta naj bi v bodoče slonela na

¹³ Arhiv IZDG — »Vesti« — fascikel 110A/I.

enakopravnosti in na pravici vsakega naroda do samoodločbe do odcepitve. Tako demokratično je nastala tudi naša slovenska vojska.

Po vojni smo zvedeli kako je bilo političnemu komisarju glavnega štaba Slovenije Borisu Kidriču hudo, ko je 26. marca 1945 zvedel za ukinitve slovenske partizanske vojske. Kako je moralo biti hudo primorskim borcem in oficirjem, ko so naenkrat začutili nerazumljiv jezik, kajti, v italijanskih šolah, se ga niso učili.

Uvedba starojugoslovanske vojske po vojni s samo enim jezikom — srbohrvaškim, s striženjem las in sprva tudi s starimi navadami, je šokantno vplivalo zlasti na tiste, ki so še nedavno prej opevali slovensko vojsko. Zakaj se je to moralo zgoditi v demokratični državi?...

Med vojno smo imeli Slovenci svoje glavno poveljstvo, ki se je oblikovalo na dan napada na Sovjetsko zvezo 22. junija 1941. Pred tem smo imeli že svojo uporno OF in prve čete oziroma skupine partizanov. Naša vojska se je samostojno razvijala in je bila vseskozi slovenska. Na pohodih so se razlegale pesmi: Kje so meje, pregrade za slovenske brigade... Dokler tu so brigade, kdo zemljo nam ukrade? Na Slovenskem smo mi gospodar! Ta pesem je nastala v oktobru leta 1942. Borci so jo začeli kmalu prepevati še z drugimi pesmimi o slovenski vojski... Vse to nas dandanes navdaja z grenkobo...

Zakaj smo se lahko med vojno kovali v bratstvo, ko smo imeli svojo vojsko s svojim poveljevalnim jezikom. In taka vojska je lahko s slovenskim poveljstvom zmagovala. Tudi na Hrvaškem, ko so se skupaj s hrvaškimi borci borili na Bosiljevem in še kje, in z njimi, ko so prihajali na naša tla in pomagali razbijati Suhor itn. Obe sta nastopali vsaka v svojem jeziku in zmagovali!

Spomin mi seže v leto 1952, ko sem se znašel z ostalimi rezervnimi oficirji na Ptuju na orožnih vajah. Po končanih vsakodnevnih vajah smo imeli navado, da smo se v krogu na dvorišču vojašnice pogovarjali o tem in o onem. Nekega dne pristopi k nam bataljonski poveljnik, primorski Slovenec in nas nadere: »Zašto ne govorite srbohrvatski.« Seveda smo se razburili, in jaz, ki sem bil edini od teh oficirjev v štabu polka, sem temu »Slovincu«, ki ni obvladal niti svojega slovenskega jezika, zabrusil, naj se raje sam navadi materinega jezika. Nastopil je v vlogi »janičarja«, morda po navodilih svojih nadrejenih.

Kdo nam je vsilil tak vojaški centralizem? Morda naši popustljivi politiki in generali, ljudstvo prav gotovo ne. Tega ni kriv tudi naš prvi medvojni general Jaka Avšič, ki se je do svoje smrti boril za slovensko poveljstvo v jugoslovanski ljudski armadi. Naj zdaj po njegovi smrti ponovno obudimo njegove misli iz daljšega (24 strani tipkopisa) pisma, ki ga je 22. julija leta 1973 poslal zvezni skupščini, zvezni ustavni komisiji v zvezi z obrazložitvijo Načrta Ustave SFRJ z dne 11. maja 1973 k poglavju o Narodni obrambi. Navajamo odlomek:

»Ljudje, ki v armadi zagovarjajo samo eno jezikovno rabo in odklanjajo kakršno koli rabo jezikov narodov in narodnosti v temeljni

dejavnosti poučevanja in poveljevanja, ki totalno zajema vojaka v celotnem življenju, stoje v bistvu na stališču, ki nasprotuje družbeni in politični ureditvi naše države, ki je z Ustavo SFRJ določena (216. člen Ustave). Z rabo enega samega jezika se vzgaja pri vojakih in državljanih določena miselnost, ki povečuje en narod, njegovo večjo veljavnost, kar hkrati zmanjšuje veljavnost drugih narodov. Takšni neenaki narodi nemorejo imeti pogojev za enakopravno sožitje za federativne odnose, ki nujno predpostavljajo priznanje in miselnost o enakopravnosti narodov, **narodov, ki so istega ranga, ne glede na številčnost.** (podčrtal T. K.) Armada je skupna in zato najširša in najintenzivnejša vzgojna institucija. Ona tudi terja ogromne finančne izdatke narodov in narodnosti. Iz tega sledi, da bi ljudje morali biti vzgojeni v miselnosti, v kateri je **globoko vkoreninjena avnojska enakopravnost in enaka veljavnost narodov.** (podčrtal T. K.) Ta predpostavlja sožitje narodov, v katerem ima vsak narod zaščito v skupnosti narodov svoje države v vseh njenih institucijah. Vsak pripadnik katerega koli naroda mora priti do prepričanja, da so njegove etnične posebnosti enako zaščitene; **za enega kot drugega** pripravnika mora veljati isto, za vse, ki smo zaščiteni, kot za tiste, ki ščitijo ... Ako je to urejeno drugače, se lahko razvija nacionalizem, bodisi zaradi zapostavljanja, bodisi tudi zaradi privilegijev ...

V armadi, kot vidimo iz obrazložitve, se še naprej hoče uveljaviti samo en jezik in ne skrbijo za to, da bi se oblikovala miselnost, ki je v ostalem prežeta z Ustavo in ki je v večnarodni državi neobhodno potrebna. Razen pripadnikov enega naroda, so vsi drugi zapostavljeni. Ti, ki jim njihove narodnostne posebnosti niso priznane, ne morejo pridobiti tistega nadvse dragocenega prepričanja, da so za državo enakovredni in veljavni, kar bi jih namreč obvezovalo na enake dolžnosti in fizične obveznosti v narodni obrambi ...

Doklej se vodstvo armade (ne JLA kot take — op. p.) brani rabe jezikov narodov in narodnosti, dela objektivno za asimilacijo in hkrati za sovražno propagando in za notranjo neenakost, ne more prepričati, da je zagovornik naše družbene in politične ureditve ter temeljnih pridobitev narodnoosvobodilnega boja ...¹⁴ (podčrtal T. K.)

V tem krajšem izseku Avšičevega stališča je podana možnost številnih razprav, ki se nanašajo na vlogo JLA v jugoslovanski družbeni stvarnosti.

Ne JLA, marveč generali na zatožni klopi

Ko je govor o manjpravnih in večpravnih narodih v Jugoslaviji, general Jaka Avšič pravilno izpostavlja poveljevanje naroda, ki poveljuje, nasproti narodov, ki imajo zmanjšano veljavo, ker so prikrajšani za poveljevanje v svojem jeziku. Pri tem pa se še nujno pojavlja superi-

¹⁴ Pismo je izročil Jaka Avšič piscu tega sestavka kakšni dve leti pred smrtjo.

ornost in centralnem vojaške centralne administracije, ki skuša z geslom vsenarodne obrambe države vsiljevati svojo voljo narodom in se še celo postavlja nad njihove interese, čeprav so združeni kot suverene enote SFRJ.

V vsej povojni praksi so se v vojaškem vodstvu vseskozi kazali centralistični in unitaristični interesi, skupaj s tistimi ekstremno opredeljenimi politiki, ki so videli perspektivo Jugoslavije v enotnosti za ceno odvzemanja narodnih, avtohtonih, samoupravnih in suverenih pravic, ki so jih vsi narodi razglasili in zagotovili še med narodno-osvobodilnim bojem. Videli so izhod samo v osrednjem interesu z močno in drago armado, ne glede na gospodarsko in politično stanje doma in ne glede na velike spremembe in odnose v svetu. Zato še dandanes demagoško rotijo ljudske množice o potrebnosti močne (ne omenjajo zelo drage) armade, ki naj bi »odrešila jugoslovanske množice vsega hudega«. Razmetavajo denar za sila drago orožje, za lastno vojaško industrijo, za orožje, ki ga prodajajo državam za medsebojno pobijanje. Kje so tu interesi lačnega ljudstva in miru v svetu? Zakaj drago napadalno orožje, če se naslanjamo na princip obrambe in gverilskega boja? Vsa naša notranja in zunanja politika je v popolnem nasprotju s tem, kar počenjajo armadni ljudje. In če posamezni publicisti razkrinkavajo tako početje, jih zaznamujejo s tujimi agenti, z razbijači enotnosti Jugoslavije, češ da so proti samoupravi in demokraciji, sami pa nastopajo z najbolj ekstremnimi unitarističnimi izjavami.

Tudi privilegije, ki so si jih pristvojili nekateri najvišji poveljniki armade, štejejo kot napade na JLA. Take privilegije pa branijo tisti civilni politiki in ostali privilegiranci, ki so si v današnji družbeni stvarnosti pridobili položaj modernih »faraonov«, posedujejo vile, državne avtomobile in še druge prednosti, čeprav so že upokojeni. »Vrana vrani oči ne izkoplje,« je slovenski pregovor.

Tudi v Sovjetski zvezi, v prvi državi socializma, so si v Stalinovi dobi in dobi Brežnjeva prisvajali materialne in druge ugodnosti ter krepili vsedrjavno moč armade za morebitne notranje ali zunanje spopade. Danes se je po zaslugi Gorbačova ta miselnost popolnoma spremenila tako v notranjih odnosih kot v zunanjih odnosih Sovjetske zveze. Popuščanje z zmanjševanjem in uničevanjem orožja je postalo imperativ novega sovjetskega vodstva v nasprotju s prejšnjim rožljanjem z orožjem in nehumanim postopkom proti ljudem v lastni državi. Tudi v Sovjetski zvezi so se že zdavnaj prej pojavljale alternative za demokracijo družbe, a so jih s silo ali pregonom vselej zavrnil. Dandanes je v tej deželi z »železno zaveso« nastalo toliko sprememb, da bi se naši politiki v marsičem lahko zgledovali pri njej.

Moč orožja v Sovjetski zvezi slabi, močnejši pa postaja človeški in moderni dejavnik.

Vsi navedeni očitki poveljnikom JLA in zgledne primerjave drugih bolj humanih držav so trn v peti armadnim centralistom, zato vse

take predloge, kot so civilno služenje, slovensko poveljstvo, skrajšani rok, pravna in civilna družba, sestop partije z oblasti, zahteva po suverenosti republik, proglašajo za kontrarevolucijo, za obliko specialne vojne ipd. Vsakemu količkaj naprednemu publicistu lepijo etiketo tujega vohuna, češ da je na sovražnih pozicijah, in ga preganjajo.

Ce gre za prenovu in demokracijo družbe, ki se na žalost imenuje socialistična, moramo biti dosledni do konca. In če nekateri Slovenci postavljamo zahtevo, da se v JLA uvede slovenščina kot enakopravni jezik, s tem še nismo renegati v smislu obtožb. Obtoževanja, da smo »za republiško vojsko«, »etično čisto JLA« ipd., so zgolj samo natolcevanja in napačne interpretacije naših upravičenih zahtev. Vse to po malem že diši po oznaki nacistov.

Po sedanji ustavi bi se lahko slovenščina uvedla kot poveljevalni jezik na območju vseh republik, kajti Slovenci smo tudi eni izmed narodov Jugoslavije in po zvezni ustavi bi se to lahko zgodilo. Toda nobenemu Slovencu še na misel ne pade, da bi se povzdignil nad jugoslovanske narode (številčnost naroda po ustavi ne pomeni že pravico vladanja, marveč je vsak narod ne glede na število enakopraven) in jim poveljeval, denimo, 43 let v slovenskem jeziku. Kakšen hrup bi bil, če bi po ustavi dovoljene pravice uveljavili. Prav gotovo bi nas nekateri ekstremisti kamenjali.

Taka zahteva bi bila neumestna in huda, če bi se morali večinski narodi podrediti manjšinskemu, toda ustava tudi tako možnost tolerira, če bi bil slovenski jezik sporazumno izbran za poveljevalnega. Nekaj pa bi le morali upoštevati, zato zastavljam vodilnim vojaškim in civilnim ljudem v federaciji naslednja vprašanja:

Ce že nimamo pravice poveljevanja v slovenskem jeziku in služenja vojaškega roka v domačem okolju, zakaj nam kot enakopravnemu narodu kratite pravico do funkcije zveznega sekretarja za narodno obrambo? Ta funkcija ves čas po vojni ni pripadala nobenemu Slovencu, in zdi se mi, da tudi Makedoncu ne. Če že nimamo dovolj sposobnega človeka v vrstah generalov, bi na to mesto postavili civilnega človeka, kot je v navadi po svetu.

Zakaj ste na mesto ljubljanske armadne oblasti postavili hrvaškega generala prav v zadnjih letih, ko je veliko govora o reformah v JLA. Prej, če se ne motim, smo imeli na tem mestu vsaj 25 let svoje slovenske generale. Ali je zdaj taka »suša« v vrstah slovenskih generalov, ali pa so motivi v nezaupanju? Prav gotovo bi personalci, ki razporejajo kadre, imeli tako možnost, vendar je niso upoštevali. Menim, da bi to mesto povsem lahko zasedel slovenski general Ivo Tominc, ki se je zadnje čase tako »lepo izkazal«.

Tak paternalizem je popolno nezaupanje slovenskemu državnemu in političnemu vodstvu, zlasti pa še njegovemu prebivalstvu.

Vodilni armadni ljudje se bojijo celo slovenskih napisov in zastav na vojašnicah. To se kar nekako ujema z ukrepi Arse Jovanovića med

vojno, ko nam je hotel vsiliti proletarske zastave in njihove kokarde. Slovenska partizanska vojska je vselej nosila slovensko zastavo na pohodih in z njo zmagovala. Plapolala je povsod visoko nad glavami partizanov. Ko so se morali borci Logaškega bataljona po kapitulaciji Italije umakniti iz Črnega vrha zaradi nenadnega vdora Nemcev, je eden izmed borcev v zadnjem trenutku rešil bataljonsko zastavo, ki je imela že ožgan drog. Ta zastava je kasneje postala zastava Prešernove brigade, v katero so prišli večinoma borci iz Logaškega bataljona. Ohranila se je do konca vojne in je zdaj v vojaškem muzeju v Beogradu.

V primeru zagovora slovenstva gre za popolne pravice in celostno priznanje slovenskega jezika tudi v vrstah JLA. (Pred kakšnima dvema letoma so hoteli srbohrvaščino uvesti še v zvezni instituciji — PTT prometu s tiskovinami samo v enem, to je centralnem jeziku. Verjetno se je kaj takega zgodilo tudi pri carinskih tiskovinah. Nekoliko prej nam jo je »zagodla« zvezna administracija z uvedbo nemogočega pologa za prestop meje. Dolgo so se morali slovenski politiki boriti za odpravo tega sramotnega dokumenta. Tu je šlo zlasti za diskriminacijo slovenskega prebivalstva, ki ima sorodstvene vezi z živečimi Slovenci v Italiji in Avstriji. S tem pa je bil okrnjen tudi mednarodni ugled države kot celote, saj se je mednarodno sodelovanje zmanjšalo.)

Zaradi takih ali drugačnih centralizmov se upravičeno zastavlja vprašanje, kako organizirati armado in kako jo demokratizirati. Zahteve po slovenskem poveljstvu in služenju v Sloveniji so povsem realne v smislu ustave in v smislu interesov slovenskega naroda, ko gre za njegove avtohtone pravice.

Pritiski armade in posameznih narodov k pokorščini, tudi takrat, ko jim je storjena krivica, je kršenje najbolj elementarnih in humanističnih pravic. V takem primeru ne bo armada več ljudska armada, ker bodo ljudje v njej videli le organ pritiska oziroma represije. S puškami in pendreki ne bomo rešili notranjih nesoglasij, kajti vsaka prisilna akcija povzroča reakcijo in zaostruje notranje odnose v državi. Tako početje je še zlasti neprimerno v večnarodnih državah, še posebej če tak poseg škodi drugemu narodu. Vse to ustvarja takšne ali drugačne nacionalizme in mednarodna sovraštva med narodi, ki pravzaprav pri vsem tem nimajo nobene krivde. Za vse so krivi politikanti, ki ponavadi zaradi konservativnih in dogmatskih stališč po načelu enotnega centra zastrupljajo mednacionalne odnose.

Krepitev države kot celote in vojske kot njene sile je bilo opravičljivo le v prvih letih po izvedbi revolucije in še v letih informbirojevskega pritiska. Po tem bi se morala država vse bolj demokratizirati in »odmirati« v korist mednacionalnih in medrepubliških odnosov. Danes so v svetu povsem drugačne razmere in tudi navzven se ni treba vojaško pripravljati in stopnjevat vojaške moči. Vse sile in moči bi morali usmeriti v dvig življenjske ravni, gospodarske moči in

konkurence tudi navzven. To pa bomo lahko zmogli le s tržnimi mehanizmi, s trdim delom in inovacijami. Čakanje na pomoč od drugod naj zamenja lastna prizadevnost in vlaganja v rentabilno proizvodnjo. Čim prej je treba ukiniti solidarnost, ki ne temelji na poštenih naložbah.

Armada mora delovati kot resnična nosilka ljudskih teženj, ne pa da je nad njimi. Le tako bo postala ljudska armada z vsemi odtenki sodobnih demokratičnih zahtev.

V imenu ljudstva

Te dni smo bili priča sojenju mlajšim publicistom, ki so že nekaj let opozarjali slovensko javnost na razmere v Jugoslovanski ljudski armadi in predlagali ustrezne spremembe. Te pobude so izhajale iz stališč civilne in pravne družbe v primerjavi z naprednejšimi ureditvami v nekaterih drugih državah. Na njihove človeške pobude so vojaški voditelji vedno odgovarjali arogantno in ponižajoče. Njihova stališča so zavračali, ne da bi nanje ustrezno odgovorili. Njihove pobude so torej avtoritativno in energično zavračali, jih ignorirali, kot da to ni stvar civilnih ljudi. Vztrajne zahteve vse do današnjih dni niso utihnile, kajti vse to je slovenska javnost sprejela za svoje. Z marsičem so se strinjali tudi slovenska oblastna telesa, zlasti pa politiki. Vprašanja vojske so obravnavali v sklopu številnih zahtev pri uveljavljanju pravne države in civilne oblasti v formalnih ali neformalnih alternativnih gibanjih, ki se v demokratičnih družbah tudi drugje vse bolj uveljavljajo.

Vojaškim centralnim silam seveda to ni bilo po volji, zato so pripravljali zaroto zoper najbolj radikalne publiciste, ki so si drznili odkrivati vojaške tabuje in razkrinkavati nedemokratične postopke v praksi Jugoslovanske ljudske armade.

Kakor smo izvedeli iz ust Milana Kučana, predsednika slovenskih komunistov, so se na ta obračun proti »škodljivcem« pripravljali v Beogradu že meseca marca in hoteli vedeti, kakšen odmev bi sprožila aretacija teh pogumnih publicistov v slovenski javnosti in kakšne politične posledice bi nastale. Vsi nadaljnji dogodki so potrdili namere teh zakulisnih sil, priča smo jim bili ob koncu maja, ko so zaprli Ivana Janšo, Ivana Boštnerja in Davida Tasića. Zaprli so tudi za nekaj ur Igorja Omerzo. Pozneje so obtožili še Francija Zavrla, ki se je branil s svobode.

Najbolj žalostno pri vsej zadevi je dejstvo, da so pri tem sramotnem opraviilu sodelovali organi državne varnosti slovenskega Sekretariata za notranje zadeve po ukazu Zveznega sekretariata oziroma njegovega organa. Odgovori republiškega sekretarja za notranje zadeve Tomaža Ertla so dovolj jasno prikazali to sodelovanje mimo ustreznih državnih in političnih organov v Sloveniji. Odgovoril je, da je vprašanje aretacij njihova rutinska zadeva in da ni imel navade za take

reči spraševati odgovornih ljudi v republiki. Aretirane so nato izročili v roke vojaške policije in vojaškega preiskovalca. Ivana Borštnerja so aretirali na podlagi obstoječih vojaških zakonov.

Tudi nadaljnja Ertllova pojasnjevanja dajo slutiti, da je pri teh aretacijah obstajala zveza med njim in med generalom Svetozarjem Višnjićem in da so slovenska oblastna in politična telesa vse to ignorirala. Ertl je napravil levjo uslugo vojaškim oblastem, da so lažje izvedli pripor in skonstruirano obtožbo, ne da bi še do danes seznanili slovensko javnost, zakaj je pravzaprav šlo. Iz vsega, kar smo zvedeli, tako ali drugače lahko sklepamo, da je bil ta »sporni in ukradeni dokument« zapis iz kakšne tajne seje, kako ukrotiti Slovence v primeru nevarnosti. Prepričan sem, da v tem dokumentu ni bil noben razpored vojaških sil zoper zunanjega sovražnika. Izražene so bile mere zastraševanja in pokoravanja miroljubnega slovenskega naroda, ki je napram tem centralnim silam še kako popustljiv.

Vse drugače pa je ravnal proti tem pritiskom iz Beograda slovenski javni tožilec Pavel Car, ki ni hotel kršiti slovenske ustave (menda tudi zvezne) in ni hotel izvršiti ukaza zveznega tožilca.

Ce je že kaj v zadnjih desetletjih, je slovensko javnost prav gotovo razburkala sodna afera »Janez Janša in tovariši« (tak naslov sem namenoma napisal zato, ker se je leta 1933 in leta 1934 odvijal v Beogradu proces proti slovenskim komunistom pod naslovom »Ing. Gerl in tovariši«, v katerem so bili obtoženi ing. Friderik Gerl, Boris Zihlerl in še vrsta drugih znanih komunistov, vsega skupaj 24, in so bili obsojeni na šest let in manj let zapor). Tudi ta proces je bil zavrt v tančico, vendar ne tako kot sedanji proces v Ljubljani. Tudi takrat je sodelovala slovenska javnost s protesti in s publicističnimi nastopi v zagovor obsojenih, a nič ni pomagalo glede same obsodbe. Dvignilo pa je demokratično vzdušje in moralno zmago obtoženih.

Proces proti četverici se je odvijal v Ljubljani v srbohrvatskem jeziku, v sodnem postopku pa so delovali prav vsi: od tožilca, sodnikov do branilcev v prav istem jeziku. Še prej, v preiskavi, je z istim jezikom nastopil preiskovalni sodnik. To je nekaj nezaslišanega! Kljub protestom najvišjih slovenskih organov se je stvar odvijala po tirnicah, ki jo je ubrala vojaška uprava še celo z dovoljenjem najvišjega jugoslovanskega organa, kateremu je ta uprava podrejena. S tem je prišla na zatožno klop naša celotna slovenska državnost in njene zagotovljene pravice in s tem tudi ves slovenski narod.

V srcu vsakega količkaj osveščenega Slovenca najbolj zaboli dejstvo, da so v središču Slovenije kljub protestom vojaški sodni organi iz drugih jugoslovanskih okolij, ki ne dovolijo niti slovenskih civilnih zagovornikov. Takega ravnanja se ni bilo niti za časa fašistične okupacije, ko so si slovenski obtoženci lahko izbirali svoje slovenske zagovornike. Kako bi preneslo prebivalstvo v Srbiji in na Hrvaškem, če bi jim v Beogradu in Zagrebu postavili slovenske kazenske organe in še v slovenskem jeziku? Ali bi tako početje mirno sprejeli? Nas pa

ljudje iz teh okoliš napadajo in blatijo z vsemi mogočimi besedami, nam očitajo protiarmažno razporeditev, posebno vojno in grozijo z represijo.

Danes je slovenskim ljudem jasno brez objave inkriminiranega dokumenta, ki so ga označili za veliko vojaško skrivnost, da je šlo pri vsej zadevi za grobo in agresivno vojaško vmešavanje zoper napredne in demokratične pobude nekaterih bolj radikalnih novinarjev pa tudi precejšnjega dela javnosti. Upali so razkrinkovati ozadja in postopke vodilnih ljudi v armadnem vrhu. Predvsem to je bil vzrok za vojaške pregone, s katerimi so hoteli zamašiti usta takim protagonistom.

Ves sodni postopek je še do danes zavrt v kopreno, iz katere ni razvidna prava resnica. Vse, kar je bilo posredovano javnosti, ni niti malo prepričljivo. Resnica pa postopoma dobiva pravo podobo in tako po delcih lahko spoznamo njen obris, vse od tajnega zasedanja vojaškega sveta v Beogradu, do tajnih posvetov v Ljubljani mimo ustreznih državnih organov in do opravljenih aretacij z »dragoceno«
uslugo RSNZ. Obšli so vsa legitimna pota in skonstruirali proces, v katerem je vsa Slovenija na zatožni klopi.

Postopki pri aretacijah, zlasti pa na sodišču v zaprtem krogu, nas nehoti spominjajo na stalinske procese, ko obtoženi skorajda ni smel nastopiti v svojo obrambo. Tako zakulisno zarotništvo vojaških centralistov dela slabo uslugo demokratičnim pobudam in razvoju jugoslovanske družbe. Pod frazami ubranitve pridobitev NOB in samoupravne družbe se v njem skrivajo najbolj konservativne, dogmatične in stalinistične koncepcije, kako ohraniti jugoslovansko družbo v starih okvirih unitarizma in enotnosti, ne glede na različnosti in posebnosti posameznih narodov. Pri tem se sklicujejo še celo na Titovo ime, ki je nekaj let pred svojo smrtjo jasno opozoril na določbe in vsebino avnojske Jugoslavije.

Ali morata pri krotitvi naprednih pobud in idej nastopati prav armada in policija? V primeru »Janše in tovarišev«
so se centralni in slovenski organi državne varnosti izkazali kot ubogljivi člani armadne vsemoči. Nastopajo skupno, kadar je to v interesu centralističnih vseh državnih organov. Oborožen miličniški odred, ki je bil opremljen z najmodernejšim orožjem in opremo iz zveznih državnih organov, se lahko že jutri znajde na slovenskih tleh, če ne bomo dovolj poslušni in ne bomo prenehali misliti z lastno pametjo.

Oglejmo si nekaj stavkov iz govora predsednika Predsedstva SFRJ kot poveljnika jugoslovanskih oboroženih sil. Raif Dizdarević jih je izrekel na slovesni vojaški akademiji, ko je med drugim izjavil:

»... Vse to pa bomo lahko dosegli le, če bomo ustavili polemike (to je polemični dialog — op. p.), spore in vse dejavnosti, ki spodbujajo negativno politizacijo in zaostrovanje odnosov v državi. (Ne pove, po kakšni krivdi je ta zaostritev nastala. — op. p.) **Probleme je mogoče premagovati le po demokratični poti, z odločnim in brezkompromis-**

nim političnih in zakonskim preprečevanjem vseh poskusov (ali gre v tej grožnji zares za demokratično pot? — op. p.), da bi kateri koli cilj dosegli s pritiski, destruktivnim zbiranjem in delovanjem stihije... (Ali ima dostojanstven in zaveden javni nastop Slovencev za stihijo? — op. p.)

Nadalje Raif Dizdarević v imenu Predsedstva poziva, da se je treba odločno postaviti po robu tistim, ki vztrajajo pri interesih lastnega naroda, narodnosti ali republike oziroma pokrajine, medtem ko se razredno bistvo nacionalnih in skupnih družbenih odnosov ter skupne interese Jugoslavije kot celote zanemarjajo in potiskajo v ozadje. (Prav v tem je težnja razrednega nad nacionalnim. Ukinjenemu Zboru narodov se zdaj ponuja Zbor združenega dela, ki se dandanes pojavlja v krogu centralistov in tistih, ki izsiljujejo pomoč za »nerazvite«. V takih hotenjih se najbolj izraža unitaristična težnja in klic po uvedbi »jedne nacije«. Prevladoval bi jezik večinskih narodov, našemu narodu pa bi se obetala asimilacija. — op. p.)

Predsedstvo SFRJ meni, da se moramo temu (demokratičnim težnjam zatiranih — op. p.) vsi odločno postaviti po robu ter se boriti proti vsem oblikam nacionalizma in delovanju nacionalistov, proti zborovanjem in prireditvam (to je edina možna oblika demokratičnega protesta — op. p.), ki širijo nacionalizem, proti nacionalizmu podvajanju, separatističnim težnjam, nestrpnosti in sovraštvu...

(Kdo poraja separatizem in nestrpnost? Ali ni to posledica pritiskov centralističnih organov, ki hočejo za vsako ceno enotnost, ne oziraje se na nacionalne pravice in posebnosti? Vsak unitarizem in pritisk, ki krni elementarne narodove pravice in demokratične pobude, nujno spodbuja težnje po separatizmu, kajti narodi, ki ne morejo uveljaviti in zagotoviti svojih pravic v lastni državi, iščejo izhod v samostojnosti. Večnarodna država bi morala zagotoviti vsem narodom resnično enake pravice in varnost — op. p.)

Predsednik SFRJ farizejsko povezuje kritiko slovenskih radikalnih publicistov — napak v JLA z napadom na temeljne pridobitve in vrednote revolucije, našega socialističnega samoupravnega demokratičnega sistema in enotne družbene ureditve, na našo odločenost, da jih bomo branili in razvijali... (podčrtal T. K.)¹⁵

Če preberemo te zadnje zapisane besede, se nam zdiyo kot farsa. Mar niso prav članki naprednih novinarjev namenjeni demokratizaciji jugoslovanske družbe spričo unitarističnih in dogmatskih sil? Prav tem naprednjakom moramo biti hvaležni, da se upirajo lažni enotnosti, hočejo, da bi pridobitve NOB dobile prvoten sijaj in so proti deformacijam, ki se dandanes pojavljajo proti interesom našega slavnega boja. Poleg tega pa tudi slovenski narod zahteva enakopravno uveljavljanje. Pri tem gre za načela avnojske Jugoslavije, ne pa za načela današnjih falsifikatorjev.

¹⁵ Iz časopisa Delo, dne 25. julija 1988, na drugi strani.

Viceadmiral Stane Brovet je šel v teh ocenah še dlje:

Za nosilce napada na JLA in koncept JLA ima posameznike in skupine, ki so že davno izpričale svoje nacionalistično, kleronacionalistično, birokratsko-dogmatsko, liberalistično in neokonzervativno usmerjenost... Vsi se pogosto opirajo na sovražno emigracijo...

Objavljeni prispevki zanikajo mesto in vlogo JLA v političnem sistemu socialističnega samoupravljanja; dvomijo o vsejugoslovanskem, revolucionarno-demokracičnem in ljudskem značaju naše vojske; poskušajo izpodbijati bistvena načela organiziranja JLA in strateške smeri njenega razvoja; zahtevajo občutno zmanjšanje sredstev za JLA; dvomijo o konceptu razvoja vojaške industrije in politiki izvoza orožja; napadajo idejnopolitični profil, moralnost in družbeni ugled starešin JLA in si pri tem še posebej prizadevajo kompromitirati posamezne starešine na najodgovornejših položajih v Zveznem sekretariatu za ljudsko obrambo in poveljstvu Ljubljanskega armadnega območja; podcenjujejo borbeno sposobnost oboroženih sil in sistem SLO oziroma DS; zanikajo zakonitost vojaškega sveta oboroženih sil in skrajno zlonamerno in napačno razlagajo njegovo vlogo in stališča; napadajo vojaške pravosodne organe itd. ...

V primeru Janša je prišlo do nezaslišanega pritiska na pravosodne organe, najpogostejše s protizakonitimi sredstvi, kjer je bila očitna težnja obrniti razpoloženje slovenskega naroda proti JLA ...

To je le nekaj izvlečkov, ki jih je viceadmiral Stane Brovet posredoval v zvezni skupščini.¹⁶

Iz obtožujočih besed viceadmirala Staneta Broveta izžareva vsa tista superiornost in nadutost, ki so se je navzeli admirali in generali v dolgoletni praksi, ne da bi jim kdo izmed civilistov smel pogledati »pod prste«. Ponudil pa je cel kup polemičnih misli, ki jih bom uporabil pri osvetlitvi še druge »strani medalje«.

Vprašam ga, kdo so tisti ljudje in skupine, ki so že davno izpričali »svojo nacionalistično, birokratsko-dogmatsko, liberalistično in neokonzervativno usmerjenost«?

Podučiti ga moram, da nekatere navedene besede res ne gredo v sklop hotenja slovenskih množic, ki so pretekle dni zborovale in se nemočne upirale pritiskom vojaških oblasti od zgoraj, ki so mimo tega ljudstva skonstruirale famozni sodni proces. Kakšne pritiske je izvajala množica ljudi brez ene puške in morda tudi brez ene same pištole v žepu, razen policijskih organov, ki so dostojno skrbeli za red?

Kdo so tiste birokratsko-dogmatske sile, kdo je pri vsej stvari konservativen? Ali niso prav v vrhu armade take sile pa tudi v političnem in oblastvenem vrhu federacije, ki se bore proti »liberalizmu« in demokratičnosti v Jugoslaviji? Tem silam predlagam, da se vse bolj

¹⁶ Delo, dne 29. julija 1988, na strani 5.

ozirajo na Sovjetsko zvezo, ki je bila za vse evropske in druge narode dolgo časa železna zavesa in vojaška sila in je z močjo Stalina in Brežnjeva do nedavnega rožljala z orožjem. Tudi tam so dogmatske in konservativne sile uničevale demokratično vzdušje, ki so ga hoteli uvesti naprednjaki z Nikito Hruščovom na čelu. Sovjetske nazadnjaške sile so preprečile demokratičen napredek na Madžarskem, na Čehoslovaškem, postale okupatorji in zagrešile polno zgodovinskih napak, ki so dandanes vsemu svetu znane.

»Praška pomlad«, ki so jo tako kruto zatrli sovjetski bajoneti s pomočjo podrejenih satelitskih držav in s pomočjo Husaka, Bilaka, Indre ter še drugih domačih izdajalcev, prihaja zdaj zopet na površje. Proces, ki ga je začel Aleksander Dubček, razvija prav naslednik prejšnjega stalinističnega sovjetskega vodstva, reformator Mihail Gorbačov, ki sedaj podira vse prejšnje dogme ter uvaja prakso demokratične prenovne sovjetske družbe kljub nasprotovanju konservativnih sil. Napravil je občuten obračun s preteklostjo in prelom z dosedanjjo prakso. Kaže pot v resnični socializem, pot razorožitve in sodelovanje z vsemi narodi sveta. Ukinja vsako superiornost in paternalizem nad državami dosedanjega bloka.

Pri nas tem naprednim konceptom razmeroma malo prisluhnemo, zlasti kar zadeva razorožitev in drag nakup orožja. Nasprotno, pričeli smo sami z zelo ambicioznimi projekti, ne da bi vprašali narode, kje dobiti denar. To se dandanes kaže v rebalansih zveznega proračuna, ki se korigira v znatni meri za potrebe armade. Finančni apetiti naše armade so tudi sedaj nenasitni, ko gre za preživetje socialno ogroženih ljudi. Te denarne zahteve za nakup in izdelavo lastnih dragih vojaških mehanizmov so v živem nasprotju s konceptom obrambe in gverilske vojne. Morda naši vojaški stratezi ne vedo, s kakšnim orožjem je zmagovala naša partizanska vojska. Mar so jim tuji uspehi gverile na Kubi, v Vietnamu, Alžiriji in drugje, kako so se s klasičnim orožjem borili in zmagovali, kadar je bila ogrožena njihova svoboda. Taka vojska je vsepovsod zmagovala zato, ker je bila oprta na zavest ljudi in na živo človeško silo. Bojna moč prebivalstva se torej ne kaže v modernem in napadalnem orožju na veliko škodo življenjske ravni, ampak v zavesti ljudi, ki vedo, za kaj se borijo.

Demokratični in ljudski značaj naše vojske je v njenem resničnem ravnanju v odnosu do vseh narodov in narodnosti. Odtujeno in nedemokratično vodstvo naše armade se sprevača v škodo te ljudskosti. Armada bi morala biti v lasti enakopravne zaščite vseh jugoslovanskih narodov. Vojaško vodstvo bi si moralo prizadevati za obrambno orožje, za pocenitev drage vojske z opuščanjem dragih izdelkov v korist življenjskih razmer osiromašenega prebivalstva in stremeti k temu. V svetu bi morali z dejanji pokazati, da smo za mir, ne pa za kupčevanje s smrtonosnim orožjem. Pri tem kršimo mednarodne norme, ki jih je sprejela ali pa deklarirala tudi naša država.

Kritika privilegijev posameznih generalov je popolnoma na mestu in to ni noben napad na vojsko. Za prisvajanje privilegijev, četudi gre za eminentne borce med vojno, ni nikakršnega opravičila, nasprotno, take nezakonite »posebne pravice« bi morali kazensko preganjati. Pri nas pa takim ljudem pripenjamo kolajne in jim izrekamo časti, ko jih učlanjamo v razne univerzitetne institucije.

Prav tako je umestna kritika »slovenskega armadnega poveljstva«, saj se ve, kakšno zahrbtno vlogo je opravilo. Bolje bi bilo, da bi o tem povedal kaj več admiral Stane Brovet in pregnal razna sumničenja. Dokler ne bo javnega pojasnila, lahko sklepamo, da je šlo za zaroto vojaškega sveta, vojaških organov v Beogradu in Ljubljani in vojaških sodnih organov. Saj so delovali vseskozi brez navzočnosti javnosti, tudi brez predsednikov oblasti in politike. Kako so mogli po vsem tem izreči sodbo v »imenu ljudstva«!?

V imenu katerega ljudstva so obsodili te fante — ali v imenu tistega, ki je ob poteku sodnega postopka množično protestiralo, ali v imenu naših državnih in političnih organov, ki so ob koncu postopka do neke mere solidarizirali s to množico in glasno javnostjo, ali pa v imenu tistih posameznih slovenskih politikov, ki so že zdavnaj izgubili svoj ugled zaradi procentralističnih ravnanj v preteklosti? Menim, da v imenu te zadnje peščice politikov, ki so se (nekateri izmed njih) »iz kazali« že pri » aferi Stane Kavčič« in se dvignili (ali pa padli) nad interese teženj slovenskega naroda. Takrat, pred dvajsetimi leti, je politik Stane Kavčič odpiral dileme današnjega trenutka, pa so dejali, da je bil »petelin, ki je začel prezgodaj peti«! Škoda, ker takih »petelinov« v oblasti ni bilo takrat še več, ker ne bi prišlo do tako sramotnega procesa. Kavčič je imel tedaj močno podporo v javnosti, a so ga nesle centralistične sile s slovenskimi podrepniki. Takrat so se podrle iluzije o prenovi slovenske in jugoslovanske družbe, a zahteve javnosti za civilno in pravno družbo bodo vsak dan večje. Represivni ukrepi bodo stvari samo še bolj poslabšale, zahteve po demokratičnosti se bodo stopnjevale.

Ni naključje, da se ob današnjih zahtevah po demokratizaciji jugoslovanske družbe pojavljajo v vrstah slovenskih politikov še vedno ljudje s centralističnimi in unitarističnimi pogledi. V enotni partiji na oblasti vidijo izhodišče in še ne morejo dojeti sestopa partije z oblasti. Tako pomagajo partijskim in oblastnim unitaristom izvajati svojo moč.

V današnjih časih je slehernemu razsodnemu Slovincu (ne glede na rdečo ali črno knjižico — op. p.) znano, da so bili vsi trije publicisti obsojeni zaradi ostrih in kritičnih člankov do vseh družbenih deformacij, vključno s kritiko JLA. Vse do nedavna je bila ta institucija izvzeta kot ustanova, ki bi jo bilo mogoče kritizirati. Bila je nedotaknjena in v tabu položaju. Vsaka količak ostra kritika je bila že kazensko preganjana in zaznamovana kot sovražna. Tudi sedaj se v nekaterih okoljih Jugoslavije dogajajo aretacije slovenskih fantov na

služenju vojaškega roka, ki imajo drugačne poglede, zato jih s pomočjo provokatorjev spravljajo za zapahe. Brezvestna moč se je pokazala tudi pri aferi in obsodbi albanskih pripadnikov, ki naj bi sodelovali pri znanem poboju in jim naložili kazen za največje zločine. (Po dvajset let dobijo zločinci, ki so nekoga ubili in ga oropali. — op. p.) Prav pri omenjenem sodnem procesu se je izkazala vsa maščevalna moč proti nemočnim ljudem.

Kot primer naj navedem iz lastne prakse, ko sem več kot pred tridesetimi leti opravljal delo vzgojnega referenta in socialnega delavca v KPD. Tedaj je bil že petič v zaporu človek, ki iz verskega prepričanja ni hotel sprejeti orožja. Ne glede na to, da je imel doma ženo in šest otrok, so ga vsakokrat po prihodu iz zapora že po mesecu ali več poklicali v vojsko in so ga znova kaznovali. Takrat si je nabral že čez devet let zapora. Bil je doma nekje iz Vojvodine. V tem primeru je bil mnogo na boljšem ubijalec, ki je bil izpuščen po osmih letih, kot pa človek zaradi drugačnega prepričanja. Tudi dandanes se pojavljajo recidivne sodbe, kar je sramotno za jugoslovansko kazensko sodstvo.

V stari Jugoslaviji pa je bil vsak fant uvrščen med neborce, če je imel ploske noge, in je moral lupiti v kuhinji krompir. Pred ostalimi rekuti je bil osramočen in zasmehovan.

Demokracija na izpitu

...Kadar čez gozdove rjovejo viharji, drevesa se svojih korenin zavedo...

Matej Bor

Kako veličastna misel je bila zapisana v času, ko je namški in italijanski škorenj teptal in pokoril našo slovensko zemljo. Slovenski ljudje so se tedaj zavedali samega sebe in se odločili za junaški upor... za boj jih je navdušila Osvobodilna fronta slovenskega naroda in jih popeljala do popolne zmage...

Kako je bilo tistega maja leta 1945, ko je bil pregnan sovražnik in njegovi zavezniki? Tedaj se je bojujoče se ljudstvo zbralo okrog svoje ljudske oblasti. Tisti čas se ne bo povrnil nikoli več...

Po vsem, kar smo doživeli Slovenci ob letošnjem dnevu vstaje, je zanje največja sramota. Obsojeni so bili ljudje, ki so pogumno zarisali današnji obraz in hotenja slovenskega človeka. Spregovorili so o neposrednih volitvah, ki smo jih po vojni nekaj časa imeli, o spremembah političnega sistema, o sestopu partije z oblasti, o konkurenčnih kandidatih na volitvah, ki bi jih predlagala formalna ali pa neformalna alternativna gibanja nasproti enostrankarskemu in vsiljivemu sistemu, zavzemali so se za referendum, borili proti birokratski in dirigirani obstati, borijo se za vse, kar je sestavni del slovenskega živega tkiva. Pa ne samo slovenskega. V širših konceptih gre za prenovu vseh jugoslovanske družbe z upoštevanjem vseh narodnih posebnosti.

V vseh dobronamernih kritikah ni izvezeta niti kritika jugoslovanske armade kot sestavnega dela jugoslovanske države.

Ob pričujočem sodnem procesu se v ocenah nehote pojavljajo paralele med letom 1941, ko smo se uprli zunanjim silam, in letom 1988, ko gre za upor proti lastnim centralističnim silam, ki bi rade s silo pokorile naš narod, tako v narodnem kot v razrednem, to je v ekonomskem smislu. Pri teh silah ne gre za noben narod kot narod, temveč za spopad nazadnjaških sil z naprednimi. Koncept unitaristov je v zadržanju statusa quo. Vsem takim velikojugoslovanskim unitaristom iz vseh jugoslovanskih okolij (tu ne gre za očitek srbskemu narodu) je treba odločno povedati, da so časi obvladovanja narodov s silo minili in da bo treba vse bolj upoštevati norme mednarodnega sožitja na principu enakopravnosti. Tukaj nas ščitijo deklaracije in zahteve Združenih narodov, Helsinška konferenca pa tudi obveznosti do naših manjšin, ki se izven naše domovine borijo za svoje osnovne narodnostne pravice.

V bodoče bodo morali oblastveni in politični organi vse bolj upoštevati ljudske množice in javnost. Ob zaostrenih in konfliktnih situacijah bo javnost, kadar bodo kratili njene osnovne človečanske pravice, nastopala tudi z množičnimi zborovanji. Marsikdaj bo prišel do izraza tudi ljudski srd in revolt, ki ne bo deloval razsodno in razumno. To se pojavi vselej, kadar nastopajo množice v javnosti, ker so njihove osnovne pravice kratene. Da bi preprečili take skrajnosti, je največ odvisno od voditeljev in politikov, ko gre za usodna medsebojna razreševanja. Pri tem je treba preglasovanje zamenjati na vseh toriščih družbenega odločanja s konsenzom in s pogovori.

Povedati moramo, da si je slovenski narod zaslužil enakopravnost in spoštovanje, saj se je od vseh narodov Jugoslavije boril najdlje, ko so v drugih predelih živeli že sedem mesecev v svobodi. In še to: da so slovenski partizani v zaključnih operacijah odigrali pomembno vlogo, tako na Koroškem, in da so še pred prihodom IV. armade prišli v Trst in v Videm. Ta slovenski delež se šele zadnje čase bolj objektivno prikazuje s pomočjo tujih zgodovinarjev. Ali niso Slovenci dovolj storili za našo skupno svobodo in to v vojnih razmerah, ki ga je generalštabni načelnik Arsa Jovanović ocenil kot nemogočega.

Zalostno, je, da moramo zdaj po vojni kazati na svoj medvojni delež in se uveljavljati kot narod in tudi kot država. Zakaj smo postavljeni na sramotilni oder? Nam bodo poslej določali ceno generali in admirali? Predstavljajo vojsko plačani oficirji ali tudi vsakoletni novi rekruti iz vseh delov Jugoslavije? S temi fanti se »postavljajo« samo takrat, kadar opravljajo akcije, ki so v korist tudi civilnemu prebivalstvu, sicer so anonimni in nezaznavni. Svojo moč kažejo plačani ljudje in so v tem pogledu popolnoma izenačeni z birokratsko kasto, ki se je nagomilila na plečih osnovnih ustvarjalcev, katerih oblast naj bi bila!?

Zato pri tem spolitiziranem procesu proti četverici slovenskih fantov pade del krivde tudi na slovenske državnike in politike, ki v tem pogledu niso povsem opravičili svojih dolžnosti.

Se najbolj dosleden in premočrten je bil vseskozi predsednik CK ZKS Milan Kučan, ki je svoje poglede in ugovore zoper represivne ukrepe povedal v vseh okoljih — zaskrbljujoče, razumno in s politično mo- drostjo. Iskreno je povedal, da je bil slovenski narod ogoljufan za svoje elementarne pravice glede rabe slovenskega jezika, zaskrbljen je bil v zvezi s korektnostjo sodnega postopka itn.

Med drugim je povedal:

»Ta stališča so bila predstavljena tudi na nedavni seji CK ZKJ. Njihov smisel je bil prispevati k omilitvi situacije, omogočiti, da v mirnejši situaciji poteka normalen pogovor, za kakršnega se sicer zavzemamo na podlagi argumentov, dejstev in ne predpostavk, sumničenj in različnih apriorizmov, a zato seveda nismo odgovorni samo mi. Postavljajo se tudi vprašanja ne le o sposobnosti in avtoriteti slovenskih političnih organov, njihovi legitimnosti, ampak tudi vprašanje, ali je slovenska suverenost v jugoslaviji res omenjena. Ali kot se sedaj v javnosti sliši, kdo jih je dolžan razčistiti in kako se je mogoče postaviti zoper centralistične in unitaristične tendence, ki ob separatističnih evidentno obstojijo in se krepijo ...«¹⁷

H gornjem skrajšanem odstavku bi imel le pripombo k vrstnemu redu separatističnega in centralistično-unitarističnega. Ponavadi centralizem in unitarizem porajata in spodbujata separatizem, ne pa obratno.

Ko sklenjam to dolgo razmišljanje, imam še vedno pred očmi program Osvobodilne fronte, ki bi lahko drugače zaživela na slovenskih tleh. Ne vem, zakaj je bila ukinjena, saj še do danes ni uresničena narodna in socialna svoboda. Iz nje bi se lahko že davno prej izcimile svobodne alternative in si pridobile legitimno vrednost. Ostala bi pri neposrednih volitvah, uvedbi konkurenčnih kandidatov iz vseh sredin, morala bi zagotoviti drugačen politični sistem, saj ta, današnji, v ničemer ne odgovarja ne narodnemu ne ekonomskemu, ne kulturnemu interesu Slovence. Milan Kučan bi lahko lažje razvijal svoje napredne misli in jih lažje udejanjil, že zdavnaj bi bil storjen sestop partije iz oblasti in uveden socializem po meri človeka. Hkrati bi se demokratiziral še tista okolja, ki še do danes stereotipno ostajajo pri unitarističnih te žnjah, vladanju za vsako ceno. Že zdavnaj bi morali ukiniti načelo demokratičnega centralizma in dosledno priznati pravice vsakemu narodu in se z njim pogovarjati, ne pa mu ukazovati na podlagi pre- glasovanja.

Zaradi velike težnje po samostojnosti in neodvisnosti bi bilo najbolje uvesti konfederacijo po švicarskem sistemu in narodne pravice v naši večnacionalni državi bi bile bolj zavarovane, kar zadeva suve- renost in upravljanj z lastno ekonomijo in zagotovitev vseh etničnih pravic, ki so sedaj omejene.

¹⁷ Iz obširnega govora Milana Kučana, objavljenega v Delu, 28. julija 1988, na 4. strani.

O slovenski politični duši

Pripovedujejo o moškem, ki je v neki slovenski panonski vasi ščeval psa na velikonočno procesijo, »prav takrat, ko so mimo nesli nebo,« pozneje, čez leta, pa je najbolj goreče molil, prepeval Marijine pesmi in imel v cerkvi stalen prostor tam, kjer se postavljajo tisti, ki nameravajo ostati pri maši od začetka do konca in biti vsem na očeh.

Bojan Stih je nekoč (to ni nobena pesem) letel nad slovenskimi Alpami, ko bi se lahko zgodilo, da bi letalo v trenutku strmoglavilo. Nek zaprisežen zemeljski in slovenski brezbožec je začel takrat visoko v zraku moliti, na tleh pa se je izgovarjal, češ da se ni zavedal, kaj je grgral, in da je do tega prišlo kar samo po sebi. Na Panonski nižini in še višje od Alp — povsod enako. O znanem slovenskem povojnem politiku so že v času njegovega življenja pripovedovali nagajivo anekdoto o tem, kako je prijatelj v mladosti prišel vsako jutro ponj, da sta odšla skupaj ministrirat. V bolnici je menda za svoje strežnice zahteval nune.

Ce te zgodbe ne bi bilo, pa naj bo še tako malo verjetna, bi si jo bilo treba izmisliti. Zato ker spada v **imaginarij** splošnega slovenskega mnjenja, da komunisti v postelji molijo večerne molitve. To mnenje pa se seveda ujema s še ne tako preteklo slovensko navado, da je izkazovanje komunistične pravovernosti isto kot javno izjavljanje o ateizmu. Za zarezo, ki zato nastane v slovenski duši, ni drugega obliža kot šepetanje kesanja pod blazino.

Druga stran pa v zameno in upravičeno dvomi v svetost pobožnega, kajti dvojnost onih je samo zrcalna preslikava teh; kakor se ti zavedajo svoje razklanosti, tako je pri onih prenapeta partijskost izraz zakrivanja. V tem ni nič svojstvenega, dvojnost je namreč arhetip človeških duš. Démonično in božje, dobro in zlo — to dvoje se bori

v človeku. Skorajda ni stvari, v kateri se ne bi človeški rod med seboj tako zelo strinjal, kot ko gre za osnove, iz katerih izvirajo dobra in slaba dejanja.

Duše pripadnikov majhnih narodov in ljudstev — če privzamemo, da so ljudstva majhna po definiciji in je podlaga, ki jih določa, naravno okolje, katerega specifičnosti jih med seboj razlikujejo — so zaradi nečesa drugačne.

Drugačne so kot posamezne duše in kot skupnost duš, če dušo za zdaj razumemo kot načelo in zmožnost ravnanja v političnih rečeh. Te duše se upirajo enopomenski preslikavi navzven — temu, da bi posamezniki ves čas in samozavestno ravnali v skladu z enim političnim prepričanjem. Nočejo katarzičnih postopkov v političnih odločitvah, ki bi se odigravale po posameznih političnih zagovornikih tako, da bi človek iz svojega temeljnega političnega dualizma, iz političnega dela lastne duše torej, zrcalil v politične predstavitve dvosmiselnost svoje volje. Pač ustrezno politični barvi, kakršna bi ustrezala vrednostnemu in moralnemu čutu človeka, pred katerim bi bila politična odločitev. Ta bi v skladu s tem čutom neki politični stranki javno priznaval, da uteleša »dobro« njegovega notranjega prepričanja, nasprotje tega dobrega pa bi ohranjal v zamolčavi rezervi.

Pripadniki majhnih narodov, in Slovenci so majhen narod, se ne obnašajo tako. Slovenec o vseh delih duše molči in jih pušča v rezervi, pa čeprav se politično izreka.

Zaradi svetovnozgodovinskega značaja politične stranke, ki v zadnjih desetletjih vlada Slovincem, bi seveda lahko trdili, da ta stranka ne dopušča očiščevalnega postopka, ker nasprotni stranki v politični igri ne dovoli, da bi jo označevala za tisto stranko, ki bi bila potrebna korektiva. Sama pa zaradi samodržstva ne more vzbujati občutka tragičnosti, če bi od neke stranke lahko sploh pričakovali, da uteleša celovito tragičnost naroda. Slovenci torej nimajo svojih dvojnosti preslikanih iz duš v politično življenje, zato, ker ta stranka tega ne dopušča. Zato nepolariziranost v politiki ni stvar mentalitete naroda, ampak politične prepovedi.

Toda tu sta še slovenski film in slovenska samomorilnost. V prvem ne nastopajo liki, ki bi v celotni vlogi povzemali samo eno stran duše, zato slovenski filmi ne očiščujejo. In slovenski samomorilec ni mogel razviti katarzičnih postopkov, zunaj sebe, ker se kolektivno boji drugačnosti, boji se, da bi se moral s svojo notranjo drugačnostjo soočiti bodisi v njegovih bližnjih bodisi v politično drugače mislečih.

Ali je potemtakem politična polarizacija, ki kljub temu obstaja, zgolj navidezna? Bi ne bilo smešno trditi, da jo izzovejo šele zunanje okoliščine, ki jo spravijo do travmatičnih konfrontacij? Kaj so torej zunanje okoliščine?

Slovenskega medsebojnega ovajanja in pobijanja med drugo svetovno vojno in po njej ni mogoče pojasniti zgolj iz politične različnosti,

češ da si je v takratnih okoliščinah dala duška. Trditi to pomeni Slovincem odrekati civilizacijsko raven, pripisovati jim stopnjo politične kulture, ki jih postavlja stoletje za Evropo? Odrekati jim celo animalični gon po samoohranitvi.

V resnici gre za obračun v slovenski duši, ki se zaradi dvojnosti, naravne za človeško dušo, začuti osamljeno in ogroženo. Je to občutek, ki ni posebnost Slovencev, marveč lastnost narodov, ki si tega zoperstavljanja ne morejo privoščiti?

Ko eden izmed vzajemno ogroženih delov duše začuti zunanjo podporo, v tem primeru neslovensko, notranji boj pa terja razrešitev, se pravi katalizator, ki se rešuje včasih v obliki nemštva, včasih rusovstva, tudi srbstva in pol duše skuša opraviti s svojim drugim jazom. Najde ga v tistem Soslovcu, čigar politična barva je takrat različna od politične barve tutorja njegove razdvojene duše. O tem, kateri je ta del duše, ni nekih nadaljnjih omembe vrednih opredelitev in razlogov — in prav to je najbolj bedno. Ta slovenska duša ni na izhodiščih, v strženu svojega političnega delovanja, razvila izrazitih podob dobrega in zlega, ki bi se stalno prekrivale s temeljnimi političnim opredelitvami — politično levico ali politično desnico. V tem je nekaj srednjeevropskega. Kajti kakor je to srednjeevropsko posebnost težko opredeliti — za nekatere je to celo področje, kjer jedo palačinke, za druge so to oblaki — je vendarle dejstvo, da to nekaj jé. Srednjeevropski duh ni razvil svoje ikonografije; simbole političnega duha je vedno jemal od drugod; ta prostor ni vzpostavil ne pentagrama ne heksagrama ne ikone, tudi svastike ne. Politični duh je tukaj brezobličen, oblikujoče pobude prihajajo od zunaj, pogosto z robov srednjeevropskega fenomena. (Hitler se je navsezadnje dokončno izoblikoval ob »čistem« nemštvu, ko je prenehal biti Avstrijec, toda zaradi srednjeevropskega slednjih toliko bolj destruktivno!) Raba političnih motivov, ki zdaj bruhnejo iz zatajevane duše, postaja tukaj radikalna. Politične strasti in njihovi simboli se pomešajo — na slovenskih pogrebih nosijo ob križu tudi peterokrako zvezdo!

Kaj naredi iz srednjeevropskega nemštva »čisto« nemštvo, kaj iz srednjeevropskega slovenstva slovenski nacionalizem oziroma slovenski stalinizem? Ta prelevitev se poraja iz občutka fizične prostranosti, občutka zavedne ali nezavedne razširitve naravnega prostora, ki tiči za tutorskimi pospeševalci, Atlantika in stepe. Toda ta občutek ni navzoč kot nekaj neposrednega, marveč kot možnost teh prostranih narodov, ki so se alhko politično sprli za daljši čas, pri čemer ta spor ni ogrožal njihovega biološkega in fizičnega obstoja. Brez tega bo trovanja se slovenska politična scena ne bo še zlepa razcepila, čeprav potrebuje katarzično razcepitev tudi slovenski politični način, saj ni naša politična duša v ničemer boljša in ne slabša od drugih. Njen kolektivni arhetipski prostor pa je omejen, zato se samoohranitveno upira pozunanjenim političnim skrajnostim, se zamotava v konformizem in pogosto tudi v samomučenišvo.

Pomen ekološkega prostora postaja očiten in ni naključje, da se duh srednjeevropstva močneje pojavlja ob naraščajoči ekološki krizi. Zemljepisni prostor se pokriva z arhetipskim prostorom kolektivne zavesti.

V slovenski predkrščanski, krščanski in komunistični tipologiji arhetipov ni stalnih negativnih podob. So Vesna in Morana, Judeži in Kristus, toda rdeči (boljševistični) in črni (klerikalni) hudič plešeta skupaj. Zgodovinopisja in življenjepisi slovenskih političnih duš, ki hočejo prikazovati, da so imetniki teh duš ravnali v skladu z neko kontinuiteto, so zelo prirejane.

Te duše nimajo enovite politične zgodovine, njihovo ravnanje je odvisno samo od takratne prevladujoče politične volje. Ta volja je lahko vedno znova katerakoli izmed obeh skrajnih volj v človeku. Za osnovo jima je posameznikova odločitev za tisto, kar je zanj dobro in kaj zlo. Omenjene zunanje okoliščine pripomorejo k temu, da Slovenci, ki bi v drugačnih političnih okoliščinah, ob drugačnih zunanjih pospeševalcih, bili člani bratovščine rožnega venca, postanejo goreči ateisti; a še v tako žehtečem žaru samo do polovice, druga polovica je drugače. Zunanje okoliščine so slednjič v duši.

Zdvojeno ne pomeni, da gre pri preslikavi duše v politiko samo za dve stranki, kakor da bi bila slovenska politična imaginacija omejena. Gre za fundamentalno tezo in antitezo, dobro in zlo, za in proti. V politiki se ta temeljna razcepljenost pomnožuje v različne odtenke, ki slednjič vsi spadajo v bolj ali manj leve oziroma desne: od skrajne levice do zmerne desnice in drseče sredine, ki vedno išče kompromis med nihanjem obeh kril. Stranka mora imeti dve krili, saj lahko leti le tista ptica, ki ima dve peruti. Na srečo slovenski politični stranki rastejo tudi parna krila.

Brej razcepa ni politike, ni političnega nasprotnika, ni razrednega sovražnika.

Slovenski politični eksponenti delujejo tudi še iz kajnovsko-abelovskega razcepa, prav tako dokaj pogostega vzorca za srednjeevropsko politiko: kmet Kajn je ubil nekmeta Abela — slovenski globinski kristjan-politik vedno znova vrača udarec. Srednja Evropa je prizorišče časovno prezrcaljenega biblijskega arhetipa. Z več ali manj antisemitizma. Toda, ali je vračilo Kajnovega udarca cionizem?

Kardelj je pri razkmetovanju ravnal povsem srednjeevropsko. Več tipičnega slovenskega prilastka ima njegov politični način, s katerim je pomnoževal interese v posamezniku. Zelel je vzpostaviti pluralizem v eni sami politični duši, kar je mogoče razumeti kot pokoro za dejanje, ki je bilo uperjeno proti standardni dvojnosti kmetov in nekmetov, kot pokoro za delovanje proti kmetu. Kakor spovednik za eno samo grešno dejanje naloži grešniku veliko molitev, mnogokratno ponovitev ene in iste molitve, tako se v slovenski duši v zameno za kmeta, ki se ga namerava uničiti, pojavlja mnogokratnost interesov.

Slovenska politična delitev

Dejanska slovenska politična delitev gre po posamezniku počez, ne morda na dva ali več političnih taborov, ki bi svoje programske opredelitve razvili iz resničnih dialoških potreb, iz prave politične volje, ki bi zahtevala pozicijo in opozicijo. Spor nosi slovenski politični državljani v sebi, zaradi česar tudi govorim o »slovenski politični duši« kot nečem specifičnem.

Na zahodu pa »se duša običajno podcenjuje«, pravi C. G. Jung v knjigi *Bewußtes und Unbewußtes* (Fischer 1985, str. 60). In kjer je duša, je tudi religija! Na zahodu, pravi Jung, »meji na bogokletje, če kdo misli, da ima religiozno doživetje psihične predpostavke« (prav tam). Prav nič bogokletno pa ni misliti, da ima politično življenje, predvsem pa ravnanje političnih akterjev, religiozne predpostavke.

Bivši slovenski ministranti so poznejši politiki partije, ki si je za razpoznavno znamenje nadela nereligioznost. Bivši unitaristi so poznejši pluralisti, bivši dogmatiki so zdajšnji liberalci. Vseskozi pa poteka tudi obratno prekrščevanje!?

Katerega od slovenskih politikov je mogoče tukaj izvzeti? Če je videti, da bi lahko bil izjema kateri od političnih kritikov oziroma kritikov politikov, potem se je treba vsaj vprašati, s kom je igral nogomet. Dolanc pripoveduje, da sta z Ruplom včasih skupaj igrala nogomet. »Če pa ne igra tudi duša, potem religiozno življenje zadreveni v zunanjskost in formalno ropotijo,« pravi Jung (prav tam). Duša je tukaj vprašanje!

Menda torej ni politika na slovenski politični sceni, ki bi ga bilo mogoče izvzeti. To vznemirja, ker se nikoli ne ve, kdaj bodo prenehali biti alternativni. Zato vseskozi ostaja tudi vprašanje, kako poteka politična levitev. Skozi kaj so se smukali bivši udbaši, stalinisti in kmetomrzci, kje je obvisel lev njihove prejšnje politične narave, da potem nekega dne stojijo pred zbeganimi mladoraslimi sloven, skimi demokrati in si nenadoma upajo reči več kot oni? Mladi moške tako upravičeno ne vedo, če jim lahko **zaupajo**. S priobčevanjem bivših političnih izjav in stališč jih pošiljajo v inicijacijske postopke, skozi katere se nedavno — potem ko so končali obvezne srednješolske in univerzitetne kratke kurze — šli sami. Kot je znano, je iniciacija birma, in birmanci so utrjenci v svoji veri. Slovenski vernik pa ve, da obstajajo janičarji, ki so plod turške vzgoje, bivši kristjani, ki so zelo nepremakljivi bojovníki in novi verniki. Spreobrnjence je zato treba preveriti na žarečem ognju lastne politične preteklosti, tistem ognju njihove duše, ki je bila še pred kratkim na oni strani.

»V naši zavesti duša ni zajeta in je zato smešno, če o rečeh duše govorimo s privoščljivo pomanjševalnim tonom.« (Jung, stran 61)

Ne podcenjujmo torej duše, če hočemo vedeti, kako je s politiki, saj je duša dvojna, zmožna boljšega in slabšega, in imajo jo tudi politiki.

»Vsak arhetip se je zmožen neskončno razvijati in diferencirati« (str. 62) Arhetip imenujem tukaj predvsem tisto pobudo posameznika kot političnega bitja, ki ga napeljuje k dejanjem in od katere politični akter pričakuje odobravajoče prikimavanje. Je njegov notrani tutor in varuh. V analizi moškega nezavednega — ta nas zaradi prevladujočega moškega spola v slovenski politiki tukaj zanima — ima po Jungu eno od glavnih vlog arhetipska simbolna figura starca, »starega modreca«. »Kakor vsi arhetipi, tako ima tudi ta negativni in pozitivni aspekt, s čimer pa se tukaj ne bom naprej ukvarjal«, pravi Jung na 49. strani že zgoraj omenjenega dela. Tudi sam se s tem ne bom več ukvarjal, zadostuje naj to, da opozorim na pokojnega Josipa Broza, ki bi mogel biti za slovenske politike »modri starec« in v tej analizi služiti kot premostitveni moment, da bi vpeljali prehod arhetipske manifestacije iz ene oblike v drugo. Na paradah dneva mladosti se ta arhetip moškega političnega nezavednega razodeva zelo figurativno in z obredjem.

Po Jungu »verniki ne sme zanikati dejstva, da obstajajo 'somnia a Deo missa' (od boga poslane sanje) in razsvetljenja njegove duše« (prav tam, str. 61), in ne moremo izključiti, da se ni kateremu od političnih spreobrnjenecv sanjalo, da morebitne presvetljujoče sanje sovpadajo z ukinjanjem štafete. Če se je vsak arhetip zmožen »neskončno razvijati in diferencirati« — skozi arhetip pa govori duša, o kateri ne smemo govoriti »s privošljivo pomanjševalnim tonom« — je lahko v tej premestitvi iz zunanjega obredja v sanje sled sprememb v slovenski politični duši. Seveda se dá to povedati preprosteje, če za ljudstvom ponovim staro ironično opazko, ki leti na njegove politike, češ, »ne ukinjajte jim štafete, ker se jim bo o njej še sanjalo«. Kolikokrat je na različnih koncih slovenske dežele ljudstvo to izreklo in pri tem hote spregledalo, da »njim« štafete ni mogoče kar tako vzeti. V resnici za kaj takega niti ni šlo, ljudstvo ni tako naivno, da ne bi vedelo, kako ljudska je politika. Ljudstvo seveda ve, da se o željenih stvareh, ki jih več ni, človeku sanja.

Sanje so lahkotnejše in sporočilo, ki prihaja skozi sanje, je bolj voljno in naklonjeno ljudstvu.

Kot vemo iz zgodovine, lahko na bolj ali manj ljudske gubernatorje vplivajo oziroma skušajo vplivati njihove sanjajoče žene. Pilatova žena je tisto noč sanjala, naj nima ob njej speči soprog nič »s tem človekom«, kar je arhetipsko pričevanje o tem, da na politične odločitve moč vplivajo sanje, njihove žene oziroma sanje njihovih žena. (Bulgakov v Mojstru in Margareti sicer piše, da Pilat tisto noč ni prespal ob njej, ampak na terasi, kjer ga je obiskal hudič, ki je arhetip zla. Da v tej pripombi ne gre za obračanje zadeve na zabavljivo plat se prepričamo, ko zvemo, kako Bulgakovova pripoved postavlja dogajanje na ustrezna arhetipska mesta: duša (anima), ki se v snu razodene Pilatovi ženi je feminina, naklonjenost je ženska stvar; surogat osrednje oblasti pa se med tem pogovarja s hudičem!)

Nedvomno se na Slovenskem razširja feministično polje ženske čutnosti, ki se občasno pokaže v postafeževskih akcijah: polaganje zavrženega cvetja ob osmem marcu pred skupščino; kandidatka za predsednico; akcije lezbijk; ogorčenje slovenskih žensk nad materami z juga, ki razglašajo, da rojevajo dečke tudi za to, da bi jih pošiljale k vojakom, kot da zato ne bi dovolj skrbel moški svet — vse to so primeri nove ženske čutnosti. V to novo čutenje niso zajete samo ženske, ki na sceni odkrito nastopajo. Premikanje v ženskih delih duš preplavlja kakor skupno informacijsko polje bolj ali manj vse ženske in feminine moške. O skupnem informacijskem polju naj povem še to, da je celo za brestov gozd sicer nepojasnjeno izpričano, da drevesa z enega konca gozda, ki jih je nasadla kaka nova bolezen, pošljejo obveščevalni kod na drugi konec gozda, kjer potem drevje razvije ustrezne obrambne sokove. To pa omenjam zato, da ne bi z govorjenjem o kolektivnem ženskem razpoloženju izzival očitka, da gre za mistifikacijo. Dušeslovci pravijo, da se prebuja kolektivno nezavedno ženskosti, princip jing.

Kot lahko predpostavljamo, je na prenekatero odločitev dovčerašnjih monolitnih pristašev trde roke, da so zamenjali tabore in pustili spregovoriti drugemu delu duše, vplivala žena. Potem visijo levi njihove prejšnje politične narave v spalnicah, kjer se iz razumljivih razlogov ne moremo zadrževati, saj upamo, da je tam nerodno celo nastavljalcem prisluškovalnih naprav. Menda je tukaj skorajda odveč omeniti še Raiso Gorbačov, ki za zdaj uspešno deluje na mehki fronti »ženskega« vplivanja celo za kremeljskimi zidovi.

Očetje in sinovi

»O svojem sinu, ki je rad tiraniziral mater in po materi njega, je za šalo dejal, da ima fant najvplivnejšo besedo na Grškem«, kajti rekel je: »Nad Heleni gospodujejo Atene, nad Atenami jaz, nad menoj moja žena, njo pa ima sin v oblasti,« piše v Življenju velikih Grkov Plutarh (str. 118, Ljubljana 1982), ko pripoveduje o Temistokleju. Patriarhalni Srbi menijo, da slovenski politiki-očetje puščajo svojim sinovom govoriti, česar ne bi smeli, oziroma sumijo, da sinovi govorijo tisto, kar očetje mislijo. Prepričani so, da »sin i žena ima da slušaju.«

Nek drug fundamentalni vzorec pa torej prav preko Plutarha kaže, kako lahko sinovi vsaj posredno povzročijo, da se z dna slovenske politične duše počasi pretrga njena druga plat. To se ni moglo zgoditi neposredno, ker so morali sinovi uporabljati slovenska alternativna glasila, mediji njihove govorice niso bili njihovi očetje. S pisanjem teh občil je nastal v kolektivnem slovenskem nezavednem potreben vzgon. V Jungovi psihoanalizi je prispodoba nezavednega

voda, ki steče navzdol, na dnu pa so prilepljeni strpnější deli slovenske politične duše, ki so bili potopljeni. Vsako iskanje politične resnice se je zato označevalo kot »ribarjenje v kalnem«, »mešanje krvoločnih strasti« in podobno, kar s simboliko kaže na vodnatost. Potreben je vzgon, da se resnica odrgra z dna.

Povojno politično življenje premore o tem mnogo pričevanj, z različno izraženim ojdipovskim kompleksom, kajti tisto, kar Nemci imenujejo »milost poznejšega rojstva«, ko gre za krivdo, ki naj jo nosijo zaradi nemškega početja med drugo vojno, se tukaj dopolnjuje s količino strahu sina pred očetom.

Nemci, vključno s svojim zdajšnjim kanclerjem, pravijo, da ni potrebno, da otroke skeli po zobeh, če so njihovi očetje jedli kislo grozdje, krivda nemškega naroda naj bi odmirala s krivdo pregrešene generacije. Kdor se je po milosti narave rodil prepozno, da bi se lahko uprl totalitarizmu, ta se ne bo več opravičeval in nima za kaj sklanjati glave. Seveda je tudi večina onih, ki so bili dovolj stari in zreli, da bi se lahko uprli, samo opravljala svojo dolžnost, vključno s srednjeevropskim — čisto nemškim Waldheimom. Na slovenskem političnem prizorišču razmere so in niso podobne.

Mlajša nemška (politična) generacija, ki hoče živeti razbremenjena od nemške politične preteklosti, dodaja razmeram, ki so potegnile očete v ravnanje, ki se ga je treba sramovati, lastnost naravnih razmer, kakor sta naravna zima in pomlad. Ko mine zima, odložimo oblačila svoje prejšnje duše in zaživimo v novi preobleki v novi lepi pomladi — dokler ne pride naslednja zima.

Te prihodnje zime se bojijo slovenski alternativci, zato priobčujejo stare politične drže slovenskih politikov prebegov.

Razlika med nemškim in slovenskim političnim prizoriščem je v tem, da se hoče tukaj iz krivde leviti ena in ista politična in siceršnja generacija, medtem ko je tam odnos krivde med generacijami skorajda docela povnanjen. Nemške politične duše, ki so krive, so ali pokojne ali v ustrezni politični stranki, z enoznačno politično biografijo, ki jo je morebiti treba od časa do časa zaradi tekoimenovane demokratične javnosti malo prikriti ali olepšati z omenjenim izjavljanjem o opravljanju dolžnosti. (Slovenske politične duše, ki so se oblikovale v obdobju fašizma in so bile v prelomnem času ob koncu vojne še vedno na nepravi strani, za nemško politično zgodovino je to referenčni prostor, za slovensko je to prisotnost zunanjega katalizatorja — teh duš tukaj ne obravnavamo — so ali pobite ali izseljene. Pobite so ali v sebi, kar pomeni, da so zatajene ali prikrite, ali pa dejansko pobite po svojem bolj ali manj kolektivnem drugem jazu. Dosledno drugačne so samo tiste, ki so v politični emigraciji, v fizični politični emigraciji, izven srednjeevropsko-slovenskega (ekološkega) prostora.

Spremenjene slovenske politične duše, ki so predmet tega analiziranja, niso izstopile v slovensko politično pokrajino. Niso ustvarile le-

galne »fizične« politične pokrajine, kjer bi si stali nasproti za politični dialog pripravljeni politični tabori, prepoznavni po političnih barvah. Domnevati moremo, da se tudi tisti, ki se zdaj, dokler ta polarizacija po političnih barvah ni možna, razglašajo za politično drugačebarvne, ne bi v sebi enodušno in nepovratno odločili. O tem pričajo njihove doslejšnje politične biografije.

Ponovitve so seveda možne tam in tukaj. Pri Nemcih zato, ker se »milostno pozneje narojeni« narod ne bo imel pred čem sramovati in ne bo brzdal svojih političnih in bioloških strasti, če bi se mu zdelo znova potrebno, da razširi svoj fizični življenjski prostor. Tukaj, če bodo sprevrženje katalizirali zunanji pospeševalci — najsibo kot skrbstvo, rusovstvo ali nemštvo.

Slovenski politični sinovi, ki se ojdipovsko upirajo svojim političnim in političnim-biološkim očetom, so v težavnem položaju, saj se tisti, ki so starejši, morajo vprašati, zakaj se niso uprli že prej. Kajti politične razmere niso isto kot naravne razmere. Politične razmere šele postajajo naravne razmere, zato ker se zaradi naraščajoče ekološke krize politična nasprotja kažejo kot drugovrstna v primeru z nasprotjem med človekom in naravo, saj si v uničeni naravi ni mogoče več politično nasprotovati. Če bi se socrealistični nečimernosti očetov uprli že prej, bi si ne samo zagotovili političnih biografij, ki bodo v prihodnosti kaj veljale, marveč bi ostalo več arhetipskega in ekološkega slovenskega prostora.

Kakor slovenski politični duši, ki mora biti razjedena od političnih nasprotij, pritiče, pa si morajo mlajši politični »sinovi« in sinovi — politični in biološki, oboji v ojdipovskem razmerju do očetov — očitati »nemilost zaradi prepoznega rojstva«. Če bi se rodili prej, bi že takrat opravili, kar opravljajo zdaj, in bi nevošljivim in arogantnim »starejšim političnim bratom« dokazali, da svojih doslej bolj enobarvnih političnih biografij nimajo zaradi »zunanjih okoliščin«, ampak zaradi svoje politične volje in smelosti.

Starejši politični alternativci omalovažujejo mlajše, češ, mladi ste lahko pričeli zaradi slovenske različice milosti poznejšega rojstva; mlajši jim vračajo in jih spominjajo na njihovo sodelovanje v »religiozni formi« — na to, kako so nosili štafete, recitirali velikim vodjem in drobnoboržuaznolevičarsko sovražiti kmete.

Travme so v duši, preteklosti očetov so prihodnosti sinov.

Oboje je v enem

Skozi katero koli politično barvo, ki jo ima Slovenec kot politično bitje, za svojo, slednjič, najprej medlo potem čedalje jasneje, zasveti slovenska politična duša. V podkrepitev, da je ta duša manj predkrščanska, krščanska ter komunistična in bolj srednjerovropsa v ekološkem smislu, naj — ker iz razumljivih razlogov tega ne moremo tukaj

naprej razčlenjevati, saj bi to preveč podaljšalo analizo — služi preprosto soglasna ugotovitev: Brez naravnega okolja ni mogoče preživeti, (edino) brez ideologij je mogoče.

Naslednja ugotovitev, prav tako enoumna, ki naj še dodatno utemelji to povezovanje političnega, slovenskega, srednjeevropskega in ekološkega, se glasi: duša je že od Grkov naprej življenjsko načelo, je tisto razsojevalno vodilo v človeku, ki išče primerne življenjske načine, ki so najprej v odnosu do narave in šele potem v odnosih med ljudmi. Prvenstvo odnosov je tukaj mišljeno kot bivanjsko, torej ontološko in ne metodološko, ker je lahko seveda tudi kdo mnenja, da je treba najprej urediti politične odnose in bo šele potem mogoče urediti tudi ekološke odnose. Moral pa bo vsaj priznati, da bo lahko takrat zaradi obsega uničevanja narave za politične rešitve že prepozno in brezpredmetno.

Pripadniki ljudstev in majhnih narodov se zato toliko manj čutijo zavezane metodi oziroma političnemu načinu, s katerim urejajo življenje, toliko lažje preidejo iz enega v drugi politični tabor. Po nekakšnem samoohranitvenem gonu so manj zavezani političnim arhetipom kot arhetipom svoje ljudske istovetnosti, bolj so »slovenski« kot strankini. V večkrat navedenem Jungovem besedilu ustreza to tam, kjer Jung govori o religiji, religioznost pa kaže razumeti v osnovnem pomenu kot zavezanost; »religiozno formo« pa kot ideološki ritual. Religijo kot tisto sveto in globinsko, ki je v nasprotju z nesvetim in prav tako globinskim, to je religiozno formo. Kot temeljni dualizem duše.

Takole Jung v omenjenem delu: »V pozunanjeni religiozni formi, kjer je ves poudarek na zunanji formi (kjer gre torej za bolj ali manj popolno projekcijo), je arhetip istoveten z zunanjimi predstavami, toda kot duševni faktor ostaja nezaveden. Če se nezavedna vsebina do te mere nadomesti s projekcijsko sliko, je izključena iz sožitja in vplivanja na zavest.« (prav tam, stran 62)

S pozunanjenimi religioznimi formami, nenehnimi proslavami, najemanjem kreditov, lovi, banketi in mladostniškim življenjem v gorkoti kresa komunizma, se seveda lahko doseže takšno stanje spozabe, da ostane slovensko-srednjeevropska zavest za daljše obdobje potisnjena ob stran.

»S tem ji še bolj splahne življenje, ker ji je onemogočeno po naravi ji pripadajoče oblikovanje zavesti; še več, v svoji osnovni formi ostaja celo nespremenjena, kajti v nezavednem se nič ne spreminja.« (prav tam) Čustva in besede, s katerimi potem ta zavest spregovori o nacionalni odnosih, o semitizmu in antisemitizmu in o Savi, ki teče na jug, so takšne, da se mladi kritiki čudijo, ko jih primerjajo s tistimi predvojnimi. Kljub njihovem vmesnemu obdobju se ni nič spremenilo. Krek in vse drugo je spet tukaj. Za krajši čas ji je življenje sicer toliko splahnelo, da je povsem zanemarila nacionalnost in jo je kanila nadomestiti z nekakšno jugoslovansko transnacionalnostjo; toda v nezavednem se ni nič spremenilo.

»Od neke določene točke dalje razvije celo nagnjenje k regresiji, h globljim in arhaičnim stopnjam.« (prav tam)

Kakor da bi to sovpadlo s tisto ajdovsko antikrščansko naperjenostjo, ki je tukaj nekaj časa obstajala, ko je bilo izpovedovanje in ohranjanje predkrščanske vere oziroma nekrščanskih ver sploh veliko bolj dovoljeno kot le-ta, kljub deklariranemu antiteizmu. Politiki pa je bil temu ustrezno, ljubši fevdalizem kot tip zahodne demokracije.

»Lahko se zgodi, da nek kristjan, ki sicer veruje v vse svetniške postavke, v najbolj notranjem delu duše ostaja nespremenjen in nerazvit, ker »ima celotnega boga zunaj in ga ne spoznava v duši.« (prav tam) Tako se torej lahko zgodi, da namesto besede »kristjan« z veliko mero optimizma tukaj vstavimo in beremo besede kot »stalinist«, »unitarist« (še več optimizma je treba, da dodamo še »bivši«). Potem ta, ki sicer veruje »v vse svetniške postavke«, od Lenina do Stalina, v »najbolj notranjem delu duše ostaja nespremenjen«, ker »ima celotnega boga zunaj in ga ne spoznava v duši.« Če potem tisto, kar ostaja v duši nekako po srednjeevropsko nepolarizirano, ni prignano v skrajnosti raznih — izmov, je to upanje. S takšnim temeljem v politični duši vsi ti politični prebegi ohranjajo upanje na spravo.

»Njegovi najbolj odločujoči in udarni motivi prihajajo iz nezavedne in nerazvite duše, ki je tako ajdovska in arhaična kot vedno ...« (prav tam)

Arhaična duša je tista, ki se zaveda svojih življenjskih predpostavk, ki ve za ekološke razmere življenja, ki ve za geografske razmere srednje Evrope in se ne pusti odvrniti od tega pojma zaradi diskvalifikacijskih podtikanj, ki hočejo potrebe po srednjeevropski istovetnosti prikazati kot da gre za težnje po oživitvi K.u.K. monarhije. Ki kljub Handkeju in skrbskemu privoščljivemu hahljanju ob njegovi izjavi, ko je rekel, da so srednja Evropa oblaki, ve, da so to tudi oblaki z več ali manj kislega dežja v sebi.

Ko Jung zaokroži trditev, da odločilni vzgibi prihajajo iz arhaičnega dela duše, pravi: »O resnici te trditve ne priča samo posameznikovo žitje, ampak tudi skupnost posameznih življenj v ljudstvu. Veliki dogodki našega sveta, ki jih je zasnoval in izvedel človek, ne dihajou duha krščanstva, marveč nenaličenega duha ajdovstva.« (prav tam)

Kdor je mnogo grešil, mu je treba mnogo odpustiti

Kako je pri duši tistemu, v čigar prsih bije boj? »Dialektična konfrontacija, ki nastopi med obravnavanjem duše«, pravi Jung v navedenem delu na 83. strani — pri čemer predpostavljamo, da ni pomembno, po katerih od prje navedenih poteh je do te konfrontacije prišlo, preko sanj ali kakšnega drugega vplivanja — »posledično vodi do pacientovega soočanja s svojo senco, tisto temno polovico duše, ki se je znova in znova reševala skozi projekcijo: ali tako, da je z vsemi nekre-

postmi, ki jih ima očitno sam, obremenjeval svoje soseda, v ožjem ali širšem smislu, ali pa jih je s posredovanjem »contritio« oziroma — blažje — »attritio« prepuščal božjemu posredniku. Sicer je znano, da brez greha ni kasneje, in če ni kasneje, ni odrešujoče milosti...» (op. cit.)

Medtem ko je »contritio« popolno kesanje, je »attritio« nepopolno kesanje (contritio imperfecta). V prvem primeru je greh pojmovan kot nasprotje najvišjega dobrega, v slednjem se mu upremo zaradi tega, ker je grd ali pa zaradi strahu pred kaznijo.

Iz razumljivih razlogov se tukaj niti v krajšem pretresu ne moremo posvetiti morebitnemu spovedovanju slovenskih političnih duš, še manj temu, da bi skušali ugotoviti intenzivnost strahu pred kaznijo, saj ne moremo vedeti, če jih je resnično strah božje kazni. O kakšni posvetni kazni, o strahu pred posvetno kaznijo, ki bi navdajal politične spreobrnjence, je nesmiselno govoriti. Ne samo, da to nasprotuje načelom civilne oziroma demokratične družbe, premišljevati o tem je absurdno zaradi travme, ki jo slovenstvo doživlja ob spominu na medvojna in poveljna pobijanja in ovajanja.

»Pacienti« bodo domnevno težko shajali s svojim spominom, še težje jim more biti zdaj, kajti še vedno temne strani svoje duše in vse svoje nekreposti prisojajo nekakšnim razrednim sovražnikom — meščanski desnici in drugim »sosedom v ožjem ali širšem smislu« — v katerih deluje isti politični logos. Dokler se vzajemno obsojajo, še niso spravljene, so pa v hoji za demokracijo, kajti včasih so se pobijali.

Kdor je več grešil, ima več razlogov za spravo.

Kdor mnogo ljubi, pa je mnogo preizkušan. Zato mu je treba več odpustiti. Slednji arhetip je iz Biblije. (Luka 7,36—50) Farizej je očital Jezusu, da je dovolj, da mu je grešnica maznila noge, in Jezus mu je odvrnil: »... Njeni mnogi grehi so odpuščeni, ker je mnogo ljubila; komur pa se malo odpusti, malo ljubi.« Pozneje je hodila v njegovem spremstvu, »Marija s priimkom Magdalena, iz katere je odšlo sedem hudih duhov.« (Luka 8,2)

Kdor je mnogo grešil, mu je treba mnogo odpustiti. (Luka 7,48)

Nova proletarska kultura

Leta 1985 smo v Časopisu za kritiko znanosti (št. 83—84) objavili študijo o Proletkultu in izbor člankov in dokumentov. Tedaj je šlo za to, da pokažemo, kako ima sam proletkult in tudi spopad boljševiške partije z njim drugačno naravo od tiste, ki vlada v predstavah. Proletkult je bil predstavljen kot avantgardni umetniški pojav specifičnih razsežnosti. Med njimi smo poudarili, da proletarska kulturna in prosvetna organizacija vztraja pri ločitvi med družbo in državo in pri samovzgoji-samoizobraževanja v smislu akcije revolucionarnega razrednega subjekta. Ker v tem konceptu partija ni imela vodilne vloge, je prišlo do spora, ki se je v praksi kazal kot spor o **subordinaciji** gibanja partijskemu in državnemu redu. V drugem delu pa želim predstaviti **ново proletarsko kulturo**, kot je (večidel tudi pod tem ali podobnim naslovom) nastajala v svetu istočasno in tudi še po dejanski ukinitvi proletkulta v Sovjetski Rusiji. Razloga za tako sintezo na mednarodni ravni sta dva.

Prvič, gre za pomemben del sodobnega razvoja in umetniškega življenja, za viden način odgovarjanja na duhovno in življenjsko krizo po prvi svetovni vojni, za iskanje rešilnega trdnega temelja evropske kulture po zrušenju predvojne zgradbe. Nova proletarska kultura je pomemben moment duhovne zgodovine, četudi njena ustvarjalnost ne bi imela vrhunske umetniške vrednosti. Seveda pa je dovolj omeniti le kakega Jiříja Wolkerja, Piscatorja in še koga, da dojamemo tudi umetniški pomen pojava. Te mesijanske delavske ustvarjalnosti se ne da zamenjevati s pesnjenjem po naročilu, ki kasneje proizvaja herojske ode voditeljem in domnevno idealni socialistični družbi.

Drugič, gre tudi za poskus ponazoritve, zakaj se sodobnih dogajanj v umetnostih, ki nočejo več biti zgolj umetnosti, ne da utesniti v neposredno sosledico obdobja v nacionalnih kulturah, kot jih tudi ni več mogoče proučevati samo kot koncentrične valove, ki imajo svoje

jasno določeno središče. Cilj nove proletarske kulture (pa tudi nemalega dela avantgarde) je prav rušenje nacionalnih kulturnih omejitev in navezovanje neposredno na mednarodni prostor; in ta cilj je bil bolj ali manj tudi dosežen. Delovanje v smeri nove proletarske kulture se nacionalnemu seveda ni iztrgalo, toda povsem iz njega ga vendarle ni mogoče pojasniti. Hkrati bi bilo dovolj kratkovidno, bo bi razglasili ruski proletkult za nekakšno centralo (bodisi po vzoru umetniške vloge nekdanjega Pariza, bodisi po vzoru kasnejše socrealistične poetike), okrog katere so se razvrščali od nje odvisni in hkrati vedno bolj oddaljeni sledniki in posnemovalci. Soodvisnosti nove proletarske kulture, vključno z njenim komunistično boljševiskim idealom, se ne da ujeti v običajne mreže primerjalnih metod, ki bi pojav razdelila na osrednji proletkult in njegove neposredne slednike, na bolj marginalne slednike, na provincialne zakasnelce in podobno. Pri marsikakšnem krogu nove proletarske kulture se da zelo hitro dokazati, da prevzema od proletkulta le ime ali celo samo kako geslo. Po tej poti pa ne pridemo do take razčlenitve sorodnih umetnostnih pojavov, ki bi njihovo povezanost lahko prikazala kot določeno strukturirano celoto. Slednje pa je namen tega besedila.

1. Neuspela internacionalizacija iz centra in viri nove proletarske kulture

Prepričanje, da je svetovna revolucija pred vrati, in ponos, da se je na navidez zaostalih in barbarskih tleh Rusije vžgala njena prva iskra, je kljub izolaciji državljsanske vojne navdihovalo proletkultovce, da so skušali svojo organizacijo razširiti na ves svet. Na predvečer drugega kongresa kominterne, ki se je začel 19. junija 1920, je »Proletarska kultura« zapisala, da je prišel čas za načrtovanje svetovnega kongresa proletkulta.¹ Predstavniki ruskega proletkulta so med delegati kongresa poiskali tiste, ki so se bili pripravljeni doma zavzeti za organiziranje nacionalnih organizacij za proletarsko kulturo, in iz njih sestavili začasni bioproletkulta /15 članov/² in njegov izvršni odbor /Lunačarski kot predsednik, Lebedev-Poljanski kot sekretar in člani Mac Laine iz Anglije, Lefebvre iz Francije, Herzog iz Nemčije, Bombacci iz Italije in Humbert Droz iz Švice/. Zadal so si tri temeljne naloge: širiti načela proletarske kulture, oblikovati organizacije v vseh deželah in pripraviti svetovni kongres. Sestavili so tudi poziv »Bratom proletarcem vseh dežel«, ki poleg poročila o dejavnostih in številčnosti ruske organizacije poudarja programske temelje. Zlasti začetni, splošni del je zanimiv: »Proletariat ne osvaja oblasti zaradi nje same. Nasprotno, njegov končni cilj je — ukinitvev države nasploh, oblast pa uporablja le zato, da bi z odstranjevanjem razrednih pregraj med ljudmi ustvaril pogoje za čisto družbenost s popolnim zanikanjem

¹ Wladimir Gorbunow, *Lenin und der Proletkult*, Dietz Verlag, Berlin 1979, stran 224 /v opombi 335/.

² Navedeno delo, stran 114; tudi v *Sovjetska književnost, 1917—1932*, Naprijed Zagreb 1967, stran 32.

oblasti človeka nad človekom. Oblasti pa ne osvaja, da bi organiziral ekonomsko življenje. Človek ne živi le zato, da bi si uredil materialni položaj. Materialni odnosi so samo predpogoj za tiste sfere človekove dejavnosti, iz katerih lahko človek črpa najvišjo, ustvarjalno čim popolnejšo srečo za višje oblike kulturne dejavnosti.³ Načela proletkulta so v tej mednarodni javnosti namenjeni izjavi še jasnejša, čeprav pri formulacijah Bogdanov ni sodeloval, saj kot nekomunist ni mogel priti v kominterno /ne pa, da bi z njim že tedaj prekinili njegovi najožji sodelavci, kot meni Gorbunov⁴/. Potrebna je samodejavnost proletariata, ki se tudi v kulturi mora osvoboditi sam; dediščino si mora predelati po svojih potrebah; umetnost je pomembna kot način organizacije čustev. Dvanajstega avgusta 1920, ko so ta proglas odpustili, je bilo že prepozno za kakšno večjo mednarodno akcijo: jeseni je bil ruski proletkult že v spopadu s partijo, in po tem spopadu ni več imel moči in sposobnosti za internacionalizacijo svojega dela pa tudi njegova usmeritev se je prevesila v manj množične in bolj avantgardne, predvsem umetniški dejavnosti namenjene smeri. Vendar so ideje o mednarodni proletarski kulturi pozdravljali tudi nasprotniki. Krupska je še leta 1922 poudarjala potrebo po organiziranju proletarske kulture izven Sovjetske zveze, torej tam, kjer je v spopadu s kapitalizmom treba voditi bitko /tudi na kulturnem področju. Pletnjev, tedanji vodja proletkulta, pa je po dveh letih lahko poročal le o pičlih rezultatih — v Italiji naj bi se za proletkult zanimal Terracini, v Angliji Quelch — tam so izdali tudi knjigo o proletarski kulturi /Pletnjev je verjetno mislil na knjigo Edena in Cedara Paula/; na Češkem se bojda na tem področju dogaja nekaj pomembnega, na Dunaju je pesmi objavil Sonnenstein in ameriškim korespondentom je bila poslana obširna informacija.⁵ Ne le da niso bile izpolnjene tri načrtovane točke — tudi o tistem, kar se je dejansko dogajalo Petnjev leta 1922 ni imel pojma, razen v nekaj posplošenih obrisih in primerih, nepomembnih potezah. Leto kasneje je revija »Gorn« /št. 8, 1923/ imela nekaj več informacij: športno-kulturno delo v Nemčiji, nejasnosti o oblikovanju organizacije v Angliji in dobro razvejan proletkult na Češkoslovaškem /67 krajevnih in 17 območnih organizacij/⁶. Internacionalizacija proletkulta je ostala le poskus, ki ni nikdar privedel niti do elementarnih pogojev dejanskega organiziranja. Razen dobre volje, razširitve nekaterih besedil⁷ in informacij, ki pa so povečini šle le v eno smer in se potem porazgubile, iz vsega ni bilo nič. Ne le da je proletkult v Rusiji poniknil; tudi mednarodno organiziranje umetnikov, četudi proletarskih, še ni moglo naleteti na plodna tla. Kasnejši poskusi in pobude iz novih proletarskih organizacij /zlasti iz literarnih, tj. VPA in kasnejšega RAPPa/ so šele ob koncu dvajsetih let uspeli pri-

³ Sovjetska književnost, navedena izdaja, stran 33.

⁴ Wladimir Gorbunov, Lenin und der Proletkult, navedena izdaja, stran 114.

⁵ Navedeno delo, stran 115.

⁶ Navedeno delo, stran 116.

⁷ Tako je v nemščini leta 1920 izšel Bogdanova »Kaj je proletarsko pesništvo« najprej v revialni in nato še v knjižni obliki, ki je prišla tudi v naše kraje; »Die rote Fahne« pa je prevajala Lunačarskega, Kerženceva in druge.

dobiti dovolj somišljenikov, /ki so se sicer še relativno slabo strinjali med seboj/ za mednarodno organiziranje. Tedaj je to organiziranje že potekalo v znaku podreditve sovjetski vodilni vlogi, pač tako kot v kominterni. Zamisel, ki so jo imeli proletkultovci, je po svoji izraziti brezdromovinski internacionalnosti pravzaprav za tak razvoj že dajala dovolj osnove. V besedilu Platona M. Kerženceva, ki je tudi po svoji proletkultovski fazi ostal med najostrejšimi borci za proletarsko čistost in sodeloval tudi pri nastajanju proletarskih literarnih organizacij, je to jasno vidno: »V nasprotju s staro kulturo, ki se je razvila na nacionalni osnovi v okviru posameznih držav, mora proletarska kultura nastati izključno na razredni osnovi.«⁸ Njegov članek »Mednarodna revolucija in proletarska kultura«, ki je izšel v »Die rote Fahne« devetega marca 1922, je še vedno napovedoval svetovno revolucijo čez kratek čas in skušal tudi razlikovati med vlogo proletarske kulture v času boja za oblast in po njem: proletarska kultura mora razen v sovjetskih pogojih biti predvsem kultura razrednega boja, priprava za revolucijo in medij zbliževanja proletarcev v trdne zveze in mednarodne izmenjave. Delitev na različne naloge sovjetske in ostale svetovne angažirane kulture se je obdržala tudi kasneje, na primer v ločevanju kritičnoborbne realizma za svetovno in optimističnega realizma za sovjetsko socialistično rabo.

Kot pa umetniške levice nasploh ne moremo zožiti na prosovjetsko ali celo kominternsko-centralistično organizirano levico, tako tudi teženj po ustvarjanju proletarske kulture ne moremo zožiti na neuspeh prvega poskusa svetovnega organiziranja. Tudi če bi govorili samo o svetovnih vplivih in prenosih idej ruskega proletkulta, bi bilo to preozko — čeprav so ti vplivi obstajali in imeli določen pomen. Videli smo že, da so v Nemčiji prevedli precej proletkultovske programske literature pa tudi v Angliji je izšla knjiga »Proletkulta«⁹; dovolj neposredne vesti so prinašali s seboj tudi ujetniki-povratniki, ki so se pogosto našli poleg revolucionarnih idej tudi proletkultovstva in avantgardizma. Šlo je za več kot le za širjenje idej in pobud iz revolucionarnega središča. Po prvi svetovni vojni je bila Evropa kot z ošpicami posejana z revolucionarnimi vrelišči; razočaranje nad militarizmom je bilo neizmerno, hrepenenje po hitrem in odločnem preskoku v nekaj popolnoma novega in drugačnega je bilo razmišljanje velikega dela umetnikov in tudi v Združenih državah je bilo posledice vojne ravno prav čutiti, da je lahko o proletarski kulturi tudi tam sanjalo nekaj ustvarjalcev. Dejanski viri proletarske kulture v svetovnih okvirih so bili v prvih povojnih letih predvsem trije:

⁸ Časopis za kritiko znanosti, 1985 št. 83/84, stran 57.

⁹ Eden and Cedar Paul, *The Proletcult. Proletarian Culture*, Thomas Seltzer Ed., New York 1921; ista avtorja sta leta 1920 izdala tudi knjigo »Creative Revolution. A Study of Communist. Ergatocracy« /George Allen & Unwin Ltd., London/, ki naj bi britanski javnosti, vajeni parlamentarno-demokratske levice, predstavila program nove delavske levice, ki je »proletarian, sovietist and ergatocratic in principles« /navedena knjiga, naslovna stran/

— razočaranje intelektualcev in umetnikov nad vso dotedanjo kulturo je pogosto prav ob navdušenju nad oktobrsko revolucijo, o kateri se je vedelo le malo natančnega, vodilo v proletarski mesijanizem kot novo umetniško religijo;

— nekateri avantgardni tokovi, zlasti futuristični, so v poudarjeni psihologiji delavskih množic kot kolektiva brez individualističnih ločnic in v njenem delovnem ritmu-tempu, videli »materialno bazo« in pravo občinstvo; od tod pa do prepričanja; da bo proletariat sam ustvaril futuristično proletarsko kulturo, podobno Gostevovim idejam, je bil včasih le korak;

— tradicionalna delavska kultura, ki je bila ponekod /Nemčija, Francija/ že kar dobro razvita, se je ob povojnih strankarskih delitvah na levi (na socialdemokrate in komuniste) tudi sama razdelila in komunistične ali prokomunistične kulturnoumetniške dejavnosti so potrebovale ob političnoprogramskih tudi estetsko-kulturne ločnice od socialdemokratske tradicije, ki je v največji meri še vedno potekala v znaku podrejenosti meščanskim kulturnim idejam in oblikam.

Prinešene in prevedene zamisli ruskega proletkulta so za vse te težnje predstavljale, četudi v obliki nepopolnih informacij in okruškov, kvas in katalizator, ki je reakcije pospeševal. Česar niso natančno zaznali, so navdušeni avtorji dodajali sami, da bi svojim programom dajali nimb verodostojnosti in avtentičnosti prve zmagovite delavske revolucije. Tako je postalo tisto, kar je prihajalo iz Rusije, že v začetkih v drugem okolju pobudnik pa tudi argument za vsakršno početje. Spopad v zvezi s tem, kaj se v Rusiji oziroma kasneje Sovjetski zvezi dejansko dogaja, in kateri domači smeri gredo dogodki dejansko v korist, je bil mnogo ostrejši, kot so bili tedaj in so danes spopadi o tem, kaj je Marx resnično rekel. Prav na to, da so bile vse oči in ušesa obrnjeni k oktoberski revoluciji in sovjetskemu socializmu, je lahko kasneje računalo tudi centralizirano mednarodno organizirano sektaštvo in njegov naslednik, socrealizem. Pogoji, v katerih so bile direktive iz Moskve sprejemane kot božja roka pomočnica, so vsaj v delu umetnosti nastajali še preden je bila ta roka dejansko ponujena; tisti, ki so čakali na proletarskega Mesijo, pa so ga res lahko dočakali — ko je prišel, se je tudi obnašal kot Mesija.

2. Nova proletarska kultura med avangardo in tradicijo, ljudsko umetnostjo in umetnostjo za ljudstvo

Nekatere zamisli o novi proletarski kulturi so se v svetu tako dobro razrasle, da so ostale pri življenju mnogo dlje kot ruski proletkult. Pri nas je na primer še leta 1933 V. Košak recenzijo Čufarjeve »Februarske noči« začel z navedbo iz »Kaj je proletarsko pesništvo« Bogdanova.¹⁰

¹⁰ Sodobnost. Neodvisna slovenska revija, 1933 — št. 3, strani 137—139.

Nemčija je že dalj časa poznala ločeno delavsko kulturno-prosvetno dejavnost pa tudi v partijskih časopisih pred vojno si je umetnostna, predvsem literarna kritika pridobila nekaj prostora — čeprav je šlo predvsem za »partijno« kritiko. Prerez povojnih dogajanj, zlasti pa križajočih se idej, lahko dobimo v glasilu »Die rote Fahne«, ki sta ga še za gibanje Spartacus ustanovila Rosa Luxemburg in Karl Liebknecht; od Silvestrovega 1918 je bil časnik uradno glasilo Komunistične stranke Nemčije. V prvih številkah je protislovje med predvojno kulturno politiko in revolucionarno usmeritvijo novega gibanja vidno kot na pladnju: glasilo gibanja Spartacus je ob radikalnih političnih tekstih objavilo nekaj pocukranih zgodbic /idil iz senčnice oziroma vrtné ute — Gartenlaubendyllen, kot pravi Manfred Brauneck¹¹/. Iz tega protislovja, ki je bilo vidno v literaturi, gledališču in drugod, je nastajala nemška povojna proletarska umetniško-prosvetna dejavnost in razvila lastne predstave o posebni proletarski kulturi. Že leta 1919 je nastala Zveza za proletarsko kulturo, konec istega leta /14. decembra 1919/ pa je Zveza ustanovila svoje proletarsko gledališče. Razmišljanje o njem in predstavitev programa zveze je tudi prvi in za nekaj časa edini kulturni podlistek »Die rote Fahne«. Nasprotovanje bratsko ljubečim starim »kulturtregerskim« oblikam je očitno: »Dieser Bund, eine Vereinigung wohlmeinender, gutmütiger, menschenfreundlicher Bourgeois — wenn auch vielleicht durch ihre Gewinnung schon halb **deklassierter** Bourgeois —, ist nämlich eine Organisation, die den Befreiungskampf des Proletariats durch Theatervorstellungen, Konzerte, Vorträge revolutionärer Dichtungen und Kunstausstellungen, durch freie Hochschulkurse, durch Propagierung des Siedlungsgedankens /!/, durch Zusammenkünfte, in denen, den Gedanken des Rátesystems der Boden bereitet und sein Durchbruch gefördert werden soll', und durch andere Unklarheiten führen zu können meint.«¹² Prosvetiteljstvo je reakcionarno, in njegovo gledališče lahko postane le »politische Kunst /oder gekünstelte Politik?/«¹³, njegovo sporočilo pa sporočilo člo-

* Ta zveza, združba dobromislečega, dobrodušnega, človekoljubnega buržuja — čeprav morebiti po zaslužku že na pol **deklasiranega** buržuja — je zato-rej organizacija, ki namerava osvobodilni boj proletariata izpeljati z gledališkimi predstavami, koncerti, s predstavljanjem revolucionarnih pesmi in z umetniškimi razstavami, s svobodnimi visokošolskimi tečaji, s propagiranjem zamisli o naselbinah, s shodi, pri katerih »se pripravljajo tla za zamisel sistema svetov in se podpira njen prodor«, in z drugimi nejasnostmi.

** Politična umetnost /ali poumetničena politika?/.

¹¹ Manfred Brauneck: »Revolutionäre Presse und Feuilleton. 'Die Rote Fahne' — Zentralorgan der Kommunistischen Partei Deutschlands (1918 bis 1933), v Die rote Fahne. Hrsg. Manfred Brauneck, Wilhelm Fink Verlag, München 1973, stran 32; »Gartenlauben« literatura je tedaj predstavljala pojem malomeščanskega čtiva, znan tudi pri nas (na primer pri Miranu Jarcu v njegovem romanu »Izgubljene generacije« Novo mesto (Državna založba Slovenije, Ljubljana 1966) na več mestih.

¹² Davedeno delo, stran 55 (članek Proletarisches Theater, izvirno 19. in 20. decembra 1919).

¹³ Navedeno delo, stran 55.

veške ljubezni in pobratenja, ki v razrednem boju lahko delavce le zavaja. Treba je iti po drugi poti: proletariat sam se mora otresti raznih intelektualcev, in intelektualci, ki lahko sodelujejo, so tisti, ki se postavijo s proletarci v isto vrsto: »Man will sich jetzt in eine Phalanx mit dem kämpfenden Proletariat stellen, will den revolutionären Kampf in der ersten Reihe mitkämpfen. Und ein Mittel dazu soll eben das proletarische Theater sein.«¹⁴ Za revolucionarno umetnost obstajata dva pogoja — pravilna tendenca in estetska vrednost.¹⁵ V Zvezi za proletarsko kulturo se sklicujejo na Lunačarskega, pravi neznani avtor podlistka, in pri tem spregledajo, da je ruski proletkult rezultat proletarske revolucije in zato nastopa v drugi fazi revolucije kot eden od sredstev izgradnje. Nemški proletariat ni v času izgradnje: »Der Aufbau einer neuen Kultur nach Eroberung der politischen Macht durch das Proletariat ist als revolutionäre Tat ganz anders zu bewerten als das Versuch, innerhalb des alten, im Verfall begriffenen, der gewaltsamen Zerstörung geweihten kapitalistischen Ordnung eine embryonale neue Kultur realisieren zu wollen«.¹⁶ Osnovna vprašanja, ki se v nemškem krogu revolucionarne, angažirane, avantgardne in proletarske kulture vrste še naslednjih dvajset let, so že na začetku te poti definirana: ali izgradnja nove ali rušenje stare kulture, ali tendenca ali kvaliteta, ali kultura kot del revolucije ali kultura kot sredstvo revolucije. Po tem zapisu nekaj časa »Die rote Fahne« ni prinašala skoraj nikakršnega zapisa o kulturi, kaj šele o proletarski kulturi. Sredi leta 1920 pa je z rednim kritičnim pisanjem pričela Gertrud Alexander, ki je tudi ostala kritični organ lista; od leta 1924 se je s stalnimi prispevki oglašal še Alfred Kamenyi-Kamen oziroma Durus. Že junija 1920 se je razvila druga, prav tako dvajset let trajajoča polemika — o dadi oziroma o avantgardni umetnosti. V tej polemiki je

* Zdaj se je treba z bojujočim se proletariatom postaviti v isto vrsto, biti sobojevnik v prvih vrstah revolucionarnega boja. In posrednik mora tu biti ravno proletarsko gledališče.

** Revolucionarno nalogo graditve nove kulture, potem ko proletariat osvoji politično oblast, moramo oceniti kot nekaj povsem drugega od poskusa, da bi realizirali novo kulturo v zarodku znotraj starega, za propad določenega, na nasilno uničenje obsojenega kapitalističnega reda.

¹⁴ Navedeno delo, stran 56.

¹⁵ O istem problemu razpravlja še 27. aprila 1934 v svojem predavanju na Inštitutu za raziskovanje fašizma v Parizu Walter Benjamin. Glej: »Der Autor als Produzent«, v Walter Benjamin, Versuche über Brecht, Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main 1967, strani 95—116; tako tudi: »Sie ist nämlich nicht von dem langweiligen Einerseits-Andererseits losgekommen: **einerseits** hat man von der Leistung des Dichters die richtige Tendenz zu verlangen, **andererseits** ist man berechtigt, von dieser Geistung Qualität zu erwarten. Diese Formel ist natürlich so lange unbefriedigend, als man nicht **einsieht**, welcher Zusammenhang zwischen den beiden Faktoren Tendenz und Qualität eigentlich besteht. Natürlich kann man den Zusammenhang dekretieren. Man kann erklären: ein Werk, das die richtige Tendenz aufweist, braucht keine weitere Qualität aufzuweisen. Man kann auch dekretieren: ein Werk, das die richtige Tendenz aufweist, muss notwendig jede sonstige Qualität aufweisen. Diese zweite Formulierung ist nicht uninteressant, mehr: sie ist richtig.« (navedeno delo, stran 96).

¹⁶ Die rote Fahne, navedena izdaja, ki stran 57.

zlasti Thalheimer /24. 6. 1920/ začetni tudi temelje proletarske kulture, ki naj se loči od rušilnih in avantgardnih idej in postane zaščitnik vse dotedanje kulture, medtem ko je avantgarda vzporednica imperia-
listični meščanski težnji samouničenja. Nasprotje iz prvega članka /o proletarskem gledališču/ se zdaj kaže v drugi luči: če je bilo tedaj treba v imenu borbene revolucionarne kulture zavrniti bratoljubje, ki otopi proletarijat, se zdaj zoper avantgardno in tudi rušilne ideje o proletarski kulturi proletarijat postavlja v funkcijo varovalca vse zgodovinske dediščine, ki se bojuje »tako za materialno kot za kulturno obnovo.«¹⁷ Ko so avgusta 1920. leta objavili še članek Lunačarskega o nalogah socialistične kulture, ki je predstavil Narkomprosovo delo in razmerje do proletkulta in priznal, da gredo tu zasluge tovarišu Bogdanovu, je bil krog udeležencev razprav sklenjen: avantgarda, ki sega v revolucijo; prenova starih delavsko-kulturnih dejavnosti in poskusi navezovanja na nove oblike proletkultovstva; poskusi argumentiranja lastnih stališč s pomočjo besedil /ne še direktiv/ iz ruske revolucije. »Die rote Fahne«, zlasti pa njena stalna avtorica Gertrud Alexander, se je dolgi čas zavzemal za ohranjanje klasične kulture in tudi za potrebe propagande ni pristajala na koncesije. Zato je tudi v nemškem prostoru prišlo do enačbe, ki je združevala proletkult in avantgardo v isti koš: »Pri privržencih proletkulta je pač samoumevno, da menijo, da se nas meščanska umetnost nič ne tiče, da je kritika meščanskega gledališča, umetnostnih razstav in literature sploh odveč, in ne najmanj zato, ker delavec pač ne zahaja tja. To pojmovanje se v bistvu sklada s tistim umetnostnim anarhizmom, iz katerega je proletkult zrasel, ki se je na meščanski strani razvijal dalje iz ekspresionizma v dadaizem, in ki zavrača vso preteklo umetnost in literaturo, jo ima za uničenja vredno in hoče iz te osnove skovati nekaj novega, kar sme biti samo proletarsko.«¹⁸ V Nemčiji se je sočasno razvilo več konceptov proletarske kulture, ki so izhajali iz zanikanja ali sprejemanja lastne tradicije, iz prevzemanja avantgardnih pristopov ali zavračanja le-teh, iz proletarskega sektaštva ali prevzemanja meščanske dediščine v varstvo — in zato v Nemčiji tudi ni tako ostre meje med obdobjem proletkulta in kasnejšo proletarsko kulturo. Vsi tokovi in zamisli so že od začetka tu, razvijajo se v spopadu z zgodovinskim procesom, z desnico v kulturi in politiki in zlasti v medsebojnem spopadu, ki jih včasih zbližuje in včasih oddaljuje. Ideje ruskega proletkulta so imele preko prevedenih besedil zlasti v krogih, ki so hoteli nanovo ustvariti svet,¹⁹ in tam, kjer je bila podstat avantgarde že prisotna namesto stare meščanske prosvetljijske osnove, izjemno velik vpliv. Še leta 1925 se je Karl Avgust Wittfogel oglasil s članki »O proletarski kulturi« &&&²⁰. Na polemike o proletkultu še vedno spominjajo tudi

¹⁷ Casopis za kritiko znanosti, 1984 — št. 69/70, stran 30 (August Thalheimer: »Proletariat in umetnost. Politične pripombe«).

¹⁸ Casopis za kritiko znanosti, 1985 — št. 83/84, stran 40 (Gertrud Alexander: »K vprašanju o kritiki meščanske umetnosti«).

¹⁹ Tako pri Richardu A. Schaeferju, ki je napisal članka »O proletarskem pesništvu« in »O proletarski umetnosti« (glej Casopis za kritiko znanosti, 1985 — št. 83/84, strani 42—43 in 54—55).

²⁰ Casopis za kritiko znanosti, 1985 — št. 83/84, strani 44—53.

soočanja za in proti Piscatorjevemu gledališču, ki so se zgostila v letih 1927 in 1928.

Če torej v letih po prvi svetovni vojni govorimo o proletarski kulturi v Nemčiji, moramo v grobem govoriti o dveh tokovih, ki se kasneje seveda bolje izoblikujejo kot v začetkih: tok proletarske kulture avantgardno-revolucionarnega tipa in tok proletarske kulture prosvetljiteljskega tipa, bolj ali manj inoviranega glede na predvojno prakso socialne demokracije. V soočanjih, ki iz pester konkretne razporeditve idej med različnimi kritiki, teoretiki in gibanji vznikajo neprestano že od leta 1919 dalje, je tudi v Nemčiji jasno vidno, da ne gre za vprašanje stila. Ločnice med obema tokovima so včasih bolj, včasih manj ostre in tudi pomiritevni poskusi seveda obstoje. Morda je prav pri &&& in v njih skušal spojitati nekatere teze proletkultovcev z zmernimi idejami ljubiteljev umetnosti vseh časov. Tako je ugotovil, da »obstaja proletarska kultura«, da »se začenja že pod gospostvom kapitalizma« kot »bojna kultura«, dokler po zmagi ne postane tudi »kultura graditve«. V igro sprejemanja in odklanjanja dediščine pripelje tudi Lenina, ki po njegovem mnenju zavrača obe napaki: ustvarjanje proletarske kulture iz nič in tudi nekritično prevzemanje kulture preteklosti /o tem bi ga mogel poučiti Buharin.../. Za ustvarjanje proletarske kulture je torej uporabna formula »prilagoditev s pomočjo preoblikovanja«, ki seveda kljub navajanju Lenina ni nič drugega kot »bogdanovizem«. Pri njih je /eden takih bi lahko bil tudi Wittfoglov zapis/ najbolj očitno, da gre za dve različni razmerji do kulture, do proletariata kot razreda, do konkretnih in dolgoročnih političnih nalog gibanja itd., da gre skratka za dve različni drži umetnikov-revolucionarjev, ki imata svoje sorodnike in vzporednike tudi v političnih krogih.

2.2. Od »Červena« do poetizma — Češka

Na Češkem so se ideje proletkulta hitro prijele, zlasti med anarhokomunističnimi umetniki, med katerimi so bili tudi češki avantgardisti. Tako se je proletarski kolektivizem (naslonjen na ideje Pjotra Kropotkina, Elisée Reclusa, Malateste, Nieuwenhuisa in drugih) povezoval z napovedmi o »koncu češke idile« /Neumann-Atžije život«, 1913-1914/, torej nasprotovanjem nacionalno budniški umetnosti. Ta organizacija je rodila revijo »Červen«. Prvi letnik /1918—1919/ štirinajstdnevnik z značilnim podnaslovom »Tendenčni štirinajstdnevnik. Nova umetnost-Narava-Tehnična doba-Socializem-Svoboda« vsebuje vse vrste navdušenja nad revolucijo, s prevladujočim anarhističnim poučkom, in vključuje različne umetniške struje od češke moderne do avantgarde /Karel Čapek, Neumann, Jan Zrzavy, Josef Hora, Vančura in drugi/. V drugem letniku je revija izhajala tedensko!/ in si dala nov podnaslov »Tednik za radikalno smer in kulturno politiko«. Prišla je vrsto programskih prevodov anarhističnih del /Kropotkin, Jean Grave, Guerra itd./ in odprla stalno rubriko iz Rusije, v kateri je izšel tudi prevod umetniškega programa Narkomprosa in spis Lu-

načarskega o proletarski kulturi. Revija je bila izjemno dobro informirana in odprta v svet /prevodi proletarske poezije Sonnenscheina, prenos idej francoske skupine Clarté, Tagorejevi spisi, esej Uptona Sinclaira o ruski revoluciji, Barbussovi pozivi, Rollandovi eseji itd./ in se je zdaj že obračala k organiziranju češkega proletarskokulturnega gibanja. Prvi zapis te vrste je Neumannov spis »Proletarska kultura«, ki jo predstavlja kot začasnega posrednika do občečloveške socialistične kulture. V letnikih 1920/21 v Červenu med podnaslovi, ki ga opredeljujejo, že najdemo tudi »proletkult«, v njem pa lahko spremljamo tudi proces prehoda od anarhizma h komunizmu. O ruskih dogajanjih so pisali vedno več in to ne le o proletkultu /prevedli so Gastevove pesmi, ampak tudi o vsem drugem. Leta 1921 so prevedli Bogdanova »Kaj je proletarsko pesništvo« in objavili spis Romana Jacobsona »O realizmu v umetnosti«, prevajali Golla, Lu Märtenovo, Lunačarskega, Kolontajevo, Rappaporta, Brjusova, Rollanda ... in poročali tudi o kronštatskem upor. Medtem se je češki proletkult formiral in začel izdajati /1922/ lastno revijo »Proletkult«; revija je bila tudi glasilo komunistov, h katerim je sekretar češkega proletkulta Neumann medtem pristopil. Razkroj češkega anarhizma pa je sprejemal tudi prelom med skupinami in posamezniki, ki so se takoj po vojni zbrali okrog »Črvena«. Ta proces je potekal izjemno hitro. Prvega aprila 1922 je Jiří Wolker objavil manifest »Proletarska umetnost«. V njem je pisal: »Osečamo neodrživost i nepravednost današnjeg poretka i verujemo u preobražaj društva. Nalazimo čvrst i konkretan plan za takav preobražaj u marksističnim tezama i posmatramo svet sa gledišta istorijskog materijalizma. Zato je za nas nova umetnost **klasna, proletarska i komunistička**. O njenosti mogućnosti ne želimo da raspravljamo.«²¹

V resnici so seveda o njej ravno morali ogromno razpravljati, predvsem zato, ker se je prav na češkem izoblikovala konkurenčna zamisel nove proletarske kulture, ki skupaj z anarhizmom ni zavrгла tudi umetniške avantgarde. Wolker je namreč ob temeljnih opredelitvah proletkulta kot borbene kulture kolektivizma, tendenčnosti in revolucionarnega optimizma predvidel tudi, da mora nova umetnost biti realistična in to izkustveno realistična, nasprotujoča vsakemu psihološkemu ponotranjenju: sporočila bo dejstva.

Tej zamisli so se postavili po robu drugi češki avantgardisti. Nasprotje med izkustveno literaturo/umetnostjo dejstev in novim poesisom, do katerega pride znotraj razvoja češke proletarske umetnosti, je istočasno notranje nasprotje avantgarde same — med sprejemanjem reportažnomehaničnega prenašanja razbitosti časa in človeka in propagandno-realistično uporabo tega faktografiranja na eni, in poetično montažnimi postopki ustvarjanja nove človečnosti, veselja, tudi zabave in sproščenosti, sna in upanja, na drugi strani. Med nosilci nasprotovanja »trdemu« proletkultu je najizraziteje oblikoval ideje o drugačni proletarski umetnosti Karel Teige.

²¹ Jiří Wolker: Proletarska umetnost, v: Književna reč 1980 št. 142, stran 9 (ciklus Aleksandra Ilića »Nepoznata avangarda«).

Polemike o novi proletarski umetnosti so se začele že prej, predvsem na liniji tradicionalna — nova umetnost. Oznanjevalci proletkulta so sprva nastopali skupaj, kot so izšli iz Červena, kot najmlajša generacija češke umetnosti, in so s tem spodbudili razpravo v »Mostu«, kjer so odgovori bili povečini napisani s stališča moderne oziroma estetizma.²² Skupina »Devětsil« je nastala leta 1920 in v njej so skupaj sodelovali Jindřich Honzl, Jindřich Hořejší, Jaroslav Hučka, Vitoslav Nezval, Jaroslav Seifert, Karel Teige, Vladislav Vančura, Jiří Wolker in drugi; skupina je torej združevala umetnike vseh zvrsti in vse, ki so izhajali iz trde in prelomno doživete prve svetovne vojne in iz zahteve po revolucionarni spremembi.²³ Zlasti Jiří Wolker je medtem že postal predmet kultnega odnosa in Seifertova kritika z naslovom »Dosti je Wolkerja!« je povzročila cel škandal. Iz tega spopada je nastal poetizem, katerega prva programska najava je »Revolucionarni zbornik Devětsil« iz zime leta 1922. Za zbornik je Teige napisal uvodni članek »Nova proletarska umetnost« in z njim zakoličil ločnico med avantgardno proletarsko umetnostjo in proletkultom. Članek, ki je kot mnogo drugega pisanja v teh letih del skupnega manifesta, se začinja z ugotovitvijo, da ruska revolucija ne uveljavlja le gospodarske enakosti in pravičnosti, ampak hoče človeka dejansko telesno in duševno osvoboditi. Iz osvobojenega dela bo ustvarila višjo, človeško produktivno dejavnost, ustvarjalnost. Tako kot osvobaja proletariat, ta revolucija osvobaja tudi umetnost in ji lomi meščanske verige. Larpurlartistična osvoboditev ni prava osvoboditev — zdaj gre za osvobodeno odvisnost umetnosti od življenja, torej za pravo osvoboditev, za obnovo družbenega poslanstva umetnosti. Lunačarski, pravi Teige, začinja z ugotovitvijo, da je umetnost meščanska in zato se najprej postavlja vprašanje proletarske kulture. Tu pa Teige pričenja svoj odmik od ruskega vzora /tudi kasneje zanj tako značilna kritičnost/ in zavrača tako konservativne estetske poglede Lunačarskega, kot vročekrvno bojevitost proletkulta.

Po Teigejevem mnenju je treba najprej nadomestiti obstoječo bergsonovsko-crocejansko estetiko z novo estetiko in kritiko marksističnega tipa. To je eno. Drugo je, da je meščanska umetnost zadnjih desetletij akademizem in klasicizem, medtem ko nova umetnost ni več meščanska. Zato je navezovanje proletarske umetnosti na realistični akademizem in klasicizem čisto meščanska umetniška smer, ki jo je treba kritično zavreči — prav tako pa ni res, da bi morala proletarska kultura kot nekakšen feniks nastati iz nič. Češka avantgarda začinja

²² Del razprave prinaša Književna reč v istem ciklusu, letnik 1980, št. 143, str. 6—7.

²³ Učbeniško je na Češkem takole: »Jednotné východisko 'devětsilácké' skupiny, do níž se hlásili rovněž výtvarníci, architekti, divadelní umělci, hudebníci a jež stále měnila složení a obměňovala své teorie, bylo dáno sploecenými ořesnými zážitky z války i pocitem úlevy z jejího konce, vědomím nenahraditelné ceny všedního života, který přijímali jako dar, vírou v sociální spravedlnost a v krásný život pro všechny. Proto byla pro ně samozřejmostí společenská aktivita mificí k přeměně světa. A proto odmítali 'staré' měšťácké umění a toužili vytvořit umění nové obsahem i formou.« (Miloš Pohorsky, Literatura 3. Pro III. ročník středních škol, Státní pedagogické nakladatelství, Praha 1980, stran 153).

leta 1922 iz tradicije, ki je trdna in ji zato ni treba več ponavljati starih bojnih gesel proti ozkosti in akademskosti-folklornosti nacionalno budniške kulture. Zato lahko razglasi svojo tradicijo, in Teige najavlja v »Novi proletarski umetnosti«, kar kasneje razvije tudi v »Sejmu umetnosti«: avantgarda ima tradicijo že od črnega romantizma, in vsa estetska levica devetnajstega stoletja je njena predhodnica in njena današnja dediščina. Ta umetnost je istočasno zametek nove proletarske umetnosti, ki si je zato ni treba izmišljati na osnovi kakih novih principov.

Lunačarski je razrešil problem eksistence proletarske umetnosti, Teige je njen obstoj drugače definiral. Zato mora nadaljevati z vprašanjem o njeni estetiki in genetiki. Kakšna bo ta proletarska umetnost, ki nastaja iz estetske levice in avantgarde? Teige trdi, da bo ta umetnost antiteza vsej dosednji umetnosti, obenem pa odvisna od njenega toka, kot je socializem odvisen od kapitalizma. Obstaja neuničljiva razvojna kontinuiteta, kajti še tako revolucionarnim obdobjem umetnost ne more pasti z neba. Logika razvoja ni niti jasna niti premočrtna in proletarska umetnost ne začneja tam, kjer se meščanska konča, ampak v njej sami kot njen nasprotni pol. Marksistična veda o umetnosti oziroma marksistična estetika je še stvar bodočnosti, toda že iz do zdaj razvitih marksističnih tez izhajajo nekatere posledice za umetnost. Med temi je zlasti naloga, da se estetika depsihologizira in demistificira. Umetnik ni vizionarski bebec in umetniški intelekt ni nekakšna zmes spritualizma in kabalizma, tolmač transcendentega sveta, v katerega bulji z ekstatično razširjenimi zenicami. Umetnikovo delo ima človeški, tostranski izvor in privzdignjeni razgovori o geniju in talentu so popoln nesmisel. Umetnikova muza ni nič boljša od inženirjeve ali zgodovinarjeve ali mizarjeve, in kar je pri umetnosti metafizike, je je toliko kot pri znanosti. Nova estetika bo historična in ne bo šla po poti pozitivistične sociologije umetnosti /Taine/, niti ne po poti socialističnega kulturnega sentimentalizma po Ruskinovih in Morrisovih receptih. Teige sam pa sploh ne namerava govoriti o umetnosti kot družbenem dejstvu, ampak o novi proletarski umetnosti kot umetnosti.

Teige, in z njim poetizem kot skupina, je tu kritiko proletkulta povezal s kritiko vseh dotedanjih predstav o umetnosti. Izčiščeno razmerje do umetniške dediščine, ki sprejema radikalno estetsko levico kot lastno predhodnico, je na historično marksistični osnovi vodilo k negaciji psihologizma in sociologizma, okarakteriziralo vračanje k realistični tradiciji kot vračanje k meščanskemu akademizmu in klasicizmu in odprlo pot k ustvarjanju nove umetnosti in njene nove družbene funkcije. V spopadu o proletkultu in novi proletarski umetnosti se na Češkem razvijejo pojmovanja, ki so svojo svetovno uveljavitev doživela mnogo kasneje in od drugod — iz Benjamina, Brechta, Adorna, Marcuseja in drugih. Od kod tak polet marksistične estetike na Češkem v začetku dvajsetih let? Najprej je tu igrala vlogo izjemno razvita umetnostna tradicija, ki se je že pred prvo svetovno vojno povzpela od modernizma

z esteticizmom do avantgarde. Prva povojna generacija mladih ni več imela naloge, da predvsem opravi s predhodno umetniško tradicijo — to delo je bilo že dobro zastavljeno. Nato je tu tudi razrešeno nacionalno vprašanje in oblikovanje češke republike pod Masarikom kot srednjeevropske trdnjave demokracije. V taki Češki se je tudi umetniško življenje izjemno svobodno razvijalo, se oteslo narodnoubudniških funkcij in zmoglo tudi nasprotovanje čisti politizaciji. Obenem pa je Češki položaj omogočal križanje izredno bogatih informacij z vsega sveta, dejansko internacionalizacijo, in v Pragi so se brez ovir in pregrad stekali tokovi, umetniška dela in ideje iz Moskve, Berlina, Pariza, Milana, Zagreba, Varšave, Budimpešte... Končno prehod iz anarhizma v revolucionarni komunizem ni pri vseh potekal kot odpoved individualizmu in prehod v fanatični kolektivizem in celo antiintelektualizem, kakršnega je čutiti pri tedaj že starem borcu moderne umetnosti Neumannu. Prav narobe, avantgardni projekt prehoda umetnosti iz njene meščanske avtonomije v življenjsko prakso so poetisti razumeli kot svobodno igro ustvarjalnih sil, kot optimistični, zabavni in osrečujoči proces nastajanja nove proletarske umetnosti, brez vseh ovir raznih izmov, sektaštva in bremen stare estetike. Temu estetskemu stališču je bil zato marksizem blizu predvsem kot misel historične dialektike in ne kot poudarjeni razredni fanatizem ali celo kot naravoslovni materializem, prenesen na družbena vprašanja. Takole je Teige pojmoval čas in razvoj:

»V sedanosti se preteklost stika z bodočnostjo, ima torej dvojni lik, podoben Janusovi glavi.«²⁴ Misel navajamo, ker je na las podobna Benjaminovi iz leta 1940 o Angelusu Novusu.²⁵ Kot da se pri teh dveh podobah časa, Janusovi glavi in Angelusu Navusu, soočamo s parabolo o usodi avantgarde: leta 1922 zazrta v bodočnost, polna vzgona in optimizma govori o novi umetnosti, o revoluciji in se zaveda svoje povezanosti s prevratno umetnostjo preteklosti. Zato ji je njena sedanost dvojnost in spopad, ki je maternica novega, igrivega, srečnega, osvobajajočega. Leta 1940 pa je zazrta v preteklost, bodočnosti skoroda že obrača hrbet, pesimizem je njena maksima in razvoj z bodočnostjo vred je izgubljeno upanje, tragično rušenje v vihnem pišu, ki ga tudi estetska sposobnost ne more več obvladati. Toda sklep, ki ga je pred samomorom napravil Benjamin, tudi leta 1940 ni Teigejev sklep. Tedaj Teige po dokončnem razkolu s komunisti in Sovjetsko zvezo, nadaljuje projekt, ki ga je zastavil že leta 1921 — zasnovo marksistične estetike kot fenomenologije nove umetnosti.

V »Novi proletarski umetnosti« je Teige razreševal tudi problem ljudskosti in dostopnosti. Kajti nova umetnost mora govoriti ljudem, a ne more jim govoriti na način starega primitivizma, iz črnske ali domače folkloristike, niti iz sodobne naive tipa Carinik Rousseau. Navezovati

²⁴ Karel Teige: »Nove umění proletarské«, v: »Výbor z díla I. Svět stavby a básně. Studie z dvacátých let, Československý spisovatel, Praha 1966, stran 41.

²⁵ Walter Benjamin: »Über den Begriff der Geschichte«, v: Schriften I. Hrsg. von Theodor W. Adorno und Gretel Adorno, Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main 1955, stran 499.

mora na navidez najbolj ljudem odmaknjeno umetnost avantgarde na kubizem in futurizem. Navezovanje na meščansko ljudsko umetnost, ki je dejansko umetnost meščanskih umetnikov za ljudstvo, je nesmiselno, pa četudi je subjektivno umetnik, ki jo ustvarja, še tako predan socializmu. Za novo umetnost je potrebna sprememba temeljev, ne pa sprememba tematike in uveljavitev drugačnega avtorjevega pogleda na svet. Socialna plat tiči v temelju in karakterju umetnosti, ne pa v njenem programu in tematiki. »Nova proletarska umetnost ne bo vzklila iz osebnega socialističnega prepričanja (to bi bila le meščanska umetnost s socialistično tendenco), ampak iz pozitivnega dejstva nove dejanskosti.«²⁶ Vsa tendenčna umetnost devetnajstega stoletja s Courbetovimi že tedaj pri komunistih tako priljubljenimi »Kamnoseki« vred je meščanska umetnost. S Teigejeve pozicije pa ni nesprejemljivo le predstavljanje realizma devetnajstega stoletja kot vzorno formo, ki jo je treba le napolniti s socialistično vsebino. Tudi modernizem-esteticizem konca prejšnjega stoletja in začetkov našega, ki je bil za Čeha še pred kratkim tako nov in revolucionaren, je treba zavriniti. Esteticizem je namreč odmaknjen od življenja in vodi v estetsko sektaštvo. Zato Teige meni, da se je treba navezati na avantgarde: ker se vrača v življenje.

In končno pa tudi najpomembnejše — Teige razvije tudi kritiko dotedanje avantgarde. Kot aktualna dilema sodobnosti se mu zastavlja protislovje med umetnostjo zaradi umetnosti in tendenčno umetnostjo. Vojna je namreč futurizem razbila in ostali so le okruški, katerih absurdnost je izpovedal dadaizem. Danes je vse v znaku tendenčnosti, kolektivnosti, pesimizna glede civilizacije — futuristični optimizem je nemoderen; optimistični amerikanizem je tudi izgubil zaupanje, ki so ga nekateri gojili. Sonca meščanske kulture so s prvo svetovno vojno zatonila in v tem daje Teige prav dadaizmu. Novo pot lahko umetnosti odpre le marksizem; umetnost mora postati proletarska. Toda če umetnik in kritik postaneta proletarska revolucionarja, je to gotovo premalo — politični ekspresionizem ni dovolj ne za umetnost ne za revolucijo. Ni nam treba didaktičnih čitank komunističnih otroških pesmic, vse tako hotenje — in Teigejeva kritika meri na češki proletkult — je impotentno in naivno. Še slabši je preskok iz narodnobudniškega v delavskobudniško sajenje rožic in točenje solza. Nič plakaterstva in karikiranja. »A co byl revolučnímu umění francouzskému styl takzvaný directoire a například ony zmíněné revoluční karikatury a satiry, to je dneška umění propagované, požadované a pěstované dnes proletkulty.«²⁷ Proletkultovci mislijo, da je nova proletarska umetnost vkrcana na ruske propagandne vlake, ki so krožili po Rusiji v državljanski vojni in po njej — ampak ti vlaki niso širili, ampak le uporabljali (med drugim tudi) umetnost. Tendenca ni *diferentia specifica* politične umet-

* Kar pa je bil za francosko revolucionarno umetnost takoimenovani stil direktorija in na primer omenjene revolucijske karikature in satire, to je danes propagirana, zahtevana in negovana umetnost proletkulta.

²⁶ Karel Teige: »Nove umění proletarské«, v navedenem delu, stran 45.

²⁷ Navedeno delo, stran 55.

nosti, ampak le eden njenih stranskih rokavov. Teige hoče ljudsko umetnost in ljudsko literaturo. In ljudska literatura že obstoji: to so indijanarice, bufalobilke, nickkarterice, sentimentalni romani, v kinu ameriška serialka-groteska, čaplinada, to so komedije amaterskega gledališča, varietejski žonglerji, potujoči pevci, cirkuški klovni in jez-deci, goslarček na ljudski veselici in nedeljska nogometna tekma; vse to je dejanska, že obstoječa proletarska kultura in tu je proletarska publika. Prav zato nam ni treba vsiljevati delavcem »velike« dediščine, ki jih bo le zaslužila. Vse te navidez pogrošne umetnostne zvrsti, komercializira zabava in ljudska veselica, nikakor ne kvarijo, ampak vzgajajo. »A proto poučeni, jež si mladá literatura odnese z bufalobiky a z kyná, může býti vydatnější a účinnější než to, které by načerpala v Goetheovi či Vrhlickém.«²⁸ Teige je tu silno soroden mlademu Brechtu; in poleg tega bi lahko z Marxovo parafrazo rekel: za novo umetnost nam ni treba iskati rešitev po predalih in jih ponujati proletariatu in ljudstvu, češ tu je umetnost, tu pokleknite; narobe, iz umetnosti, ki jo ljudstvo že uživa, bomo razvili novo umetnost, navezali nanjo kritično. Socialistična ideologija visoke kulture je najdlje stran od proletarske kulture.

Očitno je, da je še v času, ko so se povsod bile bitke o proletkultu in avantgardi, češki poetizem šel svojo pot. Ta pot — in to je gotovo najpomembnejše — je bila izjemno umetniško bogata. Češka dvajseta leta so dala obilno bero ustvarjalnih rezultatov. Obenem pa je svojo pot tu šla tudi marksistična estetika: razvijali so si jo ustvarjalci sami. Nasprotovanje tendenčnemu proletkultu, kakršen se je razvil na Češkem, ko je proletarsko lektografsko vsebino in revolucionarni geslovnik razglasil za novo umetnost, in nestrinjanje z navezovanjem na realizem in akademizem, ki je tedaj že predstavljalo uradni komunistični kritični odgovor proletkultu, je Teigeja in njegove istomišljenike nujno postavilo na avantgardno izhodišče. Toda to tradicijo, ki je tudi njihova lastna mladost, hočejo obdelati kritično, v smeri ljudske umetnosti. Do tu je njihov pristop brechtovski — od tod dalje pa ne gredo v didaktičnost in odmik, ampak v umetnost sreče in upanja, navezano na živo ljudsko umetnost in kulturo. Ta pot si je nadela ime poetizem: umetnost življenja in uživanja življenja, nadgradja konstruktivizma, standardizacije, tipizacije, industrije kulture. Ne le konstruiranje novega sveta in nove umetnosti — tudi smeh in sreča, polno uživanje novega nastajajočega sveta in umetnosti. Industrijski značaj moderne dobe je treba sprejeti, toda ne na način modernizma, ki najhitreje zastara, ampak kot priložnost za smeh, za družbeno in človeško higieno, za čiščenje avgijevih hlevov pretekle in sodobne kulture izmov.

Na Češkem je ustvarjalno produktivni spoj teženj po proletarski kulturi in avantgardnem prehodu iz umetnosti v življenje uspel tudi zahvaljujoč specifični češki družbeni in kulturni klimi. Zlom tega

* Poduk, ki si ga mlada književnost pridobi iz bufalobilk in kina, zna biti izdatnejši in učinkovitejši kakor tisto, kar bi načrpala pri Goetheju ali Vrhlickem.

²⁸ Navedeno delo, stran 60.

spoja je prišel šele v tridesetih letih ob soočenju s svetovno politizacijo umetnosti in z novim sektaštvom socrealizma. Vendar je tudi tedaj, v spopadu med nadrealizmom in socrealizmom, ob mnogih razkolih med češkimi nadrealisti samimi in med njimi in komunisti ta smer zadržala tudi to zgodovinsko preizkušnjo. Ne le Teigejeva fenomenologija moderne umetnosti — predvsem Seifertova poezija je tista, ki je vsem fašističnim ujmam navkljub ostala to, kar so poetisti hoteli ustvarjati že v začetku dvajsetih let. Njihov kritični, kljub navdušenju trezni odnos do ruske revolucije in njenih kulturnih modelov, pa je za tist čas sploh na umetniški in estetski levici, ki je vsako novo vest iz prve dežele revolucije sprejemala kot odkritje z gore Sinaj, vsekakor izjemen. Iz njega je rasla tudi neodvisna marksistična estetika kasnejših let, povezana razen s Teigejem tudi z raziskovalci praškega kroga /Mukařovsky, Jacobson in drugi/.

2.3. Nejasna »Clarté« — Francija

Drugače in bolj obotavljivo so se proletarske kulture lotili francoski umetniki. Tradicija socialne in socialistične umetnosti je tu bila izjemno močna pa tudi delavska umetnost /zlasti literatura/ je že dolgo obstajala.²⁹ Tu pač ni šlo za nerazvito deželo mladega proletariata in nepismenega ljudstva. Tudi ko bi na iniciativnem sestanku prisotni Lefebvre ne utonil v brodolomu,³⁰ bi v francoski kulturni prostor le s težavo vcepili ruske proletkultovske zamisli. Levičarski, zlasti prokomunistični časopisi in revije so sicer prinašali informativne in pogosto tudi navdušene spise v Rusiji živečega Victorja Sergeja, vendar se tudi iz tega ni rodilo kako načrtovanje proletarske kulture. Pač pa se je iz vojne izvil antimitaristični umetniški aktivizem, ki ga označuje zlasti že obravnavana skupina »Clarté«, ki je izdajala revijo istega imena (po naslovu Barbussovega dela) in se zapletla v polemiko z Romainom Rollandom. Prvotni pozivi in načrti skupine so bili kljub komunistični usmerjenosti predvsem namenjeni organiziranju umetnikov in intelektualcev na francoski in svetovni ravni proti imperializmu, militarizmu in v pomoč od vseh oblegani in izolirani Sovjetski Rusiji. »Clarté« je paradoksalno postala revija proletarske kulture šele tedaj, ko je sama objavila prav tisti del Trockega iz »Književnosti in revolucije«, ki je neusmiljeno kritiziral proletarsko kulturo nasploh in proletkult posebej. Prvi govornik te spremembe je bil leta 1923 Jean Bernier, ki je zahteval »une critique impitoyable de la culture bourgeoise« in ustvarjanje prvih elementov za »une culture révolutionnaire proleta-

²⁹ O tem priča, čeprav morda nekoliko tendenčno (da bi predstavil to književnost še širše, kot bi ji dejansko pripadalo), zlasti knjiga nekdanjega akterja proletarske književnosti Michela Ragona »Histoire de la littérature prolétarienne en France. Littérature ouvrière. Littérature paysanne. Littérature d'expression populaire«, Albin Michel, Paris 1974; delo je izšlo tudi v mnogih predhodnih, ne tako obsežnih izdajah.

³⁰ Kot poroča tudi Jean-Pierre A. Bernard v knjigi »Le Parti Communiste Français et la question Littéraire 1921—1939«, Presses universitaires de Grenoble, Grenoble 1972, stran 52.

rienne basée sur l'idée de classe».^{*31} Kot pa pravilno ocenjuje Jean-Pierre Morel, se clartéjevci niso tako pozno navdušili nad Bogdanovom, ki bi si ga obenem še bojovito in sektaško priostrili — ampak so izhajali iz svoje lastne navezanosti na Georgesa Sorela. Njegov tajnik in učenec Edouard Berth je bil član redakcije revije in on je zahteval oblikovanje nove kulture proizvajalcev, naslonjene »sur les vertus de l'organisation, du sacrifice et de l'héroïsme prolétariens, et orientée, en même temps, vers le retour au seul principe vrai, le principe national/incarné dans le peuple/ et le rétablissement de la tradition classique, seule digne d'une France rouge».^{*32} Nova proletarska kultura je tu naslonjena na anarhistični populizem in na premoč klasične umetnosti in njena najizrazitejša ločnica od dotedanje in sočasne kulture je prav tisto, na kar je kritično kazal že Romain Rolland: izrazito, neusmiljeno sektaštvo v umetnosti, na francoski način sorodno ruskim »napostovcem« istega časa. Zato so podobno kot ruski literarni sektaši tudi clartéjevci več časa posvetili polemiziranju in napadom na »buržoazno literaturo«, kot pa lastnemu ustvarjalnemu delu. Napadi so praviloma, tako kot v Rusiji in drugod po Evropi, naslovljeni tistim avtorjem, ki so kot »sopotniki« revolucionarne umetnosti in komunistične politike najbolj napoti uveljavljanju proletarske literature. V Franciji je to bil Anatol France; toda pri tem Komunistična partija Francije clartéjevcev ni podpirala tako, kot je del sovjetskega vodstva simpatiziral z napostovci oziroma vapovci. Metoda pa je bila pri teh napadih paradigmatična za vse kasnejše početje: iztrgani citati iz »Pravde« so predstavljali nadomestek za argumentacijo in z njimi so dokazovali, da je France kapitalistični pisatelj. Pravzaprav je skupino bolj družilo to ambiciozno sovraštvo, kot pa dejanske organizacijske sposobnosti. Njihova ambicija v francoskih pogojih pač ni mogla biti vodenje nacionalne literature in zato jim je šlo le za uradno partijsko priznanje, da so »intellectuels révolutionnaires sincères».^{*33} Ker jih partija kljub vsemu ni priznavala kot svoje intelektualne advokate, so ostali odrinjeni in, vsaj kar se tiče zapisov v ostalem tisku praktično anonimni. Kar se tiče partijskega tiska, je v obdobju 1921—1925 podpiral splošno ljudsko usmeritev umetnosti, se povezoval z vidnimi simpatizerji med umetniki in nasprotoval proletarskemu sektaštvu. Tudi zato je bila »revija za proletarsko kulturo« obrobna in kratkotrajna zadeva, ki je brez velikih bojev poniknila. Iz redakcije »Clarté« sta izstopila Barbusse in Vaillant-Couturier, ki se z dotedanjo usmeritvijo nista strinjala, revija pa je — značilno — začasno povezala svojo

* neusmiljeno kritiko meščanske kulture.

** revolucionarno proletarsko kulturo zasnovano na razredni ideji na

* iskreni /prvi/ revolucionarni intelektualci.

kreposti organizacije, žrtvovanja in proletarskega heroizma in istočasno usmerjeno k povratku k edinemu pravemu načelu, »nacionalnemu načelu« /utelešenem v ljudstvu/ in k obnovi klasične tradicije, vredne »rdeče Francije«.

³¹ Jean-Pierre Morel, *Le roman insupportable. L'Internationale littéraire et la France 1920—1932*, Gallimard 1985, stran 77.

³² Navedeno delo, stran 77.

³³ Navedeno delo, stran 79.

usodo z nadrealisti. Francoski pogoji niso omogočali rojevanja proletarske kulture kot organizacije in kot revolucionarnega projekta. Že v dvajsetih letih pa je prišla do izraza možna prevlada umetniškega sektaštva, ki je sorodnejša ruskim sektaškim literarnim organizacijam kot pa proletkultu — le da je bila v Franciji vsaj do prvih spopadov z naraščajočo desnico tudi ta usmeritev povsem obrobna.

2.4. Med proletkultom in futurizmom — Poljska

Na Poljskem je kulturna dediščina na drugačen način vezana na proletariat; kot je delavska levica zase lahko trdila, da je edini pravi možni osvoboditelj Poljske, ker jo bosta lastna šlahta in buržoazija vedno prodala, se je radikalna nacionalna umetniška levica navezovala na delavsko gibanje kot nacionalno osvobodilno gibanje. Tako se je v poljski umetnostni tradiciji pred prvo svetovno vojno nacionalno mesijanska mistika brez posebnih težav prelivala v proletarsko mesijanstvo in socialna problematika v nacionalno. Ali kot je Rosa Luxemburg leta 1898 natančno zapisala v eseju »Adam Mickiewicz«: Bil je največji in zadnji pevec **plemiškega nacionalizma**, kot tak pa tudi največji nosilec in zastopnik poljske nacionalne kulture. In kot tak pripada zdaj poljskemu delavskemu razredu, kot takega ga ta razred sprejema — razred, ki ima edini pravico do njega — do največje duhovne dediščine nekdanje Poljske. V Nemčiji je razredno zavedni proletariat po Marxovih besedah dedič klasične filozofije. Na Poljskem je — zaradi drugačnih zgodovinskih okoliščin — dedič romantičnega pesništva, se pravi, tudi njegove največje veličine Adama Mickiewicza.³⁴ Rosa Luxemburg je tu še govorila samo na osnovi umetniškega in kulturnega pomena »Velikega« in »Malega proletariata«, prvih dveh velikih delavskih gibanj na Poljskem (ustanovitelj »Velikega proletariata iz let 1882—1886 Ludwik Warynski je tudi sam izoblikoval ponarodelo umetniško izročilo — »Mazur kajdaniarski«: »Arestantska mazurka«). Leto 1905 je glede revolucionarne usmeritve poljske umetnosti poglobitna prelomnica: »Jak Wielka Rewolucja Francuska i Wiosna Ludow stworzyły romantysm, tak rok 1905 stworzył literaturę polską XX. wieku.«³⁵

Po tej revoluciji ni prišlo le do socialistične usmeritve pomembnih poljskih umetnikov, ampak tudi do estetske radikalizacije prve avantgarde. Tema »Proletariat in ustvarjalci« je bila že tedaj odprta. Wacław Nalkowski je v članku »Proletariat i twórcy« ločeval dva tipa ustvarjalnih drž in kot reakcionarno odpravil Sienkiewiczovo. Stanisław Brzozowski je pod vplivom Sorela povezoval umetnost z delavstvom in fizičnim delom. Vojna in njen iztek v neodvisno Poljsko, z revolucionar-

*Kot sta velika francoska revolucija in pomlad narodov ustvarili romantizem, je leto 1905 ustvarilo poljsko književnost dvajsetega stoletja.

³⁴ Rosa Luxemburg, Izbrani spisi. Izbral, uredil in predgovor napisal dr. Adolf Bibič, Cankarjeva založba, Ljubljana 1977, stran 47.

³⁵ Marian Stępień, Polska lewica literacka, Państwowe wydawnictwo naukowe, Warszawa 1985, stran 119.

nim vrenjem doma in rusko revolucijo napol in soseščini napol na lastnih tleh, je pomenila tudi nov izbruh poljske umetnosti vseh smeri: Po pierwszej wojnie światowej nastąpił w Polsce niesłychany wybuch prądów, tendencji, postulatów artystycznych, postulatów niejednokrotnie organiczonych do żądań, po których nie pojawiały się żadne dzieła, nawet w przybliżeniu odpowiadające zapowiedziom. Ekspresjonizm poznańskiego 'Zdroju', formizm krakowski Czyżewskiego, Winklera, futurizm Jasieńskiego, Młodożeńca, teoria sztywnej formy Witkiewicza, teoria wielości rzeczywistości Chwistka, kubizm malarski, rychły konstruktoryzm pierwszej awangardy poetyckiej krakowskiej, później echa dadaizmu i nadrealizmu — ot ten wyrój. Ci sami ludzie, zależnie od gatunku uprawianej sztuki, oddawali się innym pokusom eksperymentu: formista w malarstwie, Czyżewski, jest naiwnym dadaistą w poezji. Działo się to z równym nasileniem w każdej gałęzi sztuki, działo się w niezwykłym pośpiechu, wśród ustawicznego likwidowania jednegoizmu na rzecz drugiego.*³⁶ Povojni čas je bil na Poljskem čas avantgarde in njenih številnih in raznolikih plamenov. Bližina in tudi neposredni vpliv ruske revolucije sta v tej množici idej, tokov in estetskih poti morala pomagati tudi k vžigu idej o proletarski kulturi, vendar prva leta za kaj takega kljub vsemu niso bila posebno ugodna. Leta 1920 ječasni mednarodni biro proletkulta naslavljal svoj poziv k svetovnemu organiziranju v času, ko so ruske revolucionarne armade poljsko ozemlje in to gotovo ni bil najboljši trenutek za oblikovanje pomaknile fronto s poljsko kontrarevolucionarno vojsko globoko na poljskega proletkulta. Vendar je kasneje tudi na Poljskem nastala taka organizacija, ki se je lahko imela za vzporednico ruskemu proletkultu — še daleč pa ni bila edina, ki je govorila o proletarski kulturi in umetnosti. Na proletkultski način so o kulturni osvoboditvi proletariata govorili v krogu Jana Hemela, kritične in estetske poglede te vrste pa so izoblikovali tudi Antonina Sokolicz, Stefan Rudnianski in Witold Wandurski. Na Poljskem se je udomačil pojem »kultura robotnicza« in tak je bil tudi naslov revije, ki je pod pokroviteljstvom Komunistične partije Poljske izhajala v letih 1922—1923. Po prepovedi je ime spremenila v »Novo kulturo«. Na straneh tega časopisa je, podobno kot v Nemčiji v »Die rote Fahne«, potekal največji del razprave o proletarski umetnosti in poeziji. »V pracach programowych traktujących o poezji proletariackiej dużo uwagi poświęcano cechom charakterystycznym tej poezji, które powinny ją różnić i wyodrębniać tak od

* Po prvi svetovni vojni je prišlo na Poljskem do neverjetnega izbruha smeri, tendenc, umetniških postulatov, neredko omejenih na zahteve, po katerih niso nastala nikakršna dela, niti v približevanju ustreznim napovedim. Ekspresionizem poznaškega »Zdroja« /Vrelca/, krakovski formizem Czyżewskega, Winklerja in futurizem Jasieškega in Młodożenca, Witkiewiczeva teorija čiste forme, Chwistkova teorija večdimenzionalne realnosti, slikarski kubizem, zgodnji konstruktivizem prve krakovske pesniške avantgarde, kasneje odmev dadaizma in nadrealizma — to je ta izbruh. Vsi ti ljudje so se, odvisno od zvrsti, ki so jo gojili, predajali skušnjavam eksperimenta: formist v slikarstvu Czyewski je naivni dadist v poeziji. To se je dogajalo z enako intenzivnostjo v vsaki umetniški veji, z nenavadno naglo, sredi neprestanega ukinjanja enega izma na račun drugega.

³⁶ Navedeno delo, stran 199.

tradycji poetyckiej, jak i od innych współczesnych nurtów poetyckich.*³⁷ V bistvu je kot differentia specifica proletarske ustvarjalnosti nastopala emanacija iz pogojev dela, kult fizičnega dela in estetska podoba tovarniškega pejzaža, revolucionarna pobuda kot nujni del proletarčevega življenja, dela in psihologije. Med pesniki, ki so se preizkušali s programom Proletkulta, je bil tudi Witold Wandurski, ki je študiral v Moskvi in se tam tudi navzel proletkultovskega duha, njegova poročila pa so ga prenašala tudi na Poljsko. Leta 1922 je prišel nazaj v rodni Lodz in tam vodil tudi »Delavsko sceno.« Kot večina poljskih komunistov je tudi on izginil v stalinskih čistkah po aretaciji leta 1933. Svojo pesniško smer je obrazložil v članku »Zdobycze artystyczne poezji proletariackiej« leta 1924 na osnovi poezije Vasilija Kazina, ki je po letu 1920 zapustil »Proletkult«, vstopil v skupino »Kovačnica« in naprej razvijal proletkultovsko tematiko optimističnega panteizma in delovnega kolektivizma.³⁸ Wandurski je to podstat razvil še ostreje v smer nasprotno individualizmu in sentimentalizmu, navdušeno nad zmagovalnim ritmom dela in organizacijsko močjo. V tej usmeritvi je dovolj stičnih točk s futurizmom, ki je na Poljskem tudi po vojni ostal v mnogih pogledih zvest italijanski predlogi mašinizacije in industrializacije, obenem pa samostojno razvijal socialno-revolucionarne pristope. Še bližji ruski lefovski zamisli proletarske kulture je bil Stanislaw Ryszard Stande /tudi žrtev čistk okrog leta 1939/. Njegovo delo je nastajalo v času, ko je bil proletkult tudi na Poljskem že deležen partijske kritike in se je proletarska umetnost usmerila v agitacijo, propagando, reportažo in nasploh literaturo dejstva. Značilna je njegova samoizpoved, tako sorodna mefovcem: »Nie o pizemy. Jesteśmy robotnikami słowa. Musimy wypowiedzieć to, szego inni ludzie warsztatu wypowiedzieć nie mogą. W bełzitosnej walce proletariatu z buržoazją stoimy zdecydowanie po lewej stronie barykady. Gniew, wiara w zwycięstwo i radość — radość walki — każą nam pisać. Niech słowa nasze padną jak salwy w ulice sródmiescia, niech odegrzmia echem w dzielnicach fabrycznych. Walczymy o nowy ład społeczny. Walka ta jest najwyższa treścią naszej twórczości.*.³⁹

* V programskih delih, ki obravnavajo proletarsko poezijo, je velika pozornost namenjena značilnim potezam te poezije, ki se je je treba lotiti drugače in jo ločevati tako od poetske tradicije kot od drugih sočasnih pesniških tokov.

* Ne pišemo o sebi. Smo izdelovalci besed. Povedati moramo, česar ostali, ljudje iz obratov, ne morejo povedati. V neusmiljeni vojni proletariata z buržoazijo stojimo odločno na levi strani barikad. Gnev, vera v zmago in radost — radost vojne — nam ukazujejo pisati. Naj naše besede padajo kot salve po ulicah mestnega središča, naj odmevajo v tovarniških četrlih. Borimo se za novi družbeni red. Ta vojna je najvišja vsebina naše ustvarjalnosti.

³⁷ Navedeno delo, stran 202.

³⁸ Podatke navaja Milivoje Jovanović v svojem »Pogledu na rusku sovjetsku književnost«, Prosveta, Beograd 1980, strani 30 in 85.

³⁹ Marian Stepień, Polska lewica literacka, navedena izdaja, stran 208.

V »Delavski kulturi« in »Novi kulturi« se je začel tisti splet soočanj, iskanj in spopadov v zvezi z novo proletarsko in angažirano socialistično umetnostjo, ki tudi na Poljskem označuje levo umetniško sceno doma in v emigraciji. Wladyslaw Broniewski je moral že ob koncu dvajsetih let ugotoviti, da se revolucionarna poezija ne bo rodila iz književnih sporov in jo skušal povezati s celotno radikalno esetsko in politično tradicijo poljske umetnosti od Mickiewicza dalje. Ta navezava je bila med drugim tudi kritika futurizma ne le kratkotrajnega proletkultovstva. Futuristom je »Nova kultura« dejansko ponudila sodelovanje /o sorodnosti poljske verzije proletkulta in futurizma smo že opozorili/, jim objavljala programe in manifeste — in končala z oceno, da so anarhistični in še bolj shematični od proletkulta. Poljski futuristi so bili aktivni v socialističnem gibanju že pred vojno /Jankowski/, Bruno Jasieński pa je sploh ostal vezan za futurizem le toliko časa, dokler se mu je smer zdela primerna za revolucionarno umetniško delovanje.⁴⁰ Tudi njega je bilo treba leta 1956 posmrtno rehabilitirati. Značilna futuristična poetika, bližja Majakovskemu kot Marinettiju, je v proletarski kulturi videla futuristično revolucijo, ki jo je nervozno pričakovala. Tudi vodilni krakovski avantgardni umetnik Tadeusz Pieper, ki ni brez rezerv gledal na komunistično levico, je zapisal: »Proletariat to ten nie wymieniany ablativus. Sztuka robi się proletariatem. To łaczy artystę w robotnika*.⁴¹ Proletkult je na Poljskem torej odprl vsa pomembna vprašanja in nasprotja o umetniški levici, predstavljal glede na ruski vzor dokaj ortodoksno smer vsaj v začetku in bil značilno soroden in tudi delno povezan z avantgardnimi gibanji. Ta so proletarsko kulturo razvijala po svoje in po kritiki proletkulta, ki je na Poljskem tako kot v Rusiji zadevala tudi avantgardni anarhizem, ohranjala pri življenju negativno stališče do umetniške tradicije, ki ga je kasnejša proletarska umetnost zamenjala za pozicijo varuha vse poljske kulture preteklosti, kot ji je to sugerirala že Rosa Luxemburg.

2.5. Proletarska zaveza in nova človečnost — Madžarska

Če je poljska umetniška levica imela najbolj tragično usodo, ker je skoraj v celoti poniknila v stalinističnih čistkah skupaj s svojo politično sestro, pa je bila madžarska umetniška levica prva v emigraciji, takoj po porazu madžarske revolucije. Zato je postala mednarodna, se razvijala naprej v različnih okoljih in tudi v umetnostih imigrantskega okolja in pogosto delovala v nekakšni shizofreni dvojnosti: na eni strani se je uveljavljala v »normalnem« tisku, tudi zaradi živ-

⁴⁰ Bogdana Carpenter, *The Poetic Avant-Garde in Poland 1918–1939*, University of Washington Press, Seattle and London 1983, stran 30: »If Czyżewski was above all an artist, art for Jasieński was not an autonomous domain but part of life itself, and more particularly an instrument in the social struggle... He abandoned futurism when he found other more efficient outlets for his social activities.«

⁴¹ Marian Stępień, *Polska lewica literacka*, navedena izdaja, stran 223.

ljenjskih sredstev, na drugi strani pa je ostajala zvesta lastni revolucionarni usmeritvi. Laszlo Illes ugotavlja, da je v srednji Evropi program proletkulta imel drugačen značaj kot v Rusiji: »hier wurde der Weg des sektiererisch geschlossenen Studio-Versuche verlassen und die öglichkeiten einer Proletarierkultur herausgearbeitet. Charakteristisch ist, dass in diesen Proletkult-Bestrebenungen nirgends die Pflege der fortschrittlichen Kunst der Vergangenheit verloren ging. So spielte Ady zum Beispiel neben den Vertretern der progressiven Literatur der Gegenwart ued des vergangenen Jahrhunderts im Proletkult von Košice durchgehende eine grosse Rolle.«⁴² Madžarski umetniki so sodelovali tudi pri avstrijskem in nemškem proletkultovskem gibanju; v zgodnjih dvajsetih letih pa je deloval tudi krog »Kassai Munkas« /»Košiški delavec«/ na Češkem /Geza Kassai, Janosz Macza, Antal Hidas in drugi/. Časopis pa je bil obenem eden od središč madžarske socialistične literature sploh, kar velja tudi za ameriški »Uj Elore« in jugoslovanski »Munkas« v Baranji. Madžarski književniki so mnogo prispevali k internacionalizaciji proletarske literature druge polovice dvajsetih let, saj je njihova Zveza revolucionarnih pisateljev bila že sama po sebi mednarodna /njen moskovski sekretar je bil najprej Antal Hidas, sekcijo v Parizu je vodil Gyula Illyes, berlinsko Aladar Komjat in ameriško Jason Gyetvai/. Podobno kot drugod pa je tudi madžarska umetnost imela svoje težave z ločevanjem proletarske od avantgardne umetniške smeri, ki je bila tudi sama politično revolucionarna in v kratkotrajni revoluciji kljub Lukacsevemu komisarstvu tudi izjemno vplivna. Leta 1917 se je Aladar Komjat povezal z Jozsefom Revaiem, Jozsefom Lengyelom in drugimi, da bi namesto »Ma« izdajali novo revijo z naslovom »1917«, povezano predvsem z revolucionarnim čutenjem povojnega časa: revolucija duše. Komjat je že novembra leta 1918 pristopil h komunistični partiji in pisal prve komunistične pesmi (»Nova internacionala«, »K ruskim bratom« in »Boljševiki«). Iz avantgardista je postal poet revolucionarnega boja, ki je bil v obdobju 1918—1923 pod vplivom idej proletkulta. Prehod iz predvojne in prve povojne avantgarde k proletkultu je bil seveda tudi najnaravnejši in najsorodnejši. Na eni strani proletarska zaveza »Block, Maschine, Öl, Kohle, Erde sind ein starkes Bündnis« in na drugi strani nova moralna in nova človečnost, »Und wir sind hundertmal und tausendmal — die All-Moral und — Kraft.«⁴³

* Proletariat pač ni spremenljivi prilastek. Umetnost rabi proletariat. To spaja umetnika z delavcem.

* Pot sektaških zaprtih poskusov v studijih so tu opustili in tako izdelali možnosti proletarčeve kulture. Značilno je, da se v teh proletkultovskih prizadevanjih nikdar ni izgubilo negovanje napredne umetnosti preteklosti. Tako je Ady na primer med zastopniki napredne literature sodobnosti in preteklega stoletja v proletkultu iz Košic vseskozi igral pomembno vlogo.

⁴² »Wir kämpfen treu für die Revolution«. Studien zur Geschichte der ungarischen sozialistischen Literatur, Hrsg. von Miklos Szabolcsi, Lászlo Illés, Fargas József; Akadémiai Kiadó, Budapest 1979, stran 14.

⁴³ Navedeno delo, stran 141.

Tudi v slovenskem prostoru se avantgardno ostro zanikanje vse tradicionalne umetnosti ni moglo povsem udomačiti, saj sta Cankarjeva umetniška in angažirana osebnost in delo predstavljala neizogibno dominantno, podobno kot Ady na Madžarskem. Odmevi proletkulta so bolj obrobni, informativni in spoznavalni: gotovo so tudi slovenski mladi pesniki brali Bogdanova in spremljali marsikatero idejo iz svetovnega prostora /tudi preko »Zenita«, ki je lahko bila proletkultovska. V zvezi s Podbevškom je bilo že ugotovljeno, da se v njegov kratkotrajni projekt »Rdeči pilot« stekajo zelo različne ideje, med njimi tudi proletkultovske,⁴⁴ in da je »njegov osrednji živec vendarle v kar se da odločnem spopadu s **sopotno** generacijo, ki ni doumela pomena in namena slovenske zgodovinske avantgarde in njenega nastopa.«⁴⁵ K tej sopotni generaciji sodita tudi druga dva od »Treh labodov«. Pregled dveh števil »Rdečega pilota«, ki je v podnaslovu obetal biti »Mesečnik prevratne mladine za duhovno revolucijo«, pa že sam po sebi kaže, da je v začetku dvajsetih let /prva številka je izšla 15. junija 1922/ zbližanje med umetnostjo in proletariatom potekalo po več sopotnih, kasneje pa tudi bolj različnih tirnicah. Četvorka Podbevšek-Seliškar-Stefanija Ravnikar — Angelo Cerkvénik razen patosa zavzetosti za duhovno revolucijo ni imela posebno trdne estetske skupnosti. Podbevšek je bil tedaj, pred dokončnim molkom pravi avantgardist, ki je žolčno napadal vse /razen Cankarja!/ mrtvo in zlasti vse živo v slovenski poeziji in svoje revolucionarne parole zbrkljal z vseh vetrov, daleč od kake politično delavske revolucionarnosti; Stefanija Ravnikar je parazitirala v svoji umetniški prozi na ves čas isti podobi razdvojenosti sveta med elito in množico, sicer pa se je očitno trudila v cankarjanski smeri; Cerkvénik je z grobim materializmom — ekspresionizmom pripovedoval vojne skušnje; Seliškar pa je bil delavski poet, in če bi pri »Rdečem pilotu« govorili o proletarski kulturi v ožjem pomenu, bi jo gotovo prej kot na Podbevškovo morali vezati na njegovo ime in delo (že v prvi številki so izšli tudi njegovi »Sedmorjenčki«). Podbevšek govori tu o pesnikih kot svečenikih in glasnikih človeštva, povsem v utopičnosocialistični in anarhistični tradiciji /pri tem kot očeta anarhizma originalno predstavlja Laotseja/ in sanja o dobi, ko bodo vsi ljudje postali bogovi in totalni duhovi, razrešeni vse materialno-fizične peze. »V tej dobi npr. ne bomo več govorili z jezikom, temveč pogovarjali se bomo in občevali med seboj kakor nekakšni moderni Sherlock Holmesi.«⁴⁶ Slovenska verzija zaumnega jezika in kozmopolitskega poetskega esperanta je torej — Sherlock Holmes, ki telesno sploh več ne biva. Vendar kljub raznolikim idejam, ki so tudi pri nas pretežno povezane z izkušnjo poraza vse tradicionalne kulture,

⁴⁴ Oznako Janka Kosa povzema tudi Janez Vrečko v svoji študiji »Anton Podbevšek in slovenska zgodovinska avantgarda«, v Umetnost ob koncu tisočletja, Komunist, Ljubljana 1986, stran 32.

⁴⁵ Navedeno delo, stran 32.

⁴⁶ Rdeči pilot, št. 1, Anton Podbevšek: »Odlomek o umetnosti z ozirom na sodruga Ivana Cankarja«.

moramo dejavnost te skupine a njenih potovanjih in recitalih s predavanji po Sloveniji v širšem smislu oceniti kot slovensko verzijo proletkulta⁴⁷. »Rdeči pilot« je namreč nastal zato, da bi »pripravljala družbo za letanje proti centralnemu solncu« in »za socialistično bodočnost, v kateri ne bomo poznali nobenih mej, potem ko bomo peli mrtvaške pesmi kapitalističnemu režimu in bo povsod kraljevala edino zveličavna proletarska internacionala.«⁴⁸ Ideje-pesmi so Podbevšku bombe, ki bolje kot anarhistični terorizem uničujejo stari svet — odtod tudi naslov njegove zbirke. Če bi pri »Rdečem pilotu« govorili o kakih ruskih zvezah, bi zaradi njegovega anarhizma in tudi neposrednega navajanja prej lahko videli v ozadju Kropotkinove, kot pa Bogdanove ideje. Gre za značilno »povojno« revijo, ki ob naturalistično obdelanih vojnih temah (Angelo Cerkvénik/ in naslonitvi na Cankarja skuša delovati med delavstvom, za revolucijo, za politično proletarsko umetnost zoper umetnike, ki »hodijo po dveh nogah in pišejo«⁴⁹. Ločitev med estetskim avantgardizmom oziroma vsaj modernizmom »Treh labodov« in revolucionarno, delno avantgardno duhovnostjo »Rdečega pilota« je za slovensko situacijo značilna; te vrste znotraj-umetniški prehodi iz avantgardne drže v delavsko-kulturni aktivizem so bili tudi pri kasnejših generacijah najpogostejši izhod iz izolacije in logična realizacija zanikovalnih projektov.

2.7. Novi Jeruzalem izgubljene generacije — ZDA

Proletkult je odmeval tudi na drugi strani oceana. Prva generacija ameriških boemskih upornikov je pred prvo svetovno vojno gojila družbeno zanikovalsko zmes anarhizma, socializma, feminizma, republikanizma in vsega drugega, kar je bilo v razmerju do prevladujočega ameriškega puritanizma videti ekstremno. Z enakim navdušenjem so zato kot prave iztočnice za navezovanje svojega umetniškega ekstremizma pozdravili leta 1913 sočasna »Armory show« /prvo veliko predstavitev moderne in avantgardne umetnosti v Združenih državah/ in štrajk tekstilnih delavcev. Revija »The Masses«, ki jo je vodil Max Eastman in je nastala tik pred prvo svetovno vojno, je poudarjala avtonomijo umetnosti in v odnosu do vojne prehodila pot od upanja v nemški poraz, do protivojnega stališča. V njej je iz balkanskih vojn poročal tudi John Reed in njegova izjava je značilna za ameriški umetniški ekstremizem tega časa: »Oh, you fellows are not living beings; at the best you are bookworms always thinking about what Marx said or meant to say. What we want is a revolution, and we are

⁴⁷ V Rdečem pilotu poročajo, da so že pred izidom prve številke obiskali Trbovlje (800 ljudi), nastopali v »Mestnem domu«, bili na Jesenicah, v Celju, ponovno v Trbovljah, v Zagorju. S to dejavnostjo so nadaljevali tudi med kratkim izhajanjem Rdečega pilota; v drugi številki tudi takole poročajo o I. vsedelavskem zletu v Celju: »Sodrug, okoli 12.000 se vas je udeležilo I. vsedelavskega zleta v Celju. Ali se zavedate, da bi predstavljali ogromno moč, če bi bili aktivni člani socialistične rdeče armade?«.

⁴⁸ Rdeči plot, št. 1, Anton Podbevšek: »Razmerje umetnika do države«.

⁴⁹ Rdeči pilot, št. 2, Anton Podbevšek: »Politična umetnost«.

going to make it — not with books, but with rifles*.⁵⁰ Z ameriškim intelektualnim radikalizmom so bile torej podobne »težave« kot s prejšnjim »morrisovskim« anarhosocializmom v Veliki Britaniji. Tej usmeritvi so bile tuje ideje o proletarski kulturi, čeprav jih je dobro poznala — tako iz knjige⁵¹ kot iz Eastmanovega poleminiziranja s francosko skupino »Clarté« /Eastman je bil že povezan tudi z Rollandom/. Ko je »Clarté« leta 1921 začela propagirati proletarsko kulturo, jim je Eastman posmehljivo odgovoril, da že sam izraz »proletarska kultura« zveni »so dull, busy, selfconscious, ugly and uninspiring a name for any creative occupation«. ** Še slabše se mu je zdelo, da se pri konceptu te kulture vloga partijskih intelektualcev meša z vlogo umetnikov, saj prvi lahko mnogo bolje opravljajo propagandne in vzgojne posle od drugih, ki morajo ostati predvsem poeti.

Boljši sprejem pa so ideje proletarske kulture imele pri jezni mladi komunistični generaciji oziroma vsaj pri njenem najizrazitejšem komunističnem predstavniku Irwinu Granichu-Mikeu Goldu. V obdobju 1915—1921 je bil boem in anarhist, nato pa si je nadel proletarski »image« in z mesijansko pozo pridigal proletarstvo zoper ameriško liberalno in individualistično tradicijo. Leta 1921 je v reviji »The Liberator« objavil pesem v prozi »Towards Proletarian Art« in v njej predstavil značilno avantgardno apokaliptično-agonistično /če izraz povzamemo po Pogggioliju/ podobo revolucionarne metamorfoze sveta. Kako podobno zvenijo njegove misli Podbevškovim: »The old ideals must die. But let us not fear. Let us fling all we are into the cauldron of the Revolution. For out of our death shall arise glories, and out of the final corruption of this old civilisation we have loved shall spring the new race — the Supermen*.⁵² Na tem ozadju ničejanskega in — za Ameriko — whitmanovskega patosa sprejema poročilo ruskega proletkulta kot »ressurrection of the mass-soul*⁵³. Njegova kulturna vizija je proletar-
** vstajenje množične duše.

ski novi Jeruzalem, narejen tudi iz okruškov Ruskina, Bellamyja, Whitmana in Fouriera. Gold je doživel ostro kritiko prav iz vrst Eastmanovih somišljenikov, ko je skušal »The Liberator« spremeniti v neke vrste delavsko revijo in jo odpreti delavcem-umetnikom. Vendar revije ni spravil s sveta ta spopad, ampak neprestano trenje med umetniškim poslanstvom, ki ga je zagovarjal Eastman, partijskimi zahtevami po

* Oh, vi fantje pač niste živa bitja; v najboljšem primeru ste knjižni molji, ki brez prestanka mislijo, kaj je Marx rekel ali nameraval reči. Kar pa mi hočemo, je revolucija in izpeljali jo bomo — ne s knjigami, ampak s puškami.

** Tako dolgočasno, tečno, samozavestno, grdo in nenavdihujoče ime za kakršnokoli ustvarjalno poklicanost.

* Stari ideali morajo umreti. Toda ne bojmo se. Poženimo se v vrelo kopel revolucije. Kajti iz naše smrti bo prišlo vstajenje in iz dokončne okvare te stare civilizacije, ki smo jo ljubili, bo vzšla nova rasa — Nadčlovek.

⁵⁰ Daniel Aaron, *Writers on the Left. Episodes in American Literary Communism*, Octagon Books, New York 1974, stran 41.

⁵¹ Glej opombo 9.

⁵² Daniel Aaron, *Writers on the Left*, navedena izdaja, stran 87.

⁵³ Navedeno delo, stran 89.

bojni reviji in prezirom, ki so ga komunistični funkcionarji čutili do intelektualcev. Kot na ameriški levisi sploh, je bila tudi epizoda proletkultovskih idej le marginalna v odnosu do stalnih razkolov, podvajanja, sovraštev in frakcionaštva. Do poskusov dejanskega organiziranja proletkulta pa ni prišlo.

3. Sklep

Ideje proletarske kulture, bližje ali bolj oddaljene sovjetski verziji, so se relativno samostojno rojevale v različnih delih sveta, predvsem iz lastne kulturne situacije in negatorskega odnosa do nje in iz izkušenj prve svetovne vojne kot kapitalističnega splošnega barbarstva in poraza. Pogled na rusko revolucijo je tu bil pogostejše vplivnejši zgled, kot pa neposredno branje ali privzemanje idej Bogdanova, Lunučarskega in drugih. Povsod pa so obstajale zveze proletkulta /če je obstajal kot organizacija/ in idej o proletarski kulturi z avantgardnimi tokovi, ki so že v dvajsetih letih vodile k podobnim razpotjem, kot je bilo npr. kasneje razpotje francoskih nadrealistov /Aragon-Breton/. Prav tako se je skoraj povsod pojavil refleks kulturnega tradicionalizma, ki se je naslanjal na avtoriteto novorojenih komunističnih partij in na nujno zahtevo po propagandno-agitacijski ljudskosti, s katero se je proletarska kultura vedno bolj spreminjala v kulturo za revolucionarni proletariat ali celo v kulturo za revolucioniranje čudno nerevolucionarnih množic. Iz dilem, ki so nastajale v zvezi s proletarsko kulturo zlasti tam, kjer so sočasno nastajali njeni raznoliki koncepti, so vodile različne poti; umetniško najplodnejša je bila gotovo pot češkega poetizma, na drugi strani pa so bili seveda tudi porazi in molk /pri nas Podbevšek, v Franciji »Clarté« in drugi/. Soočanja in spopadi iz tega časa in idejnega kroga pa so že načeli takorekoč vsa vprašanja, ki jih sicer poznamo iz tridesetih let in gredo v mnogih pogledih/ seveda tudi zaradi drugačne situacije, ki povečini ni zahtevala take strnjenosti in usodne povezanosti levece, kot v spopadu s fašizmom/ globlje in širše. V teh polemikah — če jim priključimo še sočasne in od razprav o proletarski kulturi težko ločljive razprave o avantgardi — so bili na vseh straneh že razviti argumenti in orožarne epiteto, ki so si jih umetniki kasneje tako radodarno delili. Iz prikazanega izhaja tudi, da že pri proletkultu ne moremo ostati le pri predstavi o širjenju idej iz nekega središča ampak o sočasnem soodvisnem nastajanju raznolikih in vendarle sorodnih estetskih in umetniško kritičnih idej. Med proletarsko-intelektualnim mesijanstvom Golda ali Podbevška in organizacijsko tektoniko Bogdanova je seveda vidna ločnica. Toda prav tako je pomembno, da je v temelju obeh prepričanje o osvobodilni družbeni in kulturni funkciji proletariata in torej nasprotovanje estetskemu elitizmu in prosvetiteljstvu.

3. Sklep

Še »O akciji 25 poslancev«

Bralci tega časopisa so s potekom akcije 25 poslancev in z zapleti, ki jih je povzročila že dokaj izčrpno seznanjeni. Dokumentacija in prispevki vpletenih, ki jih ČKZ objavlja od št. 101/102 naprej, nudijo za to dovolj vsestransko gradivo.

Kljub obilici materiala pa to niso bili vsi dokumenti, ki so bili zbrani po akciji. Peter Jambrek je neposredno po njej v raziskovalne namene zbral še zajetno količino drugih dokumentov, zapisnikov in pisem (tudi neobjavljenih), ki jih v dokumentaciji SZDL ni. Tako najdemo tu zapisnike sej v Domžalah 16. 7., 28. 7. in 3. 8., zapisnik sestanka gorenjskih poslancev, seje komiteja UK, častnega razsodišča ZKS, pismo poslancev E. Kardelju itd. ... Poleg že objavljenega intervjuja s Tonetom Remcem se je Jamberk pogovarjal še z ostalima dvema akterjema akcije — Cenetom Matičičem in Ivanom Kreftom. Intervjuja na žalost nista bila avtorizirana, slednji tudi ni bil sneman na magnetofonski trak, tako da nista objavljiva. Vsega gradiva je toliko, da bi njegova celotna objava napolnila vsaj eno dvojno številko ČKZ, zato sem se odločil, da na njegovi podlagi napišem krajši pregled vprašanj, ki so v polemiki dobivala važnejšo vlogo. Če je bilo le mogoče, sem se omejil le na te dokumente, že znane pa sem uporabil le, kolikor je bilo potrebno zaradi objektivnosti prikaza.

Če bi iskali nek osrednji ključ, ki bi nam pomagal razumeti okvir celotne protiakcije, ne bi mogli mimo vprašanja legitimnosti akcije. Izraz uporabljam na način, kot ga je razumel sekretariat CK ZKS. Ta je o akciji izdal dve stališči, 30. 7. in 29. 9. 1971. Vmes (2. 9.) pa še izjavo za sredstva obveščanja, s katero naj bi bolje pojasnil prvo stališče, vendar se namen kaže bolj v omilitvi nekaterih formulacij, ki so v javnosti naletele na odpor in dvome o upravičenosti. V prvem stališču je sekretariat nedvomno zahteval izključitev treh poslancev — pobud-

nikov akcije iz ZK (»Sekretariat meni, da za omenjene tri v ZK ni mesta.« Delo 31. 7. 71), v izjavi 2. 9. pa pravi, da ni zahteval izključitve brez poprejšnje analize, in da mu ni šlo za oceno s formalno-pravnimi merili, pač pa za ovrednotenje moralnopolitičnih implikacij akcije. (Delo 3. 9. 1971.)

Zakaj tako, je sekretariat pojasnil v stališčih 29. 9.: «... ne gre za oceno s formalno-pravnega vidika, ker je bila akcija zakonita, in niti ne za obsodbo same pobude. Toda sekretariat ne more soglašati niti z načinom, kako je do akcije prišlo, niti z metodo, s katero so jo posamezniki želeli uveljaviti. Akcijo so zasnovali zunaj SZDL in Zveze komunistov, ne javno in ne odkrito, s tem pa so kršili osnovne pravine našega političnega sistema.» (Komunist, 2. 10. 1971, str. 13.)

Izjavi kažeta na taktiko sekretariata, ki je z ločitvijo pravno-formalne od moralnopolitične legitimnosti in z dajanjem prednosti slednji omogočil obravnavati akcijo poslancev kot delikt. Pravno-formalna legitimnost niti ne potrebuje posebne argumentacije. Dodatna kandidatura je bila predložena na podlagi sprejetega amandmaja, ki ni, kot tudi ne zakon, natančneje predpisoval načina njene verifikacije. Kandidacijski postopek, ki ga je vodila SZDL, naj bi potekal v skladu s postopkom, ki je bil v veljavi za volitve poslancev v zbor narodov zvezne skupščine (tak je bil sklep 17. seje CK ZKS). Tega načela se SZDL ni držala, poslanci pa tudi ne, vendar jih amandma k temu ni obvezoval. Kandidaturo so predložili v predpisanem roku, baje zato, ker so hoteli omogočiti razpravo na republiškem aktivu. Cene Matičič je v razpravi pred častnim razsodiščem zagovarjal mnenje, da bi se dalo v primeru vsaj minimalne podpore izpeljati javno razpravo po istem postopku kot za preostala kandidata, zaradi česar bi se volitve zavlekle le za tri do štiri dni. (Zapisnik Senata ČR ZKS, str. 15.) Nenazadnje bi lahko poslanci s kandidaturo prišli na dan na samih volitvah, kar je omogočal drugi sprejeti amandma (Jožeta Florjančiča) k zakonu o volitvah. V primeru namreč, če kateri od predlaganih kandidatov ne bi dobil dovolj glasov, bi lahko predlagali še enega kandidata in opravili volitve.

Pravno legitimnost je skušal relativizirati Martin Košir z izjavo, da se je ob sprejemu amandmaja republiški zbor »preveč formalno in ne dovolj politično obnašal«, ter da ga poslanci gotovo ne bi sprejeli, če bi vedeli, kaj je zdaj. (Domžale, 28. 7. str. 21.) Taka ocena amandmaja je, milo rečeno, neprimerna, saj ga je zbor sprejel na temelju določenih argumentov, med katerimi je bil tudi ta, da je bilo podobno določilo že v zakonu o volitvah za predsednika SFRJ in ob tej priložnosti tudi že uporabljeno. Poleg tega pa tako Matičič kot Remc v intervjujih opozarjata, da so ju po sprejemu zakona drugi poslanci na hodnikih spraševali, kje imata sedaj dodatnega kandidata. Torej ni mogoče trditi, da je republiški zbor amandma sprejel zgolj kot teoretično možnost ali lepotni okrasek, ampak je računal tudi z njegovo praktično vrednostjo. Postopek predlaganja dodatnega kandidata je bil s strani poslancev proceduralno izpeljan brezhibno, zato s te strani do posebnih očitkov ni moglo priti.

Kar naj bi bilo pri tem sporno, je povedal Tone Fajfar v razgovoru s poslanci — pobudniki akcije (Remc, Matičič in dr. Vojan Rus) 6. 8. 1971; namreč, da bi ti že na republiško konferenco SZDL 9. 7. prišli s svojim kandidatom, če bi ga imeli. Remc v intervjuju očitek razume, kot da se poslanci ali kdorkoli drug s svojim kandidatom tam ne bi smeli pojaviti. (ČKZ 101/102, str. 38.) Postal pa je povsem nasprotno argument za trditve, da je bila akcija vnaprej skrbno načrtovana in pripravljena z namenom spodnesti kandidaturo Mitje Ribičiča.

S tem je dobila značaj diverzije, zarote, privatizacije kadrovske politike itd. Podobnih označitev akcije se je v polemiki nabralo še ničkoliko, za vse pa je bilo značilno, da so jih delili zgolj kot etikete, ki jim učinkovitost raste sorazmerno s težo. Kljub temu niso bile dovolj prepričljive, da bi dokazovale moralnopolitično nelegitimnost akcije, zato so se jim pridružila še prikladna tolmačenja zakonov in političnih dokumentov. Najbolj značilen primer je bilo vprašanje, ali je SZDL edini ali le poglavitni nosilec kandidacijskega postopka.

Na začetku javne polemike je Janez Vipotnik v Domžalah 28. 7. zatrjeval da ustava in zakon določata, da je SZDL edina nosilka kandidacijskega postopka. (Domžale, 28. 7., str. 18) Matevž Krivic mu je v odgovoru dokazal, da nikjer, niti v programskih in političnih dokumentih ZK in SZDL niti v zakonih, SZDL ni bila opredeljena kot edini, ampak le kot poglavitni nosilec kandidacijskega postopka. Po ustavi pa te funkcije sploh ni imela, ker je bila ta pravica poverjena občanom samim kot del njihove neodtujljive pravice do družbenega samoupravljanja. (Komunist, 27. 8. 1971) Podobno je bilo mnenje dr. Božidarja Debenjaka, ki je v neobjavljenem pismu Delu opozoril, da sta Janez Vipotnik in Martin Košir pripisala SZDL tisto vlogo, ki bi jo utegnili imeti šele po ustavnih spremembah 1973. V tem smislu je nato formuliral svoje sklepe komite UK z dodatkom, da tudi vloge poglavitnega nosilca kandidacijskega postopka nima SZDL kot taka s svojimi rednimi forumi, ampak bi se moral postopek odvijati preko sistema posebnih kandidacijskih konferenc.

Sekretariat CK bi se do teh vprašanj moral opredeliti, pa se je temu diplomatsko izognil tako, da je razpravo o SZDL kot edini ali poglavitni nosilki kandidacijskega postopka označil za odvečno. Zanj je bilo bistveno, kako je bilo to opredeljeno v sklepih vodstev ZKJ in ZKS. (ČKZ 101/102, str. 100) Tako so v polemiki in obrazložitvah sankcij proti poslancem besedico edina samo nadomestili s poglavitna, vse ostalo pa je ostalo nespremenjeno, kot da sta besedi sinonima. (Glej na primer zapisnik častnega razsodišča ZKS z razprave o odgovornosti dr. Ernesta Petriča, ČKZ 101/102, str. 118.)

Sekretariat je moral priznati, da kandidacijski postopek pod vodstvom SZDL ni potekal brez napak, čeprav ga je Janez Vipotnik ob volitvah v skupščini na vso moč hvalil. Govoril je o demokratičnosti postopka, ki naj bi bil kljub časovni stiski izveden politično tako široko, da zaradi demokratičnosti same ali drugačne politične ocene ni bilo na listo po-

trebno uvrščati novih predlogov. Edina hiba je bila, da so bili poslanci ponekod v verifikacijski postopek premalo vključeni. (Sejni zapiski, str. 292) V resnici je bilo na kandidacijske konference vabljenih le 17 poslancev, v vsej Sloveniji pa je v postopku SZDL sodelovalo le okoli 2000 ljudi. V Zbirniku podatkov... volilne komisije izvemo tudi, da so v 9 občinah verificirali kandidate na razširjeni seji Obk SZDL, v 7 na seji Obk SZDL, na razširjeni seji IO v 20 občinah, v ostalih pa v še ožjih izvršilnih organih. Na 36 sejah so razpravo zaključili z glasovanjem, na 15 po razpravi sploh niso glasovali, na seji IO Obk SZDL Ljubljana-Siška pa je bila dana samo informacija o predlaganih možnih kandidatih (in kljub temu so se tu spraševali, v čigavem imenu je nastopal njihov poslanec dr. Vojan Rus, ki na sejo niti ni bil vabljen). (Delo, 30. 7. 1971)

Ob tem izgledajo ugibanja, kako lahko skupina 25 poslancev nadomesti postopek SZDL, v katerem je sodelovalo 2000 ljudi, kar smešna. Le koliko bolj demokratične so volitve, če v njih sodeluje 2000 namesto 25 ljudi? Stokrat? Vipotnik je sicer v Domžalah 28. 7. govoril o 3000 ljudeh, hkrati pa je poslance označil za posameznike, tistih 2000 v SZDL pa za strukturo. Kakor da 25 izvoljenih poslancev vseh zborov ni struktura! Ne samo zakon o volitvah članov predsedstva SFRJ iz SRS, tudi drugi zakoni in poslovnik skupščine so vsebovali določilo, da lahko skupina poslancev s podpisi doseže ali izsili svojo voljo. Cene Matičič je v oddaji na Radiu Študent 4. 2. 1988 povedal, da je akcija že imela svoj presedan ob cestni aferi 1969, ko je skupina poslancev zahtevala izredni zbor skupščine, prav tako s telefonskim pristankom na podpis.

Na tem mestu se mi zdi potrebno opozoriti na nekatera pomanjkljiva pojasnila v Kronološkem pregledu dogodkov in akcij skupine 25 poslancev. (CKZ 101/102, str. 51 in naprej.)

Že na prvi strani pregleda je zapisano, da smemo kot začetek volilnih priprav šteti 14. 5. 1971, ko je bil sprejet »sklep o poteku in postopkih kandidiranja za člane predsedstva SFRJ«, kar daje vtis, da se je takrat že pričela javna razprava. Ta sklep je bil poslan občinskim konferencam SZDL 17. 5. 1971. V njem je navodilo občinskim konferencam, kako izpeljati razpravo o možnih kandidatih in obvestilo, da bo razprava o predlogih možnih kandidatov v vseh izvršilnih organih družbenopolitičnih organizacij v republiki in občinah, ter naj se predloge teh organov šteje za evidentiranje možnih kandidatov. Mnenja, stališča in predlogi omenjenih organov naj bi se obravnavali in uskladili in skupni seji IO RK SZDL in koordinacijskega odbora za kadrovska vprašanja pri RK SZDL ob prisotnosti delegatov drugih predlagateljev. Poročilo o tem, kako so ti predlogi nastajali in usklajen predlog možnih kandidatov naj bi se nato predložil v razpravo občinskim organizacijam SZDL, da bi o njih organizirale razpravo.

Vsa ta prva faza postopka je šla mimo občinskih konferenc, saj ni bilo nobenega dopisa, kako naj se evidentiranje organizira. Tudi poročilo o

poteku in postopkih kandidiranja ne omenja, da bi občinske organizacije v tej fazi evidentirale kakšnega kandidata, ker pravi, da so vodstva DPO v republiki najprej evidentirala pet možnih kandidatov in sicer Marka Bulca, Ivana Dolničarja, Staneta Dolanca, Staneta Kavčiča in Mitjo Ribičiča. Izmed teh je predsedstvo RK SZDL na seji 28. 5. 1971 predlagalo za kandidata Marka Bulca in Mitjo Ribičiča in dalo predlog v postopek. Ta dopis je šel občinskim konferencam 1. 6., do 15. 6. pa so morale te poslati volilni komisiji predloge in pripombe. Torej je bilo časa za javno razpravo le dobrih štirinajst dni in ne en mesec, kot to skuša prikazati dokumentacija SZDL.

V poročilu in kronologiji ni niti besede o tem, kako so bili v postopek evidentiranja vključeni poslanci. Na predlog kandidatne liste je dala Skupščina SRS le telefonični pristanek, kar pomeni, da verjetno poslanci o tem niso razpravljali. Sodeč po poročilu je o predlogu razpravljalo le vodstvo skupščine. Tudi glede poteka verifikacije je v poročilu in kronologiji nekaj nejasnosti in zanimivo — v nasprotje si prihaja tudi sama RK SZDL. Dokumentacija SZDL, str. 55 navaja povzetek govora Staneta Markiča, ki je dejal, da je volilna komisija prejela mnenja, pripombe in dodatne predloge od 29 občinskih konferenc, ostale pa naj bi sporočile svoje soglasje. To pa se ne ujema s poročilom, po katerem naj bi te dale svoje soglasje že s tem, ker od njih ni bilo nobenih poročil.

Dokumentacija SZDL je pomanjkljiva v tem smislu, da ne navaja natančno, kakšne so bile pripombe teh 29 občinskih konferenc. Dodatni predlogi tako ali tako niso prišli iz vseh 29 občinskih konferenc, ampak jih je naštetih le 12 (nekatero so štete dvakrat), pa še pri teh ni jasno, ali gre samo za dopolnilne predloge ali pa za odklonitev predlaganih kandidatov. Tako že analiza dokumentacije pokaže, da je imel kandidacijski postopek precej napak, kar opravičuje namen poslancev, da se vanj samostojno ali kot skupščina v celoti aktivneje vključijo.

Vendar namen poslancev ni bil nadomestiti ali izriniti SZDL iz kandidacijskega postopka, ampak jo le dopolniti. V že citiranem pismu je dr. Božidar Debenjak govoril o ambicijah nekaterih, da bi dali SZDL vlogo politične stranke v enostrankarskem sistemu. Od tod so izhajali pozivi k disciplini in odgovornosti poslancev do svojih političnih organizacij — do ZK in SZDL. Vendar je bilo za strankarske sisteme značilno, da je poslanec odgovoren stranki, na kandidatni listi katere je bil izvoljen. Toda SZDL je bila definirana kot »instrument delovnih ljudi« in »najširša tribuna delovnih ljudi«. Taka vloga pa ni vloga vladajoče stranke v enostrankarskem sistemu. Ni bilo tako malo kritikov akcije, ki so poudarjali prav disciplino poslancev. Košir je v Domžalah 16. 7. dejal: »Mi smo poslanci SZDL in nosilec kandidatne liste je bila SZDL. Najbrž je prav in odgovornost vseh nas, da se v nekem smislu pokoravamo.« (str. 12) Le nekaj dni kasneje je to malo podrobneje pojasnil. Po njegovem mnenju ni šlo za dosledno diktaturo, ampak bi morali poslanci upoštevati čas in prostor. Ti so, čeprav jih je SZDL podprla kot poslance, menili, da jih sklepi republiške konference

moralno in politično prav nič ne obvezuje. (Gorenjski posl. 19. 7. 1971, str. 22) Podobnega mnenja je bil v Domžalah Jože Dernovšek, ki je še potožil, da teh dvajset poslancev v skupščini tako pogosto razpravlja, da ostali komaj pridejo na vrsto. (Dom. 16. 7., str. 14) Najdalj je šla v to smer Marija Ivkovič, ki je menila, da poslanec osebnih programov sploh ne bi smel imeti. (Domžale 28. 7., str. 20)

Stališča IO RK SZDL takega tona razprave ne sprejemajo. Ostajajo le pri formulaciji, da bo IO zbral celotno dokumentacijo o akciji, kar bo omogočilo občinskim organizacijam SZ, »da proučijo celotno dogajanje, razčiščujoč vprašanja o vlogi Socialistične zveze v političnem sistemu, še posebej v skupščinskem sistemu, in spregovorijo tudi o odgovornosti poslancev do Socialistične zveze«. (Stališča IO RK SZDL 11. 8. 1971) Na tej seji je predstavnik študentov Lenart Šetinc povzel stališča IO SŠ LVZ, da gre za nevaren precedens, če bi poslance, ki delajo v okviru pravnih določil, klicali na odgovornost. V odgovor mnenju Dagmarja Šušterja, da ne more biti demokracije brez SZDL (pod tem naslovom je v Delu 13. 8. izšel povzetek razprav s te seje), pa je dejal, če to drži, potem je še manj demokracije brez skupščine. (Delo 13. 8. 1971)

Bolj konkretno stališče je o disciplini poslancev do svoje politične organizacije zavzel sekretariat CK Po njegovem mnenju spoštovanje dogovorov v ZK ne ogroža ustvarjalne pobude poslanca v skupščini, ampak ji mora biti celo v oporo. (ČKZ 101/102, str. 99) Na 23. seji CK, ko so razpravljali o tem poročilu sekretariata, pa je med člani prišlo do plemičnih tonov, ki niso izvirali samo iz nasprotja med sekretariatom in UK. Del razpravljalcev je namen oziroma idejo akcije podprl, še več pa jih je opozorilo na pretiran in neprimeren postopek proti pobudnikom. Tone Kropušek je največjo škodo protiakcije videl v tem, »da se ustvarja ozračje, v katerem si ljudje ne upajo govoriti, ne upajo razmišljati, nespročeni in utesnjeni tehtajo besede v bojazni, da se ne bi zlorabljale. To pa je ozračje, ki pasivizira, ubija voljo do dela in objektivno vodi stran od demokracije«. (Komunist 9. 10. 1971, str. 15) Milan Kučan se je vprašal, ali je vzdušje v ZK sploh takšno, da se ljudje hočejo in upajo opredeljevati: »Demokratski odnosi se ne morejo razvijati brez svobodnega izražanja mnenj in brez strahu pred posledicami.« (isto, str. 9) Po mnenju Cirila Zlobca je bila reakcija bolj kot na odpravljanje vzrokov za akcijo usmerjena na sankcije. Zveza komunistov se je znotraj sebe zapletla v spor, ki v očeh javnosti ni imel teže splošno pomembnih zadev, prej je šlo za boj za oblast ali vsaj za prestižni boj. (isto, str. 10) Mojca Murko je predlagala članom CK, da resno upoštevajo stališča UK in njim podobna mnenja mladine in sindikatov, kajti ali je res mogoče tvegati splošno apatijo in bojkot tihe večine samo zato, da bi lahko rekli: mi pa res nimamo problemov in vsi smo enotni. (isto, str. 11)

Na žalost so treznejši glasovi prišli prepozno do veljave. Začetni pozivi po lovu na čarovnice so že dali vsaj del pričakovanih rezultatov.

Najbolj resno so vzeli diferenciacijo v Domžalah — bolj papeško kot papež sam. Kako tudi ne, ko pa so prav sem republiški funkcionarji vztrajno hodili pomagat občinskim: dvakrat Martin Košir, Janez Vipotnik, Stane Markič in nazadnje še France Popit. Osrednjo vlogo je imel Martin Košir, ki mu je sekretariat očitno zaupal skrb za izpeljavo obračuna s poslanci. Enkrat se je pojavil kot član sekretariata CK ZKS, drugič je bil prisoten kot član RK SZDL in tretjič kot predsednik kluba gorenjskih poslancev. Ne gre prezreti niti vloge Janeza Vipotnika, ki je na razširjeni seji IO OK SZDL Domžale 28. 7. 1971 kar sam predlagal zaključke, in Franceta Popita, ki je 3. 9. protagoniste akcije imenoval »lutke v rokah sil, ki skušajo pod plaščem demokracije rušiti ugled ZK in socialistično samoupravno demokracijo«. (Delo, 4. 9. 1971)

Tako ni naključje, da so bile prav v Domžalah sprožene vse domneve, ki naj bi dokazovale diverzantski značaj akcije. Manipulacija s Kardeljevim imenom, poskus miniranja kandidature Mitje Ribičiča in vpletenost nekih sil, ki naj bi stale za poslanci, so bile samo nekatere izmed njih. Med razpravo so ene obravnavali z večjo, druge z manjšo intenzivnostjo, za vse pa je bilo značilno, da so ostale nerazrešene praktično do danes. Tekst nima pretenzij, da bi dal dokončne odgovore na zastavljena vprašanja, zato ponuja le krajši pregled dejstev, ki govorijo za ali proti in so prišla na dan z novimi dokumenti. Zahtevnost funkcije, zaostren mednarodni položaj, položaj Slovenije v Jugoslaviji itd. so zahtevali temeljit razmislek o možnih kandidatih za člane predsedstva SFRJ iz SRS. Z drugimi besedami to pomeni, da je monopol republiškega vrha nad kadrovsko politiko v veliki meri razumljiv in upravičen. Izbrana in predlagana kandidata sta bila v danem trenutku prav gotovo najboljša rešitev. Vsi drugi so ali odklonili v prid predlaganima ali pa so bili trenutno bolj potrebni na vodilnih mestih v Sloveniji.

Mnenje poslancev je bilo, da so ob tem pozabili na Edvarda Kardelja, ki je imel med slovenskimi politiki v Jugoslaviji največji ugled, ne pa tudi temu ustreznega formalnega položaja. Zato so kandidaturo najprej ponudili njemu, šele ko je bilo jasno, da nanjo ne bo pristal, so iskali možne kandidate med ljudmi z znanstvenega področja, predvsem boljše ekonomiste (Maro Bešter, dr. Aleksander Bajt). V tem smislu so poslanci utemeljili kandidaturo dr. Ernesta Petriča. Matičič verjame, da reakcija ne bi bila tako huda, če bi jim uspelo dobiti kandidata bolj zvenečega imena. Sam dvomim v to, saj protiakcija ni bila toliko usmerjena proti kandidatu, kot proti predlagatelju, torej proti pobudi oziroma načinu, kako se je artikulirala. Vsekakor ni preveč verjetno, da so poslanci zares pričakovali Kardeljev pristanek, še posebej potem, ko je odklonil kandidaturo republiškemu vrhu. Res je, da njegovi razlogi javno niso bili dovolj znani, od poslancev jih je poznal samo Ivan Kreft. Kot profesionalni poslanec je bil član aktiva ZK v skupščini, kjer so mu na izrecno vprašanje o kandidaturi E. Kardelja dali pojasnilo o njegovi vlogi na političnem in idejnem področju. (Gor. posl., str. 21) Tako je bil predlog kandidature. E. Kardelja že od začetka polemike pojmovan zgolj kot farsa, ki naj zakrije resnično diverzant-

sko bistvo akcije, se posebej, ker so poslancem očitali, da so Kardelja predstavljali kot njenega simpatizerja. Skoraj na vsakem sestanku, kjer so obravnavali akcijo, je bilo na dnevnem redu tudi to vprašanje. M. Košir je v Domžalah Matičiča vprašal, v čigavem imenu so si sploh vzeli pravico, da so šli poslanci sami h Kardelju in mu predlagali kandidaturo. Po njegovem mnenju so poslanci bili poslanci SZDL, ki je bila nosilec kandidatne liste in bi se ji morali v nekem smislu pokoravati, ne pa izvajati neke zasebne akcije. (Domžale, 16. 7. 1971, str. 12) Na podoben način je Košir načenjal to problematiko še na sestanku gorenjskih poslancev 19. 7. in v Domžalah 28. 7. (str. 21) V razpravi pred častnim razsodiščem ZKS, ko so obravnavali Matičičevo pritožbo za izključitev iz ZK, so mu postavili vprašanje, zakaj je poslanec omenjal, da so predlagali kandidaturo Edvardu Kardelju, če so že vedeli, da jo je odklonil. Na Matičičev odgovor, da je hotel poslancem pojasniti, kako je stvar tekla, pa ga je ing. Niko Medved vprašal, če jim je povedal, da so govorili z Maro Bešter. Ker je Matičič to omenil le nekaterim, je Medved zaključil, da je bilo za poslance bolje manipulirati z imenom Edvarda Kardelja kot z imenom Mare Bešter, (ČR 3. 11., str. 28)

Če je bilo že manipuliranje s Kardeljevim imenom poslanecem težko dokazati, je bilo še toliko težje utemeljiti trditev, da je bila akcija uperjena proti Mitji Ribičiču.

V začetku polemike je to vprašanje dobivalo precej večji pomen, kot v drugem delu. Po volitvah v skupščini, ko je Mitja Ribičič dobil dovolj glasov (čeprav precej manj kot Marko Bulc), pa so ga omenjali samo še posredno kot rušenje političnih dogovorov v republiškem vrhu.

Že iz dokumentacije SZDL, objavljene v ČKZ 101/102, vidimo, da so s sumničenjem odkrito pričeli v Domžalah 16. 17., vendar je iz povzetka zapisnika sestanka ljubljanskih poslancev in predstavnikov DPO 15. 7. razvidno, da je bil o tem govor tudi tu. Eden od sklepov se je namreč glasil, da poslanci podpirajo listo, ki jo je predlagala SZDL. (ČKZ 101/102, str. 58.) Ista dokumentacija nas hoče prepričati, da so Domžalah sami prišli do domneve, da je bila akcija sprožena z namenom minirati Ribičičevo kandidaturo. Podrobnejši pogled v zapisnik te seje pa pokaže, da je to izjavil sekretar komiteja Aleksander Skok, ki je bil dan pred sejo na razgovoru v sekretariatu CK, torej je več kot verjetno, da je sum prišel od tam. Že v uvodni besedi je Skok dejal, da obstaja sum, da je bila akcija uperjena proti Mitji Ribičiču in v isti sapi hitel razlagati, da so vzroki krize vse druge, kot pri njem samem. Hkrati si je privoščil prav neverjeten pritisk na poslance (ki so pet dni kasneje kandidate volili) s trditvijo, da ima lahko »mednarodne in širše posledice«, če M. Ribičič ne bo izvoljen. Zakaj bi bila akcija uperjena prav proti Ribičiču, ne pa proti Marku Bulcu, Skok ni pojasnil, kot tudi ne kakšne bi bile posledice, če kdo od njiju ne bi bil izvoljen. Za Skokom je Martin Košir priznal, da ni bilo izjav, ki bi dokazovale to trditev, vendar se je po njegovem iz akcije same dalo zaključiti, da je šlo v tem primeru za protiakcijo. (Domžale, 16. 7., str. 11)

Ponovno je bila ta tematika na dnevnem redu na seji IO OK SZDL Domžale 28. 7. 1971, ko so bili prisotni še Janez Vipotnik, Stane Markič in ponovno Marti Košir z RK SZDL. Že prvi govornik Ivo Sonc, predsednik OK SZDL Domžale, (sicer pa tudi eden izmed podpisnikov predloga dodatne kandidature) je dejal, da mu še na misel ne pride, da bi podpiral kakšno akcijo proti M. Ribičiču, saj ga pozna še od leta 43 kot komisarja Slandrove brigade. (Domžale 28. 7., str. 15) Pavel Peterka je predlagal, da bi se, zaradi vpletenosti nekaterih iz občinskega vodstva, Domžale opravičile Kardelju in Ribičiču. (isto, str. 25) Po Vipotnikovem mnenju pa bi to zadevo samo zapletlo, saj bi bila doslednost pri izvajanju konsekvenc najboljše opravičilo za oba. (isto, str. 28) Posredno je pripomogel k razjasnitvi problematike dr. Ernest Petrič na posvetovanju gorenjskih poslancev v Kranju 19. 7. 1971.

Zanj je bilo bistveno, če je do akcije prišlo, da to kaže na obstoj nekega nezadovoljstva s potekom ali s predlaganimi kandidati. »Zaradi vrste razlogov, katere je sama podžigala tudi slovenska politika z raznimi stališči, včasih tudi prehitrimi, je vendarle prej slabila eno od kandidaturn, kot krepila.« (Gor. posl. 19. 7., str. 27) Torej republiški vrh ni bil brez pripomb na Ribičičevo delo v ZIS-u. To nam potrjuje tudi izjava Janeza Vipotnika na zasedanju republiške skupščine ob volitvah članov predsedstva SFRJ iz SRS 22. 7. Vipotnik je dejal, da je bila Slovenija nenehno v dilemi, ali naj podpira določeno politiko, s katero se sicer ne strinja, da ne bi jemala ugleda svojemu mandatarju, ali pa naj to politiko kritizira. (Sejni zapiski, str. 292) A to še ni vse. Sodeč po zapisniku seje IO SŠ LVZ, je Gojko Stanič poročal, da sta Popit in Kraigher predsedniku Titu izjavila, da je bil Ribičič kriv za neuspeh ZIS-a. (Seja IO SŠ LVZ, 6. 8. 1971) Ob vsem tem je zanimivo, da je imel pomisleke v zvezi s svojo kandidaturo celo Ribičič sam. Na seji političnega aktiva, ko so razpravljali o možnih kandidatih, je izrazil določene zadržke v zvezi s svojo kandidaturo, zaradi javnega mnenja, ki jo je dobilo za relativno neuspešno stabilizacijsko politiko ZIS. Odgovor političnega aktiva je bil, da ga želijo kandidirati predvsem zaradi tega, ker želijo nastopiti proti takim argumentom. (Seja UK, 30., 31. 8., str. 59)

Zaradi vsega tega nekoliko čudi, zakaj so toliko govorili o politični diverziji in rušenju političnih dogovorov v republiškem vrhu, ko je bilo vendar potrebno pričakovati določen odpor proti Ribičičevi kandidaturi. Po mojem mnenju je šlo le za igrano presenečenje, za nastop z oblastnih pozicij, ne glede na mnenja v javnosti in možne negativne posledice takšne politike.

Kaj pa pravi trojka Remc, Matičič in Kreft?

Prva dva sta v vseh svojih izjavah najodločneje zanikala, da bi bila akcija kakorkoli načrtovana proti Mitji Ribičiču, vendar sebi v prid prav tako nista mogla navesti nobenega prepričljivega dokaza. Vse-skozi sta zatrjevala, da ju je v akcijo vodil izključno demokratični motiv.

Le tretji akter akcije, Ivan Kreft, je kasneje v intervjuju Petru Jambreku priznal, da je bil zanj glavni razlog to, da se je Ribičič najbolj kompromitiral s preganjanjem članov partije, ki niso soglašali z uradno linijo. Posebej je omenil njegovo vlogo v dachavskih procesih, glede katerih je Kreft leta 1970 postavil poslansko vprašanje v skupščini, zaradi česar so ga klicali na odgovornost. Tak človek za Krefta ni mogel biti predstavnik Slovenije v predsedstvu SFRJ (čeprav tega nikoli prej ni eksplicitno povedal, ker bi kompromitiral ostala dva pobudnika in celotno akcijo). (Intervju P. Jambreku, 6. 5. 1972)

Kot je pri nas že običaj, je potrebno pri vsakem nepredvidenem dogodku identificirati tudi sovražnika, ki ga je povzročil. Ta pa nikoli ni samo eden, vedno je več različnih sovražnikov združenih v enotno fronto prav za to priložnost.

Akcija 25 poslancev se ni izvenerila tradiciji. S širitvijo kroga osumljenih je pričel France Popit na seji OK ZKS Domžale, - 9. 1971. Po njegovem mnenju je večina poslancev nasledla, še celo pobudniki so bili le »lutke rokah sil, ki skušajo pod plaščem demokracije rušiti ugled ZK in dejansko socialistično samoupravno demokracijo«. (Delo, 4. 9. 71) Katere so bile sile, F. Popit ni povedal, kljub temu, da je na sestanku sekretariata obljubil, da bodo v CK ZKS objavili celotno gradivo in z imeni identificirali osebe, za katere menijo, da so bile nosilci akcije.

(Sestanek ljubljanskih poslancev 8. 9. 1971, str. 17) Kljub tako trdni obljubi, nisem nikjer zasledil imen še drugih udeležencev akcije ali njenih skritih vodij. Nekaj časa so omenjali nekatere kroge z univerze konkretno naj bi šlo za skupino, ki naj bi se zbirala okrog dr. Vojana Rusa na Filozofski fakulteti, vendar tega niso preveč poudarjali.

Bolj so prišle do izraza obtožbe, da je za akcijo odgovoren IS Slovenije in posredno njegov predsednik (ali pa bolj predsednik in posredno IS v celoti). Najbolj se je to trudil dokazati Roman Albreht. Na seji komiteja OK ZKS Ljubljana-Center 7. 9. 71 je poslansko akcijo povezal z drugimi nastopi razrednega sovražnika, kot so znana akcija okoli cest, študentske manifestacije ipd. (Delo, 8. 9. 71) Isto poročilo v Delu pravi tudi, da je Albreht izrekel ostre kritične pripombe na račun dela Izvršnega sveta SRS, ker se do akcije in kandidature svojega člana ni opredelil. Naslednji dan je ta forum organiziral sestanek z ljubljanskimi poslanci. Tone Remc in ing. Tone Tribušon (podpredsednik Kavčičeve vlade) sta zanikala kakršnokoli povezavo med poslanci in predsednikom IS. Tribušon je dejal, da se je Petrič pogovarjal s Kavčičem v Strunjanu (kjer je bil Kavčič na počitnicah) šele po njegovem razgovoru s Kraigherjem in po umiku kandidature. (Lj. poslanci, 8. 9. 71, str. 25) Povsem isto je trdil Tone Remc.

Toda Albreht se ni dal tako zlahka. Čudil se je, da je tov. Petrič v javnih nastopih vedno nastopal v imenu IS, sedaj pa je ravnal drugače. Izvršnemu svetu je še očital, da o celotni akciji molči, kljub temu, da se je njegov član pojavil kot dodatni kandidat. (isto, str. 26)

Albrecht je s svojo kritiko dejansko izsilil izvršnega sveta. Ta je Petričevo delovanje v akciji sicer ocenil kot neprimerno, vendar hkrati poudaril, da so člani IS, upoštevaje njegovo celotno dejavnost in okoliščine, v katerih je sprejel odločitev o kandidaturi, izrazili zaupanje v njegovo nadaljnje delovanje kot člana IS. (Delo, 14. 9. 71)

Kavčič osebno se je o akciji izrazil zelo neodločno na seji CK ZKS 29. 9. 71, kar ni bilo brez posledic za njegovo politično kariero. Dejal je: »Menim, da bi bilo politično najbolj modro smiselno in vsebinsko sprejeti poročilo sekretariata o teh dogodkih in na ta način zaključiti to točko dnevnega reda. Obogateni s pozitivnimi in negativnimi izkušnjami zadnjih mesecev se moramo lotiti velikih in težkih nalog, ki nas še čakajo.« (Komunist, 9. 10. 71, str. 14)

Iz vsega zgoraj povedanega se da zaključiti, da je imela akcija poslancev tudi precejšnjo stopnjo t.i. moralnopolitične legitimnosti. Kljub temu pa so bili poslanci vsaj glede svojega političnega delovanja deležni prav takih sankcij, kot da bi kršili zakon. Če sankcije niso bile izpeljane proti vsem z enako vnemo in rezultati, je bila to bolj zasluga odpora tistih, ki so simpatizirali z akcijo poslancev in v njej videli pobudo in možno alternativo monopolu vedno istih zaslužnih revolucionarjev nad kadrovsko politiko. Poslanci so v ta osir dregnili popolnoma zavestno in zavedajoč se možnih posledic, ki pa so vendarle presegle vso razumsko utemeljenost. Prav stopnja poslanca pripisanega delikta (v primeru, če bi se nadaljevala v začetni smeri, bi akcija vodila k razbitju Zveze komunistov — Franc Šetinc, Komunist 17. 11. 1972, str. 16) in posledice, ki so jih nosili, za nekatere pomenijo, da je akcija pomenila prelomnico v demokratizaciji političnih odnosov v Sloveniji v začetku sedemdesetih let. Če je določena stopnja demokracije sploh omogočila študentske demonstracije, akcijo 25 poslancev in nenazadnje odkrite konflikte v republiškem vrhu, je bila protiakcija prvi znanilec časov, ki so sledili pismu Tita in izvršnega biroja predsedstva ZKJ novembra 1972.

Dejstvo, da nihče od vpletenih poslancev ni bil kazensko preganjan, kot bi bil morda še v petdesetih letih, pa je za druge dokaz kontinuitete demokratizacije življenja v Jugoslaviji, ki se je pričela vsaj z obračunom z Rankovićem, če ne že kar z uveljavljanjem samoupravljanja.

VIRI IN LITERATURA:

1. dopis volilne komisije RK SZDL vsem OK SZDL, 17. 5. 1971
2. sklep o poteku in postopku kandidiranja za člane predsedstva SFRJ, 14. 5. 1971
3. poročilo o poteku in postopkih kandidiranja..., 9. 7. 1971
4. zapisnik izredne 22. razširjene seje komiteja OK ZKS Domžale, 16. 7. 1971
5. zapisnik posvetovanja poslancev vseh zborov zvezne skupščine in Skupščine SRS, članov Medobčinskega sveta Gorenjske in ostalih predstavnikov, Kranj 19. 7. 1971
6. sejni zapiski Skupščine SR Slovenije, Ljubljana 1972/15
7. zapisnik razširjene seje IO OK SZDL Domžale, 28. 7. 1971

8. zapisnik 24. razširjene seje KOK ZKS Domžale, 3. 8. 1971
9. seja IO SS LVZ in političnega aktiva 6. 8. 1971
10. članek dr. Božidarja Debenjaka, 17. 8. 1971, zavrnuten v DELU
11. zbirnik podatkov o poteku in postopkih verifikacije predloga možnih kandidatov za člane predsedstva SFRJ, 3. 9. 1971
12. zapisnik razgovora s poslanci na občinskem komiteju ZK Ljubljana-Center, 8. 9. 1971
13. zapisnik seje III. senata častnega razsodišča ZKS, 3. 11. 1971
14. Časopis za kritiko znanosti št. 101/102, Ljubljana 1987
članki v časopisih Komunist in Delo
14. magnetogram intervjuja s Cenetom Matičičem
15. zapis razgovora z Ivanom Kreftom
16. časopis za kritiko znanosti, št. 101/102, Ljubljana 1987
članki v časopisih Komunist in Delo

Spoštovani tovariš urednik!

SYNOPSIS

Dušan Ropret

Še o akciji 25 poslancev

Namen prispevka je širše osvetliti nekatera vprašanja, ki jih je sprožila znana akcija 25 poslancev. Na podlagi še neobjavljenih dokumentov, ki jih je zbral Peter Jambrek, dokazujem, da je bila akcija tako s pravno-formalne kot tudi s moralnopolitičnega vidika legitimno dejanje. V tem okviru je govor o slabo izvedenem kandidacijskem postopku, ki ga je vodila SZDL, o disciplini in odgovornosti poslancev do svojih političnih organizacij in o vpletenosti Staneta Kavčiča v akcijo. Analiza dokumenta tudi pokaže, koliko so bili upravičeni učitki, da je šlo, s pomočjo manipulacije s Kardeljevim imenom, za poskus miniranja kandidature Mitje Ribičiča.

Toto je seveda primerno in pohvalno, da se v vašem časopisu objavljajo tudi z nekaterimi pogledi na »akcijski«
starejši — sedaj že uplojen — generaciji.

Prispevek, ki vam ga s tem posredujem, je razdeljen na tri tematske sklope. V prvem se osredotočam na določene neustrečnosti in pomanjkljivosti v kronologiji, ki jo objavljate na straneh 51. do 55. V drugem sklopu se dotikam številnih nejasnosti in spornosti v zvezi z izjavami poslancev, ki jih objavljate na straneh 56. do 59. V tretjem sklopu navajam nagibe, ki so me vodili pri tej akciji. V prvi izjavi takrat že v izjemno radiko, vendar uporabljeno metodo. Najbolj začetnem delu tega zapisa tudi omenim, da v času same akcije, ki je bila v prvi izjavi tudi omenjena, nisem bil v sredstvih javnega obveščanja; čeprav večkrat vabilen in prisiljen, sem se — razen v izjavi, ki jo imam odgovor Francetu Popitu — udržal in to z utemeljitvami, ki jih ne želim »prilivati olja na pronaženost protiakcije«, slabo razumim, ko smo se »ubadali«
z mnogimi pomembnimi in razvojno pomembnimi kočljivimi ekonomskimi in gospodarskimi težavami.

Kritika kronologije akcije 25 poslancev

Prva razprava, s katero sem vodil obojestransko to. Remca, nastajala pa je na strani 54, je v prvi izjavi priložna, v drugi je treba besedilo

Dejstvo, da nihče od vpletenih ni bil kazensko preganjan, kot bi bil morda še v petdesetih, pa je za druge dokaz kontinuitete demokratizacije življenja. Vse, kar se je pričelo vsaj z obračunom z Rankovičem, se ne šteje kar z uveljavljanjem samoupravljanja.

1. dopis volilne komisije RK SZDL, SZDL, 17. 5. 1971
2. sklep o poteku in postopku ... za člane predsedstva SFRJ
14. 5. 1971
3. poročilo o poteku in postopkih ... 9. 7. 1971
4. zapisnik izredne 22. razširjene ... OK ZKS Domžale, 16. 7. 1971
5. zapisnik posvetoovanja poslancev ... zvezne skupščine in Skup-
ščine SRS, članov Medobčinskega ... in ostalih predstavnikov
Kranj 19. 7. 1971
6. sejni zapiski Skupščine SR Slo ... 1973/15
7. zapisnik razširjene seje IO OK ... 26. 7. 1971

mgr. CENE MATIČIČ

upokojenec

Rogatec nad Želimljami, pošta IG

UDK: 949.712"1968/1974":

:328.12(093.3)

Spoštovani tovariš urednik!

Potem ko sem skrbno prebral »Akcija 25 poslancev«, ki ste jo kot aktualno temo objavili na več kot 100 straneh vašega cenjenega Časopisa za kritiko znanosti, sem se odzval povabilu sekretarja tega Časopisa k sodelovanju s svojim prispevkom. Akcija 25 poslancev, sprožena pred osemnajstimi leti, je v dobršni meri že v pozabi, kar velja zlasti za tiste mlade generacije, ki se dandanes že zelo tvorno vključujejo in sodelujejo pri formiranju in tudi koncipiranju družbenega in gospodarskega življenja in razvoja naše družbe. Gledano le iz tega zornega kota je seveda primerno in pohvalno, da se preko zapisov »aktualnih tem«, ki jih objavljate v vašem Časopisu, lahko seznanjajo tudi z nekaterimi pogledi in »akcijami« starejših — sedaj že upokojenih — generacij.

Prispevek, ki vam ga s tem posredujem, je razdeljen na tri tematske sklope. V prvem se omejujem na določene netočnosti in pomanjkljivosti v kronologiji, ki jo objavljate na straneh 51. do 65. V drugem sklopu se dotikam številnih nejasnosti in spornosti v zvezi z izjavami poslancev, ki jih objavljate na straneh 66 do 95. V tretjem sklopu navajam nagibe, ki so me vodili pri tej akciji, kot tudi takrat že v izjemno redko, a vendar uporabljeno metodo. Naj v začetnem delu tega zapisa tudi omenim, da v času same akcije, protiakcije in tudi potem nisem nastopal v sredstvih javnega obveščanja; čeprav večkrat vabljen in pozvan, sem se — razen v edinem primeru odgovora Francetu Popitu — vzdržal in to z utemeljitvami, da ne želim »prilivati olja na prenapltnjenost protiakcije«, zlasti še v času, ko smo se »ubadali« z mnogo pomembnejšimi in razvojno gledano sila kočljivimi ekonomskimi in gospodarskimi težavami.

Kritika kronologije akcije 25 poslancev

Moja razprava, s katero sem podprl amandma tov. Remca, navajate pa jo na strani 54, je v prvi točki pravilna, v drugi je treba besedico

»vprašanje« nadomestiti z »vnašanjem«, tretja, s katero sem podal nov argument, zaradi katerega je potrebno dovoliti skupščini tudi kandidiranje, pa ni povsem jasna. Iz »Sejnih zapiskov« 15/72 na str. 43 je razvidno, da se ta tekst glasi:

»Novo telo ima zelo pomembne politične prerogative. Spričo dejstva, da je SZDL najvišja institucija, v kateri sodelujejo prav vsi državljani, je razumljivo in edino pametno, da le-ta predlaga člane tega telesa in s tem tudi prevzema odgovornost za to. Odgovornost za predlaganje ne sme mimo dejstva, da ima novo telo tudi pomembne oblastne prerogative. Lahko je — kot vemo — zakonodajni pobudnik, sprejema poročila Zveznega izvršnega sveta in skupščine, zahteva druga poročila in tako naprej. Prav tako pa ne gre pozabiti, da ostane skupščina tudi v bodoče najvišji samoupravni in oblastni organ. Tako je torej evidentno, da skupščini ne gre jemati možnosti, da tudi sama predlaga kandidate za to telo. Sicer je predlog lahko razumljiv že iz dejstva, da člane tega telesa naša skupščina voli ter s tem sprejema odgovornost za volitve. Dati ji moramo tudi možnost, da lahko sprejme še odgovornost za predlaganje.«

Bil bi krivičen do poslanca RZ in mojega prijatelja, sedaj že pokojnega Edija Brajnika, če bi zamolčal njegovo, meni namenjeno opazko: »Amandma ste dobili, kdo bo sedaj kandidat in kdaj ga boste predlagali?«

Potek mojega pogovora s tov. Packom, tedanjim sekretarjem tov. Kardelja in prav tako tudi poslancem RZ, kot je predstavljen na str. 56, ni povsem točen. Potekal je takole:

Se pred koncem zasedanja, ki je trajalo tja do 20. ure, sem poiskal poslanca tov. J. Packa in mu sporočil, da želimo predlagati tov. Kardelju, naj sprejme kandidaturo. Tov. Pacek mi je, z njemu lastnim nasmeškom odgovoril, da bo tov. Kardelj verjetno zadovoljen s pobudo, da pa kandidature prav gotovo ne bo sprejel. Vsekakor pa mi je obljubil, da ga bo o tem obvestil takoj, ko pride v Slovenijo, verjetno šele v ponedeljek 12. julija.

Toliko torej o tem prvem pogovoru, kajti pravo logiko akcijskega razvoja te akcije bo pozorni bralec lahko izluščil le iz kronologije dejstev, ki so jo uradni zapisovalci marsikje vsebinsko netočno oblikovali. Ker sem sam pri tem neposredno sodeloval, jo s tem zapisom na osnovi beležk iz mojega dnevnika lahko predstavim takole:

Po zasedanju RZ sem se na Remčevo povabilo skupaj s Kreftom in dr. Vojanom Rusom udeležil neformalnega sestanka članov izvršnega odbora Skupnosti študentov in še nekaterih drugih študentov. Razpravljali smo o amandmaju in o mojem pogovoru z J. Packom, saj si glede kandidature E. Kardelja nismo bili na jasnem. Spričo tega so bila citirana imena nekaterih kandidatov, ki bi lahko prišli v poštev v primeru njegove /Kardeljeve/ odklonitve. Sklenjeno je bilo, da naslednjega dne skupaj z dr. Vojanom Rusom in dvema študentoma

/menim, da je bil eden od obeh Stanko Hočevar/ obiščemo dr. Maro Bešter, v primeru njene odklonitve pa tudi dr. Aleksandra Bajta. V razpravi so bila omenjena tudi nekatera druga imena, vendar se je izkristaliziralo le mnenje, da se je potrebno posvetovati le z gospodarskimi, ekonomskimi strokovnjaki, torej z omenjenima dvema in po možnosti še s Svetom Kobalom. Vzrok za to stališče je bilo dejstvo, da smo bili sredi izjemnih in gospodarsko neugodnih gibanj, da smo bili sredi splošne mednacionalne razprave o novih slovenskih predlogih glede financiranja federacije /tako imenovana kotizacija/, sprememb in zlasti modernizacije davčnega sistema, morebitnega uvajanja TVA, nekontroliranega razraščanja raznih SIS-ov, pa tudi problema inflacije, s katero smo se spopadali zlasti v skupščini Slovenije, da seveda ne govorim o »nesmotrnem financiranju«¹ nerazvitih republik in pokrajine. In ob vsem tem med predlaganimi v predsedstvo SFRJ sploh nismo zasledili imen naprednejših ekonomskih strokovnjakov. Na tem povsem neformalnem sestanku smo govorili tudi o kritiki dela takratnega predsednika ZIS tov. Ribičiča. Medtem ko so se s kandidatu-²ro tov. Marka Bulca navzoči strinjali, pa se je glede tov. Ribičiča pojavljalo tudi odklonilno mnenje.

Čeprav sem v marsikaterem nastopu v RZ delo ZIS in s tem tudi tov. Ribičiča ostro kritiziral, sem vedno — in tudi v tem primeru — zastopal stališče, da je tretji kandidat povsem enakovreden, da torej ni nikakršen protikandidat, pač pa da s kandidiranjem tretjega odpiramo zaprto listo in puščamo volilnemu telesu, da se za dve mesti prosto odloči med tremi kandidati. Ta način je bil v teh časih »slovenske pomladi«³ že običajen, s tem bi ga le prenesli tudi na najvišje novo državno telo. Od tod tudi moje besede o »novi pomembni obliki demokratizacije naše družbe«.

Zabeležiti pa velja tudi skupno ugotovitev, da je treba kandidatno listo poslancev, takoj ko dobi vsaj minimalno podporo oziroma vsaj »sprejem z zadržkom«⁴ pri predsedniku Skupščine SRS, TAKOJ POSREDOVATI SZDL v nadaljnji postopek. To naše stališče, ki je bilo kasneje skoraj povsem zamolčano, seveda tudi nedvoumno negira trditev, da smo obšli SZDL. V dopoldanskih urah naslednjega dne, 9. julija, sem skupaj z obema študentoma obiskal tov. dr. Maro Bešter. Vojan Rus je neposredno pred tem sporočil, da mu neodložljive obveznosti na Fakulteti onemogočajo sodelovanje pri razgovoru. Tov. Bešterova je kandidatu-⁵ro sicer odklonila, vendar izključno iz zdravstvenih razlogov. Menila pa je tudi, da je lahko dr. Bajt primerna osebnost in da nam Sveta Kobala, ki ga sicer zelo ceni kot strokovnjaka, ne more priporočati. Pogovor z dr. Bajtom je potekal v njegovi pisarni na PF, menim pa, da le v prisotnosti naju dveh. Njegova argumentacija, s katero je odklonil ponujeno kandidatu-⁶ro, je slonela na želji in volji, da nadaljuje svoje delo v okviru že takrat zelo znanega in cenjenega Instituta na PF. V nevezanem pogovoru je omenil primernost dr. Branka Horvata, kar pa spričo dejstva, da je iz SR Hrvatske, ni bilo sprejemljivo. Med potjo v skupščino sem ugotavljal, da so s tem moje obveznosti

zaključene, kajti Sveta Kobala sem na osnovi mnenja Beštrove »črtal«, Branko Horvat pa tako in tako ni prišel v poštev. Po prihodu v skupščino sem na mizi našel sporočilo, napisano s Kreftovo pisavo, s katerim mi je sporočal, da bi bil Zvonimir Tanjko zelo sprejemljiv kandidat. Tovariša Tanjka sem poznal le po njegovih naprednih razpravah in številnih zapisih ekonomske narave, v katerih je marsikaj zelo pametnega predlagal in svetoval, nikakor pa ne morem trditi, da bi bil omenjen na sestanku s študenti prejšnjega dne.

Po telefonu sva se dogovorila, da me istega dne popoldne obišče v Domžalah. Tudi on je predlog odklonil, vendar z motivacijo, da želi nadaljevati svoje delo v gospodarstvu, pa tudi, da se za takšno mesto ne čuti ravno sposobnega.

Moj pogovor z vsemi tremi se je po uvodnih besedah o amandmaju in njegovi smotrnosti pričel odvijati tudi v smeri kritiziranja dejavnosti Mitje Ribičiča kot predsednika ZIS, tako da bi kdo večkrat lahko celo sklepal, da iščemo nekega protikandidata Mitji Ribičiču. Ker so mi to kasneje v protiakciji neprestano podtikali, moram na tem mestu precizirati tudi naslednje:

— vsem trem, s katerimi sem se pogovarjal, sem najprej povedal, da pridejo njih imena v poštev le, če tov. Kardelj to ponudbo striktno in dokončno odkloni, kar pa naj bi se izkazalo šele na predvidenem sestanku z njim, se pravi v najboljšem primeru v ponedeljek 12. VII. 1971;

— nihče ne nastopa kot protikandidat Ribičiču, pač pa kot tretji kandidat, ki ga predlaga skupina poslancev Skupščine SRS.

Tega dne se je odvijala tudi 10. seja Republiške konference SZDL, na kateri so obravnavali kandidatno listo za možne kandidate za predsedstvo SFRJ. Nisem bil prisoten, sicer pa o njej dokaj obširno govori T. Remc v svojem intervjuju, ki ga objavljate na straneh 19 do 50. V ponedeljek 12. VII. sem od tov. J. Packa izvedel, da tov. Kardelj še ni dosegljiv.

Naslednjega dne, v torek 13. VII. 1971, sem se pojavil pri tov. Packu, ki mi je ponovno zatrdil, da tov. Kardelj ne bo sprejel candidature. No, kljub temu se je v moji prisotnosti telefonsko povezal z njim ter mi po končanem pogovoru ponovno zatrdil, da tov. Kardelj našega predloga ne more sprejeti. Zabeležka, ki sem jo sestavil o tem pogovoru, »tête à tête« s tov. Packom je kasneje sprožilo določeno reakcijo pri tov. Packu, zato sem jo popravil tako, kot je on sam predlagal, čeprav seveda o pravilnosti takšnega »popravka« niti danes nisem povsem prepričan. Sicer pa bom o tem kaj več povedal v drugem sklopu tega zapisa.

Dokončno seznanjen s stališčem tov. Kardelja sem bil bolj ali manj prepričan, da nimamo kandidata, ki bi ga lahko do zadnjega roka /jutranje ure naslednjega dne 14. VII. 1971/ predlagali predsedniku skupščine tov. Kraigherju. Tako sem se najprej odločil, da to sporočim

predsedniku mojega zbora — RZ — tov. Miranu Goslarju, ki mi je v razgovoru tudi omenil, da bi bila primerni kandidat lahko tudi tov. Majda Gaspari. Dopoldneva sem se sestal še s poslancem Kreftom in Remcem, ki sta menila, da bi kot kandidata lahko predlagali tudi poslanca kulturno-prosvetnega zbora skupščine in člana IS te skupščine tov. dr. Ernesta Petriča. Čeprav mi ta predlog zaradi načelnega stališča, da potrebujemo uglednega, znanega in naprednega ekonomista ali pa gospodarstvenika ni bil kaj preveč všeč, sem ob podatku, da je predlagan za novega člana ZIS to mnenje delno korigiral, vendar še vedno popolnoma prepričan, da dr. Petrič ni osebnost, ki si jo v tem trenutku predstavljamo na tako odgovornem mestu.

Z Remcem sva se odpeljala v Tržič, kjer sva s Petričem opravila prve razgovore. Dr. Petrič se je s predlogom sicer načelno strinjal, vendar je kot član IS naše skupščine menil, da je potrebno, da se predhodno pogovori med drugim tudi s predsednikom Stanetom Kavčičem, če bo dosegljiv.

Odgovor naj bi dobil do 20. ure, ko naj bi z Remcem prišla k meni v Domžale. Obvestila sva ga tudi, da bomo v popoldanskih urah navezali telefonske stike s poslanci, ki bi bili pripravljeni naš predlog podpreti.

Razgovor s poslanci je potekal iz pisarne predsednice finančnega odbora skupščine tov. Magde Kočar, predvsem zato, ker smo imeli neposredno zvezo, mislim da celo dve zunanji številki. Pri razgovorih smo sodelovali vsi trije, res pa je, da sem večino pogovorov opravil jaz.

Vsebinsko teh razgovorov oziroma sporočila poslancem, ki smo se z njimi posvetovali, ste objavili v kronološkem pregledu akcije 25 poslancev na straneh 60 in 61. Tega dne se tudi nismo posvetovali z 29 pač pa le z 28 poslanci. S tem 29-im smo se posvetovali šele v jutranjih urah naslednjega dne, se pravi 14. VII. 1971.

Zvečer sta me v Domžalah obiskala dr. Petrič in poslanec Remc. Razgovori so potekali tja do 22. ure. Stika s Kavčičem nam ni uspelo vzpostaviti, ker je bil v Strunjanu. Kandidaturo je sicer sprejel, vendar z določenimi pogoji in ob fair play postopku. Dogovorili smo se, da nadaljujemo s postopkom kandidiranja in to upoštevajoč naslednja stališča:

1. Z akcijo želimo prispevati k nadaljnji demokratizaciji naše družbe.
2. Menimo, da je demokratični in samoupravni razvoj naše družbe že dosegel stopnjo, ki dopušča in tudi zahteva, da se demokratičnost nove stopnje pri kandidiranju in volitvah uvede tudi na tem najvišjem nivoju.
3. Ne vidimo razloga, da bi ob kandidiranju in volitvah v predsedstvo SFRJ ravnali drugače kot v primeru kandidiranja in volitev slovenskih članov v Zbor narodov, kjer je bilo na končni listi več kandidatov kot mest in so poslanci lahko glasovali o odprti listi.

4. Obveščanje preko javnih občil pride v poštev šele potem, ko bi ugotovili, da uživa naš predlog vsaj minimalno zadovoljivo začetno podporo s strani republiškega aktiva, na ravni katerega je bil sklenjen politični dogovor o kandidatih /Ribičič in Bulc/ za predsedstvo SFRJ. Ponujali smo torej pobudo za sestanek republiškega aktiva, ki naj bi spregovoril o našem predlogu. Dogovorili smo se, da s tem našim predlogom ne smemo škodovati interesom Slovenije, ki je iz številnih takratnih mednacionalnih sporov in razprav izšla čista in enotna; da moramo upoštevati mednarodno situacijo, predvsem tuje pritiske na državo.

5. V primeru dosežene minimalne podpore na republiškem aktivu ali pred tem tudi pri predsedniku tov. Kraigherju, naj se naša pobuda takoj prenese v okvir SZDL, se pravi v normalni postopek kandidiranja. Povsem jasno smo se zavedali, da bi v tem primeru povzročili določen časovni zamik volitev.

6. Predlog, ki ga moramo sestaviti, mora biti tako fleksibilen, da ga lahko v vsakem trenutku, takoj ko bi se pokazala utemeljenost oziroma nujnost, tudi umaknemo.

7. Zavedamo se tudi, da je nadaljnja usoda tega predloga odvisna od razgovora dr. Petriča s predsednikom tov. Kraigherjem. Ta za jutrišnji dan /14. VII. 1971/ napovedani sestanek bo odločilen za to, da:

— ali zahtevamo /predlagamo/ sestanek republiškega aktiva, ki naj predlog minimalno podpre ali pa zavrne;

— ali pa, da predlog umaknemo.

8. Ker je dopoldne naslednjega dne tudi zadnji rok za vlaganje kandidature, moramo predlog takrat tudi formalno vložiti.

9. Poudarjamo, da naš predlog nima nobenega, niti najmanjšega namena nasprotovati politični liniji SZDL oziroma nasprotovati načelom ZKS. Naš predlog želi le uveljaviti način »odprte liste« in nadaljnjo demokratizacijo tudi volitev članov predsedstva SFRJ iz Slovenije.

10. Naj bo usoda naše akcije kakršnakoli že, smo mnenja, da s tem le prispevamo majhen delček v mozaik naše samoupravne in demokratične družbe.

Vsebinsko tega dogovora smo posredovali:

- predsedniku Skupščine SRS tov. Kraigherju dne 14. VII. 71 /Petrič/
- predsedniku Skupščine SRS tov. Kraigherju dne 15. VII. /Matičič, Kreft, Remc/
- Klubu ljubljanskih poslancev 15. VII. /Remc/
- razširjeni seji občinskega komiteja ZKS Domžale 16. VII. /Matičič/
- Klubu poslancev Gorenjske dne 19. VII. /Petrič/
- občinskemu komiteju ZKS Domžale dne 3. VIII. /Matičič/
- IO republiške konference SZDL kot prispevek k »Pregledu dogodkov in akcije 25 poslancev«, ki ga je sestavljal in objavil omenjeni forum dne 15. VIII. 1971 /Matičič/.

Po odhodu obeh tovarišev sem še istega večera sestavil formalni predlog o kandidaturi dr. Petriča pa tudi pismo, ki naj bi ga naslednjega dne posredoval tov. Kardelju. Oba dokumenta, zlasti še slednji,

sta bila v protiakciji čestokrat omenjena, vendar nikoli integralno predstavljena, zato zadnjega prilagamo za objavo. (Priloga A.)

V zgodnjih jutranjih urah naslednjega dne, 14. julija, sem iz skupščine klical še poslanca tov. Sonca in mu predlagal, da se priključi skupini in tako zaokroži število predlagateljev na 25. Takoj zatem sem obiskal nekaj profesionalnih poslancev, s katerimi sem pri dotedanjem delu v skupščini tesno sodeloval.

Najprej sem govoril s tov. Frankom, ki je predlog prebral in mi svetoval popravek neke besedice.

S predlogom sem nato seznanil predsednico odbora za finance tov. Magdo Kočar, medtem ko se s predsednico odbora za prosveto tov. Elo Ulrih zaradi njene prisotnosti na nekem posvetu, nisem uspel sestati. Tov. Miran Goslar, predsednik RZ, ki je bil vsaj obrobno seznanjen z nameravano akcijo, pa je menil, da Petrič ni primeren kandidat in da bo stvar prav gotovo propadla; sicer pa naj bi bilo v tem trenutku bistveno le to, da je predlog tu.

Okoli osme ure sem se javil v pisarni tajnice predsednika Kraigherja z željo, da me predsednik sprejme. Po pojasnilu, da je pri njem dr. Petrič sem oddal predlog o kandidaturi s prošnjo, naj ga takoj posreduje predsedniku skupščine.

Komaj sem se vrnil v sobo, so me že klicali iz CK-ja, kjer naj bi se takoj javil pri tov. Marincu, tedaj sekretarju tega foruma.

Njegovi sila vehementni očitki so bili naravnani takole:

- da se grupiramo na osnovi osebnih zvez,
- da delamo izven legalnih struktur,
- da je zakonska možnost za nas komuniste le formalizem,
- da miniramo slovensko politiko,
- da delujemo proti interesom Slovenije v federaciji.

Izrečene očitke sem kategorično odklonil kot povsem neutemeljene in neresnične ter izrazil prepričanje, da vidim v tem le jasen poskus diskreditiranja nas treh.

Spričo ponovnega klica v skupščino je ostala nit tega sestanka nedorečena in prekinjena.

V skupščini me je v pisarni predsednika Orožna že čakal Kreft s Petričevo odstopno izjavo in predloženim osnutkom, s katerim naj bi našo kandidaturo umaknil. Stvar sem primerno popravil in sestavil odstopno izjavo o umiku candidature, kar so takoj tudi protokolirali. S tem je bila »akcija 25 poslancev« pravzaprav zaključena, izpeljati sem moral le še določene obveznosti v zvezi z obveščanjem sodelavateljev in tov. Kardelja.

Dopolnil sem prejšnji večer sestavljeno pismo z zadnjim odstavkom, v katerem sem omenil kandidaturo dr. Petriča. Pismo sem še istega dne poslal tov. Kardelju.

Zaradi obveznosti do ostalih poslancev, sem se obrnil na tov. Jenka s prošnjo, naj mi preko administracije Kluba poslancev dovoli kopiranje nekaterih dokumentov in pisem, ki jih je bilo treba posredovati soprodlagateljcm. Grobo me je zavrnil. Ko mi je le uspelo vso dokumentacijo spraviti v red, sem vsem soprodlagateljcm poslal kopijo pisma tov. Kardelju, predlog Petričeve kandidature in pa odstopno izjavo.

Glavnemu uredniku Dela sem posredoval izjavo, da bi si lahko — v primeru zahteve za objavlanje — vso zadevo ustrezno razlagal. V odsotnosti predsednika SZDL in tudi tov. Avblja me je na SZDL sprejel tov. Adolf Arigler. Potem ko sem ga obvestil o poteku akcije 25 poslancev, mi je zagotovil, da bo moje izjave posredoval predsedniku Vipotniku.

Se istega dne sva s poslancem Kreftom dokaj oster in vehement napad doživela pri tov. Ediju Brajniku. Potem ko je kritiziral Vipotnika, češ da SZDL ni zadosti dobro opravila svoje dolžnosti, so se na naju zgrnili očitki, povsem podobni onim, ki sem jih v dopoldanskih urah slišal pri tov. Marincu na CK. Po odhodu tov. Kreta pa mi je sporočil, da ga je Popit na sestanku osnovne celice ZKS celo spodbudil, naj me odvrne od aktivnosti, ki naj bi se pripravljala. Bilo pa je prepozno, kajti naslednje jutro sem že tekel v Tržič k Petriču. Ta namig naj bi bil prijateljski, vsi trije smo bili namreč sošolci...

V poznih popoldanskih urah sem govoril še s tov. Goslarjem, ki mi je svetoval, naj pripravim za zasedanje dne 21. VII. ustrezen govor, da bi pred poslanci vseh zborov razložil in pojasnil »akcijo 25«.

Naslednjega dne, v čerttek 15. VII. sem predsednikoval odboru za prosveto in kulturo, ko me je telefonično klical poslanec Svetelj iz Kamnika s kategorično trditvijo, da se z menoj sploh ni pogovarjal o kandidaturi dr. Petriča in da torej ni soprodlagatelj. Vsekakor prva tovrstna vest iz vrst poslancev-soprodlagateljcv. Ob 12. uri smo imeli sestanek pri predsedniku Kraigherju. Poleg predsednika in nas treh sta bila prisotna še tov. Plemeljč in pa novi sekretar skupščine tov. Pacek. Vsak od nas treh je poročal o delu, ki ga je opravljal z zvezi z akcijo. Tov. Kraigher, ki nas je sicer strpno poslušal, se je nato dokaj obširno razgovoril. Iz bežnih zapiskov, ki sem jih beležil, povzemam njegova stališča takole:

- formalno je akcija sicer v redu in nam kot poslancem nima kaj očitati;
- posvetovanje po telefonu seveda ni v redu, vendar pa to sedaj ni bistveno;
- teža odgovornosti ni za vse predlagatelje enaka, odgovornost sloni na nas treh;
- postopek ni v redu, imeli smo možnost, da se povsod pojavimo;
- obstoje razhajanja s stališči SZDL, zlasti v pojmovanju vloge SZDL v sistemu in kandidiranju ter pri volitvah;
- poti v neposredno demokracijo so različne in prav tu se razhajamo;

— sedANJI čas ne dovoljuje različnih mnenj in v akcijah ne more biti različnosti;

— vsaka odprta lista je lahko tudi nedemokratična;

— današnja situacija je težja od one leta 1948 in jasno je, da si prizadevamo za notranjo konsolidacijo, vsekakor pa Slovenci nismo tisti, ki vnašamo nered;

— če bi Ribičič izpadel, bi si to razlagali kot slovensko nezaupanje;

— šli smo v akcijo, ko je bil dosežen sporazum na vseh nivojih;

— kako označiti našo skrb za Kardelja, se lahko vsakdo le sprašuje.

On kandidate ni sprejel /večkrat poudarjeno/;

— mi smo s svojo akcijo vse skupaj le oteževali;

— potrebno bo razčiščevanje in diferenciacija, to bo potekalo v klubih poslancev in v ZKS. Pri tem se bomo sporazumeli ali pa tudi razšli.

Po sestanku, ki je trajal dobro uro, smo se razšli v prepričanju, ki ga je Kreft modro formuliral takole: »Proti nam trem bodo sporžili akcije na nivojih SZDL in ZKS.«

Zvečer je bil sestanek ljubljanskih poslancev in predstavnikov DP organizacij. Remc in Mišo Krivic sta me obvestila, da je bilo na sestanku vse v redu.

Naslednjega dne, v petek 16. VII., je bil v Domžalah sestanek občinskega komiteja ZKS, prisostvovala pa sta tudi tov. Košir kot član CK-ja ter Drnovšek v imenu medobčinskega komiteja. Obtožbe so bile standardnega značaja. Predlagali so mi, naj se od akcije distanciram in jo obsodim. Že se je pojavila tudi »obtožba«, da je bila akcija naperjena proti Ribičiču. Pogačnik in Sonc kot sopredlagatelja sta me podprla, prav tako tudi nekateri drugi člani. Grbec in Vidali sta zavzela uradno stališče s predlogom, naj se pokesam in akcijo obsodim. Glasovanje o izključitvi ni bilo, saj je prevladalo mnenje, da so obtožbe nejasne in da se zadev v Domžalah ne tičejo.

V ponedeljek 19. VII. naj bi prisostvoval zasedanju Kluba poslancev Gorenjske, vendar sem zaradi smrti kolega Flajsa prosil Remca, naj se zasedanja udeleži on. Nastopala sta Remc in Petrič. Obsodba pa je vsekakor padla, nekako tako, kot je bilo mišljeno na sestanku v Domžalah dne 16. VII. 71.

Spričo res hudih obtožb, ki smo jih bili z Kreftom in Remcem deležni, sem prišel do zaključka, da v skladu z načeli politične odgovornosti, ki sem jo prav v zadnjih mesecih svojega poslanskega dela poiskoval »ujeti« v zakonsko obliko, ponudim občinski konferenci SZDL Domžale predlog za odvzem poslanskega mandata. O tem sem se posvetoval tudi s poslancem Soncem, predsednikom SZDL v Domžalah in pa s predsednikom občinske skupščine tov. Klemencem. Prvi je menil, da odstop ne pride v poštev, in da je trdno prepričan v pravilnost »akcije 25« kasneje je to mnenje povsem spremenil.

Domžalski župan je izrazil podobno pozitivno stališče, ki ga je komentiral z različnimi osebnimi nesoglasji in zahrtnimi načrti v Dom-

žalah. Tudi on je kasneje svoje mnenje povsem spremenil ter dodal »nove« obtožbe na moj račun. Glede ponujenega odstopa se je kasneje pojavila verzija, češ da sem ga preklical po razgovoru na univerzitetnem komiteju. Ta razgovor je omenjen tudi v dokumentaciji, ki jo navajate na str. 62 pod XV. To je v nasprotju z resničnim potekom, kajti odstop sem preklical potem, ko so mi nekateri poslanci, med njimi tudi tov. Edi Brajnik, to dejanje odsvetovali kot povsem neumestno.

Predsednik zakonodajno-pravne komisije tov. Česnik pa je menil, da take pravice /predlaganja/ sploh nimam. Lahko le odstopim ali pa ne.

Sicer pa še danes menim, da je bil ta moj predlog v luči obtožb, ki sem jih bil žal deležen povsem umesten. Obtoževali so me namreč nič manj kot:

- hude politične diverzije,
- nasprotovanja politiki ZKS in SZDL,
- povzročanje neljubih razlag v domovini in izven nje.

Tega dne so me tudi obvestili, da bo na skupnem zasedanju pred volitvami dne 21. VII. poslanec Svetelj nastopil s hudimi obtožbami. Torej sem si mislil, da bi bilo res najbolje, da se na ta udarec pripravim s primernim protiudarcem.

Naslednjega dne so prispela poročila o poteku sestankov poslanskih klubov iz Nove Gorice, kjer se ni zgodilo nič pretresljivega, ter iz Novega mesta, kjer sestanka zaradi slabe udeležbe sploh ni bilo.

Neposredno pred pričetkom skupnega zasedanja vseh zborov Skupščine SRS dne 21. VII. me je poiskal tov. Ede Brajnik in mi predlagal, naj bi se na skupnem zasedanju oboji vzdržali nastopanja. Ker sem menil, da bi to lahko pomenilo uvod v neko strpnjše obravnavanje »akcije 25«, sem mu predlagal, naj bi se ob določeni strpnosti uvodnih govornikov in pogoju, da nasprotna stran ne bi nastopila z obtožbami tudi mi vzdržali nastopov. Obrazložitev tov. Kraigherja kot predsednika Skupščine pa tudi tov. Vipotnika kot predsednika SZDL je bila nesporno strpna in konstruktivna, tako da sva z dr. Vojanom Rusom sedela sva v isti klopi /enoglasno takoj ocenila, da je kakršnakoli naša intervencija nepotrebna. Poročilo s tega zasedanja, ki ga navajate pod točko XVI. na straneh 62 in 63 je prav s tega vidika nepopolno. Manjkajo pa zlasti:

- kritika SZDL zaradi vrzeli v preskromni dejavnosti
- glede amandmaja je Vipotnik trdil, da pomeni nesporen znak demokracije naše družbe. Njegov pomislek pa je bil, da politična akcija 25 poslancev ne more nadomestiti postopka, v katerega je SZDL z večmesečnim delom vključila domala vse družbenopolitične subjekte. Mislim, da smo si ob tem oboji /tožniki in toženci/ oddahnili. Menili smo, da smo s tem »akcijo 25 poslancev« prenesli v strpnjše in konstruktivnejše oblike konfrontacije in dogovarjajna. Kako hudo smo se motili!!!

mgr. CENE MATIČIČ
poslanec republiškega zbora
Skupščine SR Slovenije

Spoštovani tovariši predsednik!

Dovoljujem si poslati vam

predlog

skupine 20 poslancev vseh zborov Skupščine SRS, s katerim predlagamo dr. Ernesta Petriča kot kandidata za člana predsedstva SFRJ iz Socialistične republike Slovenije.

Z izrazi nedeljenega spoštovanja

mgr. Cene Matičič

V Domžalah, dne 13. 7. 1971.

Skupina 20 poslancev
vseh zborov
Skupščine SR Slovenije

Spoštovani tovariši predsednik!

V skladu z zakonodajnimi polnomočji si dovoljujemo vložiti naslednji

predlog

K že predloženi listi kandidatov za predsedstvo SFRJ iz SR Slovenije predlagamo podpisani poslanci vseh zborov Skupščine SR Slovenije v skladu s 1. odstavkom 1. člena zakona o volitvah članov predsedstva SFRJ iz Socialistične republike Slovenije

dr. Ernesta PETRIČA
poslanca prosvetno-kulturnega zbora Skupščine SRS

za kandidata člana predsedstva SFRJ iz Socialistične republike Slovenije.

Obrazložitev:

Dr. Ernest Petrič je bil rojen v letu 1936 in izhaja iz delavske družine. Dokončal je Pravno fakulteto v Ljubljani, kjer je v letu 1966 tudi dosegel doktorat pravnih ved.

V vrste članov ZKS je bil sprejet leta 1955. Kot zaveden in napreden mladinec je delal v Centralnem komiteju Zveze mladine Slovenije in v Glavnem odboru zveze študentov Jugoslavije.

Kot pravnik in doktor znanosti je bil zaposlen v institutu za narodnostna vprašanja ter izvoljen za docenta sedanje fakultete za sociologijo, politične vede in novinarstvo v Ljubljani. Kot novoizvoljeni poslanec prosvetno-kulturnega zbora Skupščine SR Slovenije je bil leta 1967 izvoljen za člana izvršnega sveta naše republike. To mesto je obdržal tudi po letu 1969, ko je bil ponovno izvoljen v isti zbor naše skupščine.

Kot članu izvršnega sveta naše skupščine so mu bile zaupane številne naloge predvsem s področja znanosti, raziskovanja, kulture, visokega šolstva in telesne kulture.

Lahko trdimo, da je na citiranih področjih zaupano mu delo izvrševal vestno, solidno, kreativno in s polno mero osebne odgovornosti. To trditev potrjuje tudi dejstvo, da je bil v tem letu predlagan za delo v SIV, kjer naj bi opravljal pomembne naloge, predvsem s področja znanosti.

Dr. Ernest Petrič je avtor večjega števila znanstvenih del, kot tudi polemičnih in drugih zapisov objavljenih v znanstvenih revijah, periodičnem tisku in dnevnem časopisu.

Spričo njegove že izkazane sposobnosti v vodenju zaupanih mu področij našega javnega življenja, kreativnega dela, ostrine, jasnosti in preciznosti njegove znanstvene in družbene misli, sposobnosti spremljanja, analiziranja in analognega sintetiziranja družbenega dogajanja, njegove življenjske dinamičnosti, predvsem pa napredne marksistične miselnosti v luči katere sprejema svoje predloge in skelpe, smo podpisani poslanci mnenja, da je tovariš dr. Ernest Petrič kot predlagani kandidat za člana predsedstva SFRJ iz SR Slovenije z vso njegovo sposobnostjo in odgovornostjo

primeren

da prevzame mesto člana v predsedstvu SFRJ s tem pa tudi vse dolžnosti in odgovornosti, ki so za člana tega najvišjega paritetnega organa v SFRJ predvidene.

<i>Batista Milan, poslanec</i>	PKZ, l. r.
<i>Božiček Benjamin, poslanec</i>	RZ, l. r.
<i>dr. Celestin Miran, poslanec</i>	SZZ, l. r.
<i>Finžgar Peter, poslanec</i>	PKZ, l. r.
<i>dr. Hodalič Milan, poslanec</i>	SZZ, l. r.
<i>Hasl Miran, poslanec</i>	PKZ, l. r.
<i>Kastrin Vida, poslanec</i>	RZ, l. r.
<i>Freft Ivan, poslanec</i>	RZ, l. r.
<i>Maček Polde, poslanec</i>	RZ, l. r.
<i>Majerič Avgust, poslanec</i>	RZ, l. r.
<i>mgr. Matičič Cene, poslanec</i>	RZ, l. r.
<i>Mikluš Ivo, poslanec</i>	GZ, l. r.
<i>Okršlar Anica, poslanec</i>	SZZ, l. r.

Osredkar Slavko, poslanec
Pogačnik Jože, poslanec
Polič Miloš, poslanec
Pučnik Ivan, poslanec
Rebek Rudi, poslanec
Remc Tone, poslanec
Roter Zdenko, poslanec
dr. Rus Vojan, poslanec
Sonc Ivo, poslanec
Svetel Franc, poslanec
Tavčar Marjan, poslanec
Zupan France, poslanec

SZZ, l. r.
GZ, l. r.
RZ, l. r.
RZ, l. r.
RZ, l. r.
RZ, l. r.
RZ, l. r.
RZ, l. r.
GZ, l. r.
RZ, l. r.
PKZ, l. r.
PKZ, l. r.

Ljubljana, 13. 7. 1971

Priloga 2

mgr. Cene MATIČIČ
poslanec republiškega zbora
Skupščine SR Slovenije

Predsedniku Skupščine SR Slovenije

Podpisani mgr. Cene Matičič, poslanec republiškega zbora Skupščine SR Slovenije, v imenu skupine poslancev in na željo predlaganega kandidata umikam kandidaturo dr. Ernesta Petriča za člana predsedstva SFRJ.

Ljubljana, dne 14. 7. 1971

mgr. Cene Matičič

Priloga 3

mgr. Cene MATIČIČ
poslanec republiškega zbora
Skupščine SR Slovenije

Ljubljana, 13. 7. 1971

Spoštovani tovariš Kardelj!

Dovoljujem si vam poslati predlog in mnenja skupine 20 poslancev vseh zborov Skupščine SR Slovenije. Z izrazi nedeljenega spoštovanja

mgr. Cene Matičič

1 priloga!

Skupina 20 poslancev
vseh zborov
Skupščine SR Slovenije

Ljubljana, 13. 7. 1971

Ni slučaj, da vam naslavljamo to pismo.

Poznano vam bo, da smo na zadnjem zasedanju republiškega zbora Skupščine SR Slovenije nekateri od poslancev sprožili vprašanje o tem, da poleg SZDL lahko predlaga kandidate za predsedstvo SFRJ tudi skupina vsaj 20 poslancev vseh zborov naše Skupščine. Ta misel je bila argumentirana ne s presedanom, po katerem je ta pravica dana poslancem pri volitvah predsednika republike in predsednika Skupščine, pač pa prav tako z argumentom, da pomeni vnašanje takšne institucije v Zakon o volitvah članov predsedstva SFRJ — pa naj se te pravice poslanci poslužijo ali pa ne — močan pečat vrednosti in obstoja demokracije naše družbe. Na drugi strani pa ni razumljivo — vsaj nam se tako dozdeva — da nosi Skupščina le pravico do izvolitve, ne pa tudi do predlaganja, ker je praktično vzeto mnogo pomembnejše od samih volitev.

Popolnoma soglašamo s tem, da je SZDL predlagatelj kandidatov. Spričo dejstva, da ima predsedstvo SFRJ zelo široke prerogative, je razumljivo in edino pametno, da nosi to pravico in s tem tudi odgovornost najširša in najmasovnejša politična organizacija in to je vsekakor SZDL.

Novi organ ima razen teh tudi zelo pomembne samoupravne in oblastne prerogative. In ker ostaja tudi v bodoče Skupščina najvišji samoupravni in oblastni organ, potem je tudi nujna analogija, da si mora obdržati tudi pravico in s tem odgovornost do predlaganja. Kot vam je znano, je bil ta Amandma, razen štirih vzdržanih, soglasno sprejet.

Na potrebno posebej poudarjati, da so nam poslancem poznane zgodovinske in s tem trajne zasluge, ki ste jih vi tov. Kardelj, prispevali ne le k ustvarjanju, pač pa v isti meri tudi k razvoju naše dežele. Vsesplošno priznavamo in cenimo tudi vašo kreativno vlogo, katere nosilec ste v sedanjih političnih odnosih. Čeprav vas ne bi želeli personificirati s to našo družbo, pa vsekakor drži, da ste s svojim dolgoletnim vztrajnim, ustvarjalnim, požrtvovalnim in nesebičnim delom brez presedana postali pojem te naše družbe, postali njen zgodovinsko neločljiv del in vtisnili neminljive pečate v njen razvoj in s tem vgradili enega najlepših in najtrajnejših mozaikov v njen sestav.

Mislimo, da nam vsega tega ni potrebno podrobno naštevati, kajti nam vsem so vaša dela in zasluge dobro poznane.

S tega vidika nam je prav gotovo težko razumljivo, da vas, spoštovani tovariš Kardelj, ni na listi kandidatov SR Slovenije za predsedstvo SFRJ. In če se ob postavljanju tega telesa zavzemamo za to, da bi prav ta institucija dobila izredno pomembne, tako politične kot samoupravne in oblastvene prerogative, zavzemamo za to, da bi to

tejo postalo in prevzelo funkcije predsednika republike, potem nam vsekakor — po zakonih naravne logike — ne more biti prezentno dejstvo, da vas v seznamu kandidatov za to mesto ni.

To še tem bolj, ker javnosti niso bili razloženi niti motivi niti vzroki vaše odsotnosti na tej listi.

Verjetno ste lahko razumeli, da naša iniciativa okoli omenjenega zakona ni imela izključno načelnega karakterja, čeprav seveda istočasno poudarjamo, da je bil tudi ta — in to še kako poudarjeno — prisoten.

Poslanci, ki smo podpisani, kot tudi številni drugi člani našega parlamenta, smo vas želeli prositi, da sprejmete našo prošnjo in predlog, po katerem vas želimo predlagati kot kandidata SR Slovenije v predsedstvo SFRJ.

Izredno nam je žal, da ste preko tovariša Jožeta Packa izrazili mnenje, da te sugestije ne nameravate sprejeti.

V skladu s tem smo stopili v stik z dr. Ernestom Petričem, članom izvršnega sveta naše Skupščine, ki je našo pobudo sprejel, po razpravi v ustreznih organih Skupščine pa skupno s predlagatelji umaknil pobudo.

Z izrazi nedeljenega spoštovanja

Batista Milan, poslanec	PKZ, l. r.
Božiček Benjamin, poslanec	RZ, l. r.
dr. Celestin Miran, poslanec	SZZ, l. r.
Finžgar Peter, poslanec	PKZ, l. r.
dr. Hodalič Milan, poslanec	SZZ, l. r.
Hasl Miran, poslanec	PKZ, l. r.
Kastrin Vida, poslanec	RZ, l. r.
Freft Ivan, poslanec	RZ, l. r.
Maček Polde, poslanec	RZ, l. r.
Majerič Avgust, poslanec	RZ, l. r.
Mikluš Ivo, poslanec	GZ, l. r.
Okršlar Anica, poslanec	SZZ, l. r.
Osredkar Slavko, poslanec	SZZ, l. r.
Pogačnik Jože, poslanec	RZ, l. r.
Polič Miloš, poslanec	RZ, l. r.
Pučnik Ivan, poslanec	RZ, l. r.
Rebek Rudi, poslanec	RZ, l. r.
Remc Tone, poslanec	RZ, l. r.
Roter Zdenko, poslanec	RZ, l. r.
dr. Rus Vojan, poslanec	RZ, l. r.
Sonc Ivo, poslanec	GZ, l. r.
Svetel Franc, poslanec	RZ, l. r.

Priloga 4

mgr. Cene Matičič
poslanec RZ Skupščine SRS

Tov. Ivan Kreft, poslanec RZ Skupščine SRS
tov. Tone Remc, poslanec RZ Skupščine SRS

V zvezi z izjavo, ki smo jo vsi trije podpisali, vaju naprošam, da drugi odstavek točke 2 spremenita tako, da se glasi:

Danes je tov. Kardelj, potem ko je bil seznanjen, da ga želimo kandidirati za člana predsedstva, izjavil, da sicer sprejema to pobudo, vendar pa iste iz že znanih razlogov ne more sprejeti. Navedel je tudi dodatni razlog, in sicer, da naj pridejo v predsedstvo mlajši ljudje od njega. Obžaluje, da nas zaradi bolezni ne more sprejeti.

Smatrajte prav tako, da je končna izjava (o Bijediću) izjava oz. razlaga tov. Packa.

Ta popravek sem napisal potem, ko sem dobil ustrezno pripombo od tov. Packa.

Cene Matičič
s spoštovanjem

Izjave poslancev

Na straneh 66 do 93 št. 101/102 Časopisa za kritiko znanosti so zvesto predstavljene izjave enaindvajsetih poslancev. Če k temu prištejem še nas tri akterje, od nas namreč takšnih izjav niso zahtevali, ter odsotnost izjave Miloša Poliča, dobimo »polno zasedbo« vseh 25 poslancev. Pozoren bralec bo lahko ugotovil, da so nekako primerno razporejeni tako po članstvu v posamičnih zborih, kot tudi po regijah. To je bila tudi naša misel pri zbiranju in posvetovanju.

Posamezni deli nekaterih odgovorov so »tožnikom« čisto služili za dokazovanje naših grehov. Na tej osnovi so gradili očitke o manipuliranju in zavajanju poslancev, izkoriščanju imena Kardelj, in sploh nešteti »nečistih poslov«, ki naj bi se jih posluževali pri zbiranju poslancev. Na žalost se nihče ni spustil v temeljitejšo analizo teh odgovorov. Edina izjema, dr. Vojan Rus, se j enem svojih zapisov le omenil, da nekaj poslancev s svojimi izjavami verjetno poizkuša reševati lastno kožo.

Ce izvzamem Miloša Poliča, katerega izjave, kot rečeno, v dokumentaciji ni, ter upoštevam stališča »nas treh akterjev«, bi nekoliko podrobnejši pregled teh odgovorov lahko povzel takole. (Skupno število izjav /vključujem tudi »izjave akterjev«/.):

Odgovori poslancev po naslovih:

- a ..... pristal oz. »podpisal«
- b ..... vztraja
- c ..... obsoja protiakcijo
- d ..... kritizira kandidacijski sistem in pomanjkljivosti v SZDL
- e ..... zaveden z imenom Kardelj
- f ..... zaveden z imenom Kardelj in Ribičič
- g ..... zaveden, ker je menil, da obstaja soglasnost z IS, SZDL
- h ..... obsoja akterje akcije
- i ..... ni vedel, kaj se z tem skriva
- k ..... ni pristal
- l ..... posredna izjava (preko obč. SZDL)

Analiza izjav po teh naslovih je naslednja:

1. a + b + c + d	7 (sedem)
2. a + b + c	3 (tri)
3. a + b	1 (eden)
4. a	4 (štiri)
5. a + e + h + i	1 (eden)
6. a + g + h + l	1 (eden)
7. a + e + g	2 (dva)
8. a + e + h	1 (eden)
9. a + g	1 (eden)
10. k + h	1 (eden)
11. k	2 (dva)

Združevanje teh odgovorov v tri smiselne skupine:

- A ..... pristal, ne da bi se kasneje v sami izjavi od tega distanciral (1 + 2 + 3 + 4)
- B ..... pristal, vendar bil kakorkoli zaveden, kar pomeni, da se od pristanka distancira (5 + 6 + 7 + 8 + 9)
- C ..... izjavlja, da ni pristal (10 + 11)

Ugotovitve po teh treh naslovih izgledajo takole:

- A ..... 15 ali 62,5 % izjav
- B ..... 6 ali 25 % izjav
- C ..... 3 ali 12,5 % izjav

Ker so logično vzeto izjave pod B in C skoraj istega pomena, poslanci namreč izjavljajo, da so pristali spričo zavedenosti in pa da sploh niso pristali, lahko najbolj grobo oceno oblikujemo tudi takole: od skupnega števila 15 izjav poslancev (100 %) jih 15 (ali 62,5 %) potrjuje svoj pristanek in se istočasno od tega ne distancira, medtem ko jih 9 (37,5 %) tako ali drugače izjavlja, da se povsem jasno distancirajo.

Med vehementno in silovito proakcijo proti nam trem »akterjem« je bil eden glavnih argumentov moj telefonski pogovor s poslanci.

Čeprav je res, da pogovarjanje po telefonu ni najbolj primeren način, in da je medsebojno razumevanje obeh lahko tudi ne dovolj dorečeno ali pa celo napačno razumljeno, pa ena izmed izjav, ki sem jih izbral iz »sredine« vseh izjav potrjuje, da so bila sporočila povsem korektna in v skladu z vsebino, ki jo posredujete na strani 61. Tu mislim na izjavo, ki jo je posredoval dr. Milan Hodalič in to celo — kot pravi — v približno istovetnem neposrednem pogovoru.

V tej izjavi ni sledu o kakršnemkoli sklicevanju na razna imena, niti ne na IS ali SZDL. Omenjeno je le, da je tov. Kardelj kandidaturu odklonil in da bo Petrič dal svoje soglasje po posvetu s Stanetom Kavčičem in Sergejem Kraigherjem. Prepričan sem, da tudi z drugimi poslanci nisem drugače govoril, še zlasti, ker sem imel pred seboj skiciran koncept sporočila. Sicer pa, preberite ponovno izjavo dr. Hodaliča na str. 86 in si sami ustvarite mnenje.

V sklop hudih obtožb proti nam trem — predvsem pa proti meni — je bil vključen tudi moj posredni stik s tov. Kardeljem. Obakrat sem imel z njim preko njegovega sekretarja tov. J. Packa. V moji prisotnosti se je dopoldne 13. VII. telefonično pogovarjal z njim in mi zatem ustno posredoval Kardeljevo stališče. Oba sva takrat naredila taktično napako. On, ker je verjetno menil, da pismena zabeležka tega pogovora ni potrebna, jaz, ker takšne pismene zabeleže nisem zahteval. Komunikacija s Kardeljem je torej potekala takole: Kardelj-telefon-Pacek-Packova ustna verzija-Matičič. Torej kar dovolj dolga vergija, da lahko pride do nesporazumov pri razlagi. Ker sem bil prepričan, da so povsem izključeni, pa sem še istega dne neposredno pred telefonskim pogovorom s poslanci ta pogovor s Kardeljem vključil v koncept pogovora.

Neprijetno sem bil presenečen osem dni kasneje, torej potem, ko je bila akcija že sila ostro napadana, na sam dan volitev v Skupščini, ko mi je tov. Pacek ponudil »korekturo« pogovora s Kardeljem.

Ker v tem popravku bistvo ni bilo zanikano, izpustili naj bi le tri termine (glej str. 62), sem ga sprejel in takoj zatem tudi izvršil redakcijo svojega teksta v točki 2. (glej str. 61) ter jo posredoval obema soakterjema (glej prilogo E).

Kakorkoli so tudi ta »tehnični« spodrsrljaj uporabljali v razvejani protiakciji in iz njega ustvarjali vsakovrstne zaključke o manipuliranju, zavajanju, izkoriščanju in podobno, pa vendarle velja ugotoviti, da nas tov. Kardelj ne tedaj ne kasneje v javnosti ni niti napadal, niti obsojal, niti omenjal.

Tov. Remc celo meni (str. 34), da je Kardelj na sestanku s Popitom in Vipotnikom rekel, da je akcija 25 zakonita in da morajo to upoštevati. V tem smislu in z dodatkom, naj se akcija proti nam trem prekine, me je kasneje seznanil tudi član tedanjega IS tov. Zupan.

V okviru protiakcije so se pojavili tudi drugi tovrstni očitki, med katerimi omenjam najprej večkrat ponavljajoče se vprašanje: »Zakaj nisem poizkušal pridobiti na stran podpisnikov tudi kakenga profesionalnega poslanca?« S tem so namigovali na to, da je neprofesionalne poslance lahko tudi »zavesti«.

Res je, da profesionalnih tovarišev nisem klical in res je tudi, da že od začetka leta 1971 nisem bil več profesionalni poslanec, pač pa eden odgovornih delavcev Lesnine.

Razlaga, zakaj sem se odrekel posvetu s profesionalnimi kolegi je najprej izkustvena. Ko sva namreč s poslancom Kreftom ob »cestni aferi« telefonično zbirala poslance, da bi na osnovi dovoljnega števila »podpisnikov« lahko v imenu vseh zahtevali »izreden sklic slovenske skupščine«, sem poklical tudi tov. Marjana Dolenca, ki sem ga poznal kot direktorja Ekonomskega instituta in kot poslanca. V odgovoru na moj predlog mi je odgovoril, da bi sicer prav rad stopil v krog »podpisnikov«, da pa si kot član IS SRS ne more dovoliti takšnega ekskurza. Med profesionalnimi poslanci sem imel res sila dobre in pametne tovariše, s katerimi sem lahko tudi zelo tesno in konstruktivno sodeloval, vendar sem bil vedno mnenja, da je ta skupina poslancev finančno in sploh sila tesno vezana na obstojnost neke »uradne politike«, torej od strukture, ki to politiko vodi, tudi eksistenčno odvisna. Mogoče se motim, res pa je, da me je ta občutek vseskozi spremljal. To je torej drugi razlog za to, da profesionalnih poslancev nisem vabil v krog »podpisnikov«, še zlasti, ker sem bil prepričan, da naša akcija sploh ne more uspeti. In zakaj bi torej prav tem tovarišem povzročal težave?

Komentar moram podati tudi spričo neke obtožbe, ki se je pojavila kasneje, češ da za vsem tem, »za akcijo 25« stoje neke temne sile. Ob tem so nam dali vedeti, da je mišljena neka »nacionalistična politika«, če že ne kar Stane Kavčič osebno.

Moje poznanstvo s Stanetom Kavčičem se pričenja z mojim vstopom v Skupščino. Nekoliko tesnejše sodelovanje pa z obdobjem, ko je IS predlagal likvidacijo EKK, nekateri poslanci, med njimi tudi jaz, pa še ugotavljanje odgovornosti za to zgrešeno investicijsko naložbo.

To je bil tudi prvi primer, da so poslanci nekega parlamenta v SFRJ zahtevali ugotavljanje odgovornosti. Ta proces so sicer sila dolgo zavlačevali, vendar končno le razrešili, tudi s prizadevanji IS.

Drugo takšno tesnejše sodelovanje je sicer nekoliko starejšega datuma, vezano pa je na moje takrat še »občutljivo vprašanje« o višini sredstev, ki se na ta ali oni način prelivajo v federacijo. Stane Kavčič je na to takrat »provokativno« vprašanje odgovoril v posebnem ekspoziju, ki je bil nato skupaj z mojim vprašanjem objavljen v dnevnem časopisu.

Takšnih oblik sodelovanja je bilo sicer več, ni pa manjkalo niti njihov nastopov, v katerih sem večkrat ostro kritiziral IS in s tem se-

veda tudi njegovega predsednika. Sem in tja sva sodelovala tudi na kakšni »okrogli mizi«, ki so bile v teh letih dokaj popularne. V letih 1970 in 1971 — torej neposredno pred samo akcijo — pa sva sodelovala zlasti na naslednjih področjih:

1. v zvezi s slovenskim predlogom o reorganizaciji SDK in njenih polnomočij, s čimer smo želeli poostriti »šibko finančno disciplino« v raznih predelih SFRJ;
2. v zvezi s slovenskim predlogom o reorganizaciji davčnega sistema, za katerega je prav tako veljalo, da ni niti učinkovit, niti smotern, ter da ga je nujno postaviti na »modernejše noge«;
3. v zvezi s slovenskim predlogom novega načina financiranja federacije — tako imenovano kotizacijo.

Ideje in razne osnutke teh predlogov smo sestavljali in preverjali v finančnem odboru in v posebni finančni komisiji, ki sem jo vodil, in v kateri so sodelovali tudi naši najprominentnejši strokovnjaki.

Pogovori in usklajevanja z IS ter njegovimi službami so bili dokaj pogosti, s Stanetom Kavčičem pa intenzivni zlasti takrat, ko sem kot neke vrste »glasogovornik« te ideje in predloge zastopal v odborih Skupščine SFRJ, kjer se me je kaj kmalu prijel vulgo naslov »došao kotizator«.

To so bili torej moji odnosi s Stanetom Kavčičem. Nisva bila kakšna prijatelja, lahko pa bi trdil, da sva se dobro poznala in tudi primerno razumela.

Že ob sami akciji so mi nekateri, ki so se za njo zanimali, resda namignili, naj se povežem s Stanetom Kavčičem. To misel sem takoj odločno zavrnil z utemeljitvijo, da bi s tem njegove težave samo še dodatno povečal. Pri tem je tudi ostalo in niti med akcijo niti kasneje z njim nisem imel stikov. Menim pa, da moram tudi danes, leto dni po njegovi prerani smrti, ponovno zatrditi, da je bil Stane Kavčič nedvomno najboljši pa tudi »primus inter pares« med predsedniki izvršnih svetov Slovenije.

Glede nagibov, ki so me vodili, da sem se takoj in a priori, ko sta mi poslanca Rimc in Kreft nakazala idejo o »zloglasnem« amandmaju priključil temu in pri tej akciji tudi vztrajal, bi bilo omeniti zlasti naslednje:

1. Trdno sem bil /in sem še/ prepričan, da je potrebno načelo odprte liste prenesti tudi na najvišji nivo naše družbe. Takšen način kandidiranja in volitev, ki smo ga že pred tem uvedli malodane na vseh nižjih nivojih, nazadnje pa tudi v primeru volitev članov naše delegacije v Zbor narodov, se je namreč izkazal kot sila primeren, popularen, demokratičen in nasploh kot izraz nove, višje stopnje demokracije v naši družbi.
2. Deklarirano demokratizacijo kadrovske politike, in to je bilo neštokrat poudarjeno v raznih resolucijah kongresov, konferenc in drugih

sej političnih forumov, sem vedno razumel kot neke vrste nesoglasnost z desetletja trajajočo in izvajano zaprtostjo šahiranja majhnega števila istih ljudi na vseh vidnejših mestih. In ker se je to v primeru kandidiranja in volitev v predsedstvo federacije ponovno pokazalo, sem bil tudi prepričan, da se obnašam celo v prid tej deklarirani demokrati-zaciji kadrovske politike.

3. Po svojem formatu se v skupščini nisem veliko ukvarjal s političnimi vprašanji in težavami, težišče mojega dela so predstavljala številna tarkat silno pereča gospodarska in razvojna vprašanja, čeprav prav tako nisem zanemarjal vprašanj in problemov šolstva /iz tega področja namreč izhajam/ in še zlasti odgovornosti. V večkrat dokaj ostrih parlamentarnih razpravah sem se torej tako na ravni Slovenije kot na ravni federacije često soočal in spopadal z mnenji in stališči, za katera sem menil, da nas kot zastarela, nesodobna in tudi zgrešena, ne morejo voditi h kakršnemu koli vidnejšemu napredku.

Tako sem se, po neki naravni logiki pogosto družil, pogovarjal, izmenjeval stališča in podobno predvsem s tistimi poslanci, ki so zastopali in zagovarjali podobna nekonformna stališča.

4. Tudi parlament je vedno neke vrste šola, še zlasti za tiste, ki prvikrat zasedajo poslanske klopi, med temi pa sem bil tudi jaz. Imel sem srečo, da je bil moj prvi in tudi najpomembnejši »mentor« glede obnašanja in nastopanja predsednik RZ dr. Joža Vilfan, ki je tudi popravljal naše napake. Skrbno in strpno nas je poslušal, dopuščal, da smo povsem svobodno razlagali svoje poglede, kritike in misli, vzpodbujal, če je menil, da smo v zagati, a tudi prekinjal, če smo se le preveč oddaljili od pravil obnašanja. Menim, da nas je prav on »prekvasil« v pravi parlament, ljudsko predstavniško telo, ki še zdaleč ni bilo več nagnjeno h konformnemu dviganju rok.

Politike podobnega nastopanja se je »nalezel« tudi njegov naslednik Miran Goslar.

5. Glede očitkov zaradi »zbiranja podpisov preko telefona«, kar naj bi bilo znak »zaplotništva, grupiranja in poti mimo SZDL«, moram povedati, da smo v tem že imeli večkrat presedan. Najprej dejstvo, da je zbiranje soglasij preko telefona v določenih primerih dovoljeno predsednikom raznih odborov, če menijo, da je utemeljeno. To je vsekakor le teorija, ker ne vem, da bi kakšen način v letih mojega delovanja v Skupščini uporabljali. Nekaj povsem konkretnega pa se je dogajalo ob takrat in kasneje večkrat omenjani in ožigosani, cestni aferi. Takoj ko smo iz javnih občil izvedeli za potezo ZIS v zvezi z zahtevo, posredovano mednarodni banki, je v Sloveniji prišlo do vala nezadovoljstva.

Tako seveda tudi v naši skupščini, med poslanci, ki smo za ta zakon glasovali in s tem tudi menili, da ga je treba braniti. In ko je tistega dne zasedalo predsedstvo naše skupščine z namenom, da poda svoje stališče do sprejetega ukrepa ZIS, sva s pokojnim Ivanom Kreftom takoj stopila tudi v akcijo »TELEFONKEGA ZBIRANJA PODPISNIKOV« za izredni sklic naše skupščine. To »zbiranje« je potekalo iz

najine sobe, in sila hitro, kajti v nepolnih dveh urah, sva pridobila samo na relacijo od Maribora do Celja, vključno z bližnjimi Domžalami in nekaj poslanci Ljubljane okoli PETDESET »podpisnikov«.

To hitrost nama je na čisto svojski način omogočil poslanec in župan mesta Maribor tov. Ledinek, ki je na moje pritoževanje, češ da mariborskih poslancev zaradi letnih dopustov ni moč priklicati, odgovoril, naj kar na njegovo odgovornost v listo vključiva vse tamkajšnje poslance. Rezultat te akcije sva sporočila tov. Goslarju, ki je kot takratni predsednik GZ sodeloval na zasedanju predsedstva Skupščine. In uspeh? To, da je predsedstvo v zadnjem odstavku svojega sklepa ugotovilo, da si pridržuje pravico IZREDNEGA SKLICA naše skupščine.

Torej predsedal »par excellence«, ki ni sprožil nikakršnega negodovanja, nestrinjanja ali celo kakšne protiakcije. Verjetno ravno obratno, kajti takoj za tem sem se javil v našem IS, kjer sem v prisotnosti člana IS tov. Štruklja /predsednik Stane Kavčič je bil odsoten/ podal ustrezno izjavo.

Slavko Gaber

Zgodovina dela* (od starega Egipta do danes)

Knjiga obsega 360 strani. Poleg uvoda jo sestavljajo še naslednja poglavja:

- Zgodnje visokorazvite kulture: stari Egipt
- Antična sužnjelastniška ekonomija: Imperium Romanum
- Fevdalizem: vas in mesto v srednji Evropi
- Delo na vasi v obdobju industrializacije: »pruski način«
- Sodobna industrijska družba: Zvezna Republika Nemčija kot primer kapitalistične družbe
- Industrijska revolucija: nastanek tovarn v Veliki Britaniji
- Sodobna industrijska družba: Sovjetska zveza kot primer socialistične planske ekonomije
- Sklep

Sledijo še beležke o avtorjih/gre namreč za zbornik razprav sedmih avtorjev, to so: A. Eggebrecht, J. Flemming, G. Mayer, A. von Müller, A. Oppolzer, A. Paulinyi, H. Schneider/in imensko kazalo.

I.

»...že antična socialna filozofija je dojela pomen dela za človeštvo: tako je stoik Panaitios v 2. stoletju pr. n. št. trdil, da so stvari, ki človeku »prinašajo koristen produkt človekovega dela.« (str. 8) V Rimu naj bi v podobni smeri razmišljal Ciceron. Obe razmišljanji pa sta zaradi dominantnega načina produkcije ostali pozabljeni.

* Delo, ki je v originalu izšlo leta 1980 pri založbi Kiepenheuer und Witsch v Kölnu, je leta 1987 v prevodu natisnil Grafički zavod Hrvatske v zbirki Biblioteka — Civilizacija.

Delo zopet postane predmet intenzivnega razpravljanja v obdobju zgodnje, a kapitalizma. Tako Loche v svojem spisu *Two Treaties of Government* (1689) ne trdi le, da je devet desetlin proizvodov koristnih za človekovo življenje rezultat dela ampak, da so ti proizvodi »v največjem številu primerov, devetindevetdeset odstotno«, proizvod dela, le ostanek pa je proizvod narave. Smith, Hegel in Marx to smer razmišljanja nadaljujejo. Kljub prisotnosti konceptualizacij vprašanj dela pa naj bi vlogo dela v zgodovini človeštva — vsaj nemški zgodovinarji — dolgo puščali ob strani. Droysenova *Historika* iz leta 1857 predstavlja izjemo. Droysen, »opirajoč se na Hegla . . . , pojmuje zgodovino dela kot 'zgodovino svobode in njenega razvoja'«. (str. 10) Avtorji zbornika opozarjajo, da njihov pregled izhaja iz Droysenove koncepcije, in navajajo njegova izhodišča. »Na tem mestu ne govorimo o duhovnem delu, ampak proučujemo številne oblike dela, ki delujejo na naravo, najsibo s ciljem zadovoljevati človekove potrebe po surovinah ali pa s ciljem predelovati te surovine v določene namene. Gre za dve veliki področji proizvodnje: pridobivanje surovin in njihovo predelavo.«

»Poglavja, ki sledijo, se omejujejo na prikazovanje dela v primarnem in sekundarnem sektorju (kmetijstvo in industrija); s pojmom delo na tem mestu v prvi vrsti razumemo fizično delo.« (str. 12 podčrtal S. G.)

Ob omejitvi avtorjev na področje fizičnega dela se bo prikaz, ki je pred vami, omejil na posamične poudarke iz dokaj obsežnega dela.

II.

Gradnja piramid v starem cesarstvu

Znanstvena organizacija dela, ki jo običajno pripisujemo W. Taylorju, v njeni socialistični inačici pa A. Gastevu, ima svojega Aristotela.

Vrhovni graditelj IMHOTEP ni bil slučajno proglašen za božanstvo. V letih 2600—2500 pr. n. št. so v Egiptu na osnovi njegovih konceptov organizacije dela nastale piramide. Že prva Djoserova piramida, ki je služila kot še ne dodelan prototip, je s svojimi 60 metri višine in 850000 tonami vgrajenega materiala vprašanje zase. Piramide, ki so ji sledile, pa so oblikovali še večje in bolj natančno. Keopsova piramida, ki naj bi bila geometrijsko optimalna s svojimi 52 stopinjami nagiba v odnosu na osnovnico, je za bočno dolžino 230 m in višino 150 m zahtevala 6,5 milijonov ton materiala. V vse piramide naj bi vgradili okrog 25 milijonov ton kamna, ki so ga transportirali iz kamnolomov Tura onstran reke in dobršen del poti stran od piramid. Kamni »kiklopskih« razsežnosti so bili posebej pri Kerfrenovi piramidi izredno natančno obdelani; ob piramidah so bili postavljeni dodatni zahtevni in natančno izdelani objekti.

Podatki, ki opozarjajo na problem dela »kot temeljne človekove vrednote« še pred časom protestantizma in socializma! Vprašanje, ki se

zastavi v najelementarnejši obliki, kot: »Kaj hudiča pa jim je bilo, da so gradili te spomenike norosti/trpljenja?« se, kot se zdi, kaj kmalu izkaže za kratko.

Ko poskušamo najti odgovor na vprašanje **zakaj?** nastopi kup problemov:

1. prvi v vrsti sploh ni očitno, da je vprašanje, češ da »z njimi nekaj ni bilo v redu«, na mestu. Prej se zdi nasprotno. Piramide so v prevladujoči zavesti evropskega sveta spomenik človeške ustvarjalnosti — nekaj kar je vredno občudovanja, in če ne bi bilo nedosegljivo, tudi posnemanja;

2. če predpostavimo legitimnost vprašanja, najhitreje sledi razmišljanje, ki zatrjuje, da imamo opraviti s spomenikom prisile. Ob sužnjelastništvu naj bi bilo mogoče vse. Obsedeni vladarji so s pomočjo prisile uresničili svoje bolne ambicije. Ko se zdi, da argumentacija steče, pa jo ustavi argument, ki zatrjuje, da »sužnjev v pravem smislu besede v starem cesarstvu ni bilo.« (str. 32) Še več, tudi če bi v tem cesarstvu sužnje poznali, trdijo avtorji, takšnih del ne bi mogli izvesti; v tem času ne bi nihče zmoget imeti pod nadzorom s silo (to pa bi bilo nedvomno nujno) tako velikega števila ljudi niti en dan;

3. prisila torej ne. Kaj pa potem? Načrtovalci bodočega »jugo« ekonomskega čudeža bi kot običajno ugotovili, da je šlo za razvite tržne odnose z razvitim trgom delovne sile in pravico do štrajka, kar vse je ob konkurenci podjetij iz raznih delov države vodilo do nujnega uspeha. Kljub temu da tej različici, ki upošteva dejstvo neizmerne izražanja presežne vrednosti, ni kaj dodati, naj omenimo še kakšno;

4. Arne Eggebrecht v dobri tradiciji, ki vzpostavlja ideologijo kot cement družbenega, trdi, da »je bilo 'suženjstvo' v tem času duhovne narave.« (str. 32) To naj bi bilo nekakšno spontano veselje do lastne moči. Če gre pri tej interpretaciji za sprevrnjeno zavest, ki naj bi držala ljudi v napačni veri v nevednosti, je interpretacija prekratka.

Zdi pa se, da se v nekaterih točkah že približuje naslednjemu poizkusu odgovora na vprašanje **zakaj?**

5. v tej različici naj bi se poizkušali približati odgovoru skozi polje ekonomije užitka. V tej optiki se spomeniki norosti/trpljenja transformirajo **tudi v spomenike užitka.**

Tovarna in tovarniški delavci

Ena izmed prelomnih potez v procesu dela nastopi z industrijsko revolucijo. Kot primer takšne ekonomije je v zborniku navedena VB. Kljub dejstvu, da je bilo pred uvedbo tipičnega industrijskega dela v tovarni obrtništvo in t.i. delo na domu oziroma domača industrija, je tovarniški sistem prav z ločitvijo **delovnega mesta od mesta stanovanja** in z **odtrganjem od tradicionalnih življenjskih navad** radikalno spremenil dotedanji tok življenja. Delovni dan, ki je nemalokdaj tra-

jai od šestih do dvajsetih, dodati pa mu je bilo treba še pot na delo in z dela, je popolnoma razbil star način življenja. Inerten in aktiven odpor do tega procesa je bil ogromen. Najmočnejše so ta odpor čutili delodajalci, ki so ga poimenovali z »malomarnim odnosom do dela.« Proti zanemarjanju dela so nastopili z discipliniranjem. Tovarniški red in disciplina. »Navajanje na poslušnost, podrejanje, vključevanje v organizacijo proizvodnje, katere najpomembnejša lastnost je pravilno in pravočasno začenjanje in manj točno končavanje delovnega časa, pa tudi povečana intenzivnost tekom celotnega delovnega časa.« (str. 155) Sredstva, ki so se uveljavila kot primerna in potrebna za doseganje R-D, so se nahajala na diapazonu: od pretepanja (menda najpogostejše — še posebej, ko je šlo za otroke) preko odbitkov od mezde pa do suspendiranja, odpuščanja in črnih list za najmanj dojemljive. Verjetno ni treba posebej obširno dokazovati, da so se ljudje delu v teh razmerah izogibali, če je bilo le mogoče. Avtor prispevka v knjigi pa v nasprotju s prevladujočimi predstavami opozarja, da ni bil največji pritisk na odhod v tovarne ograjevanje, ampak naraščanje prebivalstva (povečanje prebivalstva v Angliji je znašalo v letih 1801 : 1851 — 100 194 ...). To »preštevilno« prebivalstvo je moralo iskati zaposlitev izven kmetijstva (str. 154). Ta prehod iz kmetijstva je (razen izjem) potekal preko velikih javnih del.

Gastev in Stahanov

»'Delavstvo Rusije,' je pisal Gastev, 'kaže bolj kot delavstvo kjer koli drugje težnjo po vaškem življenju, zimskem snu, življenju glede na položaj sonca, težnjo po primitivni anarhiji eksistence... Rusiji je treba vcepiti bacil dela, vztrajnosti, metodičnosti.« (str. 280)

Kar je VB opravila v 18. stol. z bojem proti 'malomarnemu delu' so v Rusiji poskušali v začetku dvajsetih let, ko je nastal ogromen pritisk delovne sile na mesta in ko je industrija to delovno silo tudi potrebovala. Znanstveno upravljanje se je pri uvajanju ljudi v svet dela zgledevalo pri najnovejših dosežkih v ZDA. A Gastev, ki se je proslavil kot 'lirik prolet-kulta, si je izbral ustanovitev Centralnega inštituta za delo. Inštitut je pripravljaj ljudi za delo na tečajih, ki so trajali od štirinajst dni za enostavnejša dela pa tja do treh mesecev za zahtevnejša opravila. Z namenom kultivirati delavce je Gastev sestavil katalog elementarnih pravil industrijskega dela. Šestnajst božjih zapovedi je bilo izobešenih v številnih tovarnah širom nove socialistične države.

Sobotniki — socialistično tekmovanje — Stahanov; splošna delovna obveznost; pravica do dela (str. 274)

Sklep/Napredek

— »Uvajanje industrijskega dela je po oblikovanju agrarne družbe v času neolitika najpomembnejši prelom v zgodovini človekovega dela.«

Dragica Vujadinović

Poredak i alternative*

Za knjigo Vukašina Pavlovića *Poredak i alternativa* je najprej mogoče reči, da je teoretsko utemeljena in praktično relevantna, angažirana jasno opredeljena študija o vlogi levo usmerjenih novih družbenih gibanj v demokratično socialistični preobrazbi modernih družb tako na zahodu kot na vzhodu, še posebno pa je v njej poudarjen njihov pomen za prihodnost jugoslovanske družbe in za emancipatoričen izhod iz sodobne krize.

V situaciji, ko v našem prostoru prevladujeta neznanje in nezaupanje političnega in družbenega mnjenja do novih družbenih gibanj, je struktura knjige, ki je sama po sebi interesantna, tudi logična — predvsem v kombinaciji s povečanim (naj bo še tako omejenim ali šele začetim) samoorganiziranjem naših ljudi v antinuklearno, mirovno, ekološko in feministično gibanje. V njej nastopajo trije medsebojno komplementarni, toda po vsebini in značaju zelo različni deli, ki so podani kot celote: prvi je teoretski prikaz pojmov, brez katerih problema gibanja ni mogoče razumeti (čeprav je dopolnitev teoretske izpeljave prisotna tudi v tretjem delu); drugi je dialog o gibanjih z uglednimi teoretiki-aktivisti iz ZDA, Velike Britanije in Italije; tretji pa teoretsko-empirična analiza pomena nastopa in perspektiv novih družbenih gibanj v jugoslovanskem okolju.

V predgovoru se avtor afirmativno opredeli tako do nastopa novih družbenih gibanj pri nas, kot tudi do povečanja družbenega in teoretskega interesa za njih. Za to se tudi distancira od vseh tistih razmišljanj v naši družbeni teoriji, dnevni politiki in javnem mnenju, ki so usmerjena v razvrednotenje gibanja, pa naj bo kot političnega posnemanja »gnilega zahoda«, nove oblike »sovražnega delovanja«, »slovenskega sindroma« ali kot antisamoupravnega, protimarksističnega,

*No »Univerzitetna riječ« Nikšić 1987

nacionalističnega ali protijugoslovanskega pojava. Vsi ti napadi na nova družbena gibanja imajo skupno značilnost, ki je lahko hotena ali ne, in sicer preusmerjanje pozornosti od nujnosti resnične demokratizacije družbe, kar v skrajni konsekvenci ohranja obstoječe odnose med policentričnimi etatizmi.

Tako v predgovoru kot sicer je v vsej knjigi prisotno prepričanje da predstavljajo nova družbena gibanja pomembno gibalno silo in izraz demokratične alternative jugoslovanske družbe, seveda pod predpostavko, da delujejo skupaj z radikaliziranim delavskim gibanjem in da pride do določenih sprememb v političnem in ekonomskem sistemu.

Pri tem omenjena demokratična alternativa ni obravnavana kot alternativa jugoslovanskemu samoupravnemu socializmu, temveč kot nosilec revitalizacije in bogatejšega uresničevanja koncepta samoupravljanja ter kot nosilec »obnovitve utopične energije« za emancipatorični izhod iz krize jugoslovanske družbe.

V prvem delu knjige, ki ima naslov »Nova družbena gibanja«, je najprej podana določitev pojma utopije, razlikovanje (po Blochu) konkretne in abstraktne utopije, utopije reda in utopije svobode, nakazana pa je tudi bistvena povezanost utopičnega načina mišljenja in delovanja družbenih gibanj. Avtor problematizira razmerje ideologije in utopije, pa tudi odnos gibanja do ideološkega in utopičnega načina mišljenja. V tem kontekstu pravi, da »...za razliko od ideologije, utopija ni neposredno povezana z interesi ali s politično oblastjo...

V temelju utopičnih vizij so nekatere univerzalne človeške potrebe, pravi naslovnik utopičnih projekcij pa ni politika, temveč družba. Zato je utopična misel bolj oddaljena od politike in bližja družbeni skupnosti«. (21) Družbena gibanja so povezana tako z ideologijami kot z utopijami, vendar pa so in bi morala biti — za razliko od političnih partij — bližja utopijam. (22)

Duhovna situacija moderne družbe v pogojih strukturalne krize je določena kot v veliki meri neprimerna za utopije svobode in kot zelo ugodna za »pragmatizem sedanjosti«, za antiutopije, za neutopično obračanje k preteklosti. Avtor podaja tudi zelo zanimivo problematizacijo moderne in postmoderne prav glede na njun odnos do utopije: »V teoretskem sporu med moderno in postmoderno se mi zdi nek aspekt zelo izrazit: stališče postmoderne hoče pregnati utopijo iz mišljenja in realnosti. Res pa je, da realnost v mnogočem ustreza teoretskemu in zgodovinskemu pesimizmu postmoderne.« (19)

Poanta celote teoretskega pristopa in problematiziranja določenih pojmov je najprej v prepričanosti v nujnost emancipatorične utopične misli in dejavnosti za izhod človeštva iz sodobne krize, »...kajti brez kompasa utopije ostanejo možnosti da bi našli izhod, prepuščene slučajju in stihijskemu razmerju družbenih sil« (23), pa tudi v prepričanju, da nova družbena gibanja praktično prispevajo k »obnovitvi utopičnih energij« moderne družbe.

Avtor sprejema pojmovanje, ki je zelo razširjeno v sodobni kritični družbeni teoriji, da je s krizo industrijske civilizacije in produktivistične logike prišlo tako na zahodu kot na vzhodu do »izčrpanosti utopij dela« in da je zaradi tega objektivno postavljen pod vprašaj tudi proletarijat kot emancipatoričen subjekt, ki je utemeljen v utopiji dela.

Pri tem pa izraža tudi pomembno rezervo do omenjenega pojmovanja, kajti meni, da še vedno niso popolnoma izčrpane vse emancipatorične možnosti utopije dela in samega proletariata.

Razlika med utopijami »klasičnih družbenih gibanj« kot je delavsko in utopijami, ki jih predstavljajo levo orientirana nova družbena gibanja je postavljena v dejstvo, da so prve vseobsežne in mesijanske, revolucionarne in maksimalistične, pisane in programatske, usmerjene v nasilno zavzemanje politične oblasti, druge pa bolj dejavne in konkretne utopije, usmerjene v temeljito, postopno, mirno in vseobsežno spreminjanje kvalitete življenja in celote družbenih odnosov. (26) Glede na to se zdi, problematično avtorjevo poudarjenje, da »utopije protesta« novih družbenih gibanj niso revolucionarne temveč radikalne, oziroma, problematičen je pojem revolucije, ki ga to stališče vsebuje, še posebej če upoštevamo, da je ta isti pojem na mnogo drugih mestih obravnavan v direktni povezavi z delovanjem novih družbenih gibanj.

V kontekstu obravnavanja odnosa med krizo in utopijo sta podani dve zelo pomembni ideji: prva, da je »... kriza utopičnih energij in usmeritev najgloblja oblika, samo dno družbene krize« (23) ter druga, da se v pogojih družbene krize razmerje med utopičnim in realnim bistveno premesti in da »... lahko najradikalnejše alternative postanejo tudi najrealnejše« (23).

Korenine nastopa novih družbenih gibanj so postavljene v iskanje kolektivne in individualne identitete v situaciji, ko obstaja vse večji razcep med individualnimi hotenji, potrebami in družbenimi perspektivami (39), z drugimi besedami, v iskanju nove kvalitete življenja, samodoločanja ljudi nasproti vladajočim odnosom, kvalitete politike in družbenosti. Sam nastop teh gibanj je pojasnjen kot izraz premikanja glavnih družbenih konfliktov iz polja razrednih spopadov v sferi dela in produkcije v celoto družbenega življenja. (147) Kot glavne značilnosti novih družbenih gibanj avtor navaja: avtonomnost, solidarnost, samoupravnost, neodvisnost, zavračanje posredništva, predstavništva in hierarhije, nove oblike in vsebine politizacije in družbenega angažmaja (43), pa tudi pluralistične strategije reševanja družbenih vprašanj, krepitev demokratičnega naboja družbe, kritični odnos do obstoječih institucij, ... (151).

Postavljeno je tudi neizbežno vprašanje o odnosu med marksizmom in novimi družbenimi gibanji, oziroma vprašanje o proletariatu kot glavnem ali edinem subjektu emancipatoričnega procesa, pa tudi vprašanje ali daje marksistična teorija razredov in razrednega boja zadosten kategorialen aparat za razumevanje najpomembnejših sodobnih družbe-

nih in političnih konfliktov v razvitih industrijskih družbah na zahodu. (29)

Avtorjev odgovor je, da marksizem načelno ni izgubil utopičnega naboja, vendar pa mora v situaciji dejanskih družbenih sprememb sprejeti izziv pluralizma novih emancipatoričnih subjektov ter novih oblik konfliktov in spopadov, mora biti odprt in nedogmatičen, pripravljen na opuščanje zastarelih idej in na dodelavo kategorialnega aparata. Glavni premiki, ki bi jih bilo treba izvršiti, so: 1. usmerjanje v sprejemanje pluralizma subjektov emancipacije, oziroma v kombinirano delovanje delavskega in novih družbenih gibanj, pri čemer bi bilo treba upoštevati dejstvo, da se nova družbena gibanja grupirajo transrazredno, »mimo razrednih delitev« (152); 2. usmerjanje v bistveno spreminjanje in dopolnjevanje teorije razredov in razrednih bojov, kar bi omogočilo razumevanje vseh tistih družbenih konfliktov, ki jih ni mogoče omejiti na sfero proizvodnje ali pa na ekonomsko-politične značilnosti razrednega spopada med mezdnim delom in kapitalom. (to podkrepi tudi Pavlovičeva opomba, da izkušnje radikaliziranih razrednih bojov proletariata Italije in Francije konec sedemdesetih let potrjujejo, da se tudi sodobni konflikti med mezdnim delom in kapitalom skladajo z vsebinami novih družbenih konfliktov, ki so usmerjeni v probleme »kvalitete življenja, enakosti, individualne samouresničitve in človekovih pravic« (31, 32) in jih zaradi tega ni mogoče zreducirati na zahteve po prevzemu ekonomske in politične oblasti.

Omenjena načelna stališča in teoretske analize iz prvega dela knjige, so dopolnjena z dialogom s teoretiki z zahoda in z analizami v tretjem delu knjige, ki se nanašajo na civilno družbo in državo, demokratični pomen socializma, nujnost pravne države in demokratičnega političnega sistema, pa tudi na nujnost oblikovanja alternativne pluralistične kulture, razodtujitve sfere politike in naraščajočega samodoločanja ljudi... Od tod izhaja tudi plodno dopolnjevanje marksizma v smeri oblikovanja politične teorije demokratičnega socializma, pa naj bo še tako nepopolno. Omenjeno prizadevanje se vključuje v tok sodobne t. i. postmarksistične misli, ki ohranja določene kategorialne predpostavke in vrednostne opredelitve klasičnega marksizma, hkrati pa ga skuša dodelati s pomočjo afirmacije demokratičnega jedra socializma in s pomočjo konkretizacije tega demokratičnega jedra v politični teoriji socializma.

V prvem delu knjige je precejšnja pozornost posvečena tudi kritičnim analizam razlag novih družbenih gibanj, katerih avtorja sta predstavnika »budimpeštanske šole« A. Heller in F. Feher, pa tudi analizam A. Touraina.

V analizi idej Helerjeve in Feherja avtor neupravičeno dvomi v terminološko doslednost pri uporabi pojmov moderna in nova družbena gibanja. Pri njiju zajema pojem »moderna družbena gibanja« vsa gibanja, ki so se kot moderni pojav **par excellence** pojavljala v vsej moderni družbi, oziroma obsega tako stara (delavsko) kot nova družbena gibanja.

Pavlović upravičeno kritizira razlikovanje, ki ga postavljata ta dva avtorja med gibanji šestdesetih in gibanji osemdesetih let (odnos do medijev, sistemskih institucij in levičarskih partij, samoupravljanja, zveza med antipotrošništvom in antiproduktivizmom). Vendar je mogoče kritično pripomniti, da poudarek na ukvarjanju s političnimi ne pa z družbenimi problemi pri teh dveh avtorjih ne ločuje toliko gibanj iz šestdesetih let od gibanj iz osemdesetih, temveč predvsem staro delavsko gibanje od novih gibanj v celoti. Hkrati pa je v njuni teoriji nasploh mnogo večji poudarek na razlikovanju značajev starih in novih gibanj. Razlika med gibanji in šestdesetih in iz osemdesetih ni v tem, da bi se prva ravnala po vrednotah svobode, druga pa po vrednotah življenja in zato ni mogoče govoriti o splošni trditvi o objektivnem premiku gibanj iz osemdesetih v desno. Prej bi bilo mogoče reči, da Feher in Helerjeva mnogo bolj poudarjata stališče, da se morajo vsa levo usmerjena gibanja posluževati združevanja vrednot svobode in življenja, torej ne svoboda za ceno življenja niti življenje za vsako ceno (tudi brez svobode), temveč »dobro življenje« (svobodno življenje).

Pavlović opozarja na velik pomen Tourainove teorije družbenih gibanj, toda obenem analizira njegove ideje o razliki med industrijsko in postindustrijsko družbo, o premikanju težišča družbenih spopadov iz sfere razmerja med meznim delom in kapitalom v sfero odnosa med vladajočim (tehnokratskim) aparatom in odtujenimi uporabniki, o industrijski družbi kot družbi eksploatacije ter postindustrijski družbi kot družbi odtujitve, o negiranju vseh utopičnih energij delavskega gibanja v postindustrijskem obdobju (kar pomeni tudi v našem času).

Prav v soočenju z omenjenimi Tourainovimi stališči razvija Pavlović zelo plodne ideje in teoretsko metodološke predpostavke za marksistično pojmovanje bistvene povezanosti delavskega gibanja in novih družbenih gibanj. S poudarjanjem bistvene povezanosti eksploatacije in odtujitve in s prepričljivo razlago sodobne odtujitve kot »... zgodovinsko razvitega in na vseh področjih družbenega življenja posplošnega rezultata eksploatacije sodobnega meznega dela s strani sodobnega kapitala« (63), odpira prostor za relevantne sklepe kot so: 1. temeljni družbeni spopad meznega dela in kapitala je še vedno močan in daje pečat celoti sodobnih družbenih konfliktov, ki nadgrajujejo proizvodno sfero; 2. med industrijsko in postindustrijsko družbo ni kakega bistvenega prepada, posebej glede na to, da niso spremenjeni temelji razredne oblasti, (ali ni tehnokratska kontrola nad informacijami in organizacijo družbenega življenja še zmeraj in predvsem mogoča prav zaradi realizirane kontrole nad organizacijo produkcije? /67/); 3. delavsko gibanje še vedno ni popolnoma izgubilo svojega razrednega emancipatoričnega potenciala kljub borniranosti, birokratizaciji, neenotnosti, konformizmu... Še več, v njem samem je prišlo do radikalnih premikov od ekonomskega pragmatizma in političnega boja za oblast k zahtevam po samoopredelitvi, novi kvaliteti življenja, ter po kvalitativnem približevanju značilnostim novih družbenih gibanj; 4. razredni boj proletariata in družbeni spopadi, v katere stopajo

nova družbena gibanja, so tako vsebinsko kot praktično komplemen-
tarni in zaradi tega je treba revolucionarno subjektiviteto obravnavati
kot mnogoznačno in pluralistično.

Pavlovičeve dialoge s Tomom Bottomorom, Jean Cohen, Andreyom Ara-
tom in Luciano Castellino v drugem delu knjige zaznamujejo tehtno
in dobro premišljena vprašanja, na katera sogovorniki odgovarjajo
tako po teoretski kot po kolektivni in osebni izkustveni plati.

Iz mnogih relevantnih tem bi bilo zanimivo omeniti stališča teh avtor-
jev o razmerju med delavskim gibanjem in novimi družbenimi gibanji,
o temeljnem družbenem protislovju in emancipatoričnih subjektih, o
perspektivah marksizma in socializma, ..., saj je s tem omogočena
primerjalna analiza spektra relevantnih idej, ki so tako same zase kot
skupaj plodne za graditev demokratske vizije in strategije socializma.

Za razliko od Habermasa in Touraina Bottomore meni, da glavni konf-
likti še zmeraj zadevajo sistem produkcije in razdelitve (73), da sta
temeljni alternativni sodobne družbe kapitalizem ali socializem in da je
iz njiju mogoče razumeti vse probleme, s katerimi se spopadajo vsi
kolektivni subjekti.

V skladu s tem trdi, da ima delavsko gibanje tudi danes značaj glav-
nega družbenega gibanja (75), hkrati pa tudi leve partije in njihov
politični boj še vedno niso povsem izčrpali svoje posredniške vloge,
čeprav se tudi sama sfera politike modificira in širi. S tem pa prerašča
možnosti tradicionalnih političnih organizacij, ki so prisiljene v večjo
odprtost za problematiko gibanj in v sodelovanje z njimi (73). Nova
družbena gibanja predstavljajo »...nov način odpiranja problemov,
postavljanje novih zahtev in nov način političnega aktiviranja različnih
skupin ljudi, ki bi se na koncu morda lahko povezali okoli določenega
političnega programa« (74). Vendar pa ta gibanja sama po sebi »ne
bodo sposobna mnogo spremeniti, če ne bodo bolj odprta in sprejem-
ljiva za izkušnje delavskega razreda« (78). Marksizem ni preživet in
ni v krizi, temveč je še vedno najpomembnejša teorija v sodobni so-
ciologiji, kar pa seveda ne pomeni, da lahko da odgovor na vsa vpra-
šanja teorije in življenja, pa tudi to ne, da v njem ni odprtih vprašanj,
kontroverz in omejitev.

Drugače kot Bottomore, meni Cohenova, da marksizem ne more biti
ustrezen teoretski temelj za razumevanje novih družbenih gibanj, kajti
preveč je koncentriran na razredna in produkcijska razmerja. Hkrati
vsebuje tudi produktivistično logiko, kar je na primer nezdržljivo z
idejami ekološkega gibanja. V knjigi »Razred in civilna družba«, ki je
bila objavljena dve leti pred navedenim intervjujem, pa ta avtorica
vendarle zastopa bolj blago varianto kritike omejitev Marxove kri-
tične teorije in kljub vsemu pušča prostor za nadgrajevanje marks-
istične kritične teorije s politično teorijo, ki ponuja demokratično vizijo
socializma (skozi koncept postburžoazne civilne družbe). Omembe vred-
na je tudi njena ideja, da je mogoče o razliki med starimi (političnimi)
in novimi (družbenimi) gibanji govoriti predvsem v navezavi na evrop-

sko tradicijo, ne pa na ameriško, glede na to, da so v Ameriki »... zme-
raj obstajala na družbo osredotočena družbena gibanja, ki niso bila
usmerjena na državo in niso imela nobene zveze s političnimi parti-
jami« (88).

Arato govori o krizi levice (tako v socialnodemokratski kot v boljševi-
ški varianti) ter o krizi vseh socialističnih strategij (izguba legitim-
nosti), o problematičnosti številnih tradicionalnih ciljev, definicij in
predpostavk socializma, o pomanjkanju empirično ustrezne teorije in
produktivne utopije. Ob tem dodaja: »Zdi pa se mi, da kriza sociali-
stične misli v tem trenutku ni v težavah širokih gibanj v orientaciji
in formuliranju strategije — to je samo odsev težke situacije — temveč
v tem, da celo na nivoju abstraktne misli nismo sposobni ponuditi
metodologije in utopije za preusmeritev, ki je nujna.« (108)

Arato v tem kontekstu ne nudi izdelane socialistične strategije, ki bi
bila alternativa že preseženi, vendar pa nakazuje idejo o tem, da mora
biti v njej nujno vsebovan določen model moderne države (ki zadovo-
ljuje določene potrebe prebivalstva, pa ne duši spontanega družbenega
življenja) in civilne družbe, ki se skozi delovanje družbenih gibanj
postopno in vedno bolj osvobaja svoje podrejenosti logiki kapitalizma
in državni kontroli (116).

Castellina meni, da izhaja trenutno medsebojno nerazumevanje med
tradicionalnim delavskim gibanjem in novimi družbenimi gibanji iz
njihove zakoreninjenosti v dveh različnih političnih kulturah. Prva je
povezana z ekonomistično tradicijo druge in tretje internacionale, dru-
ga pa z antiproduktivistično in antikonzumno tradicijo (134). Castel-
lina to nasprotje relativizira v več smereh: 1. glavni cilj prihodnjih
strategij levice mora biti preseganje tega konflikta (kar pomeni, da
mora tudi delavsko gibanje opustiti produktivistično logiko), s tem pa
bo odprta tudi mnogo širša antikapitalistična fronta in mnogo širša
antikapitalistična kritika (136); 2. čeprav ni prišlo, kot je predvidel
Marx, do naraščajoče proletarizacije družbe po modelu tradicional-
nega delavskega razreda, pa je vendar prišlo do povečane socialne
diferenciacije in do socialne marginalizacije vse večjega števila druž-
benih slojev, kar od znotraj povezuje poziciji tradicionalnega delav-
skega razreda in novih družbenih gibanj in omogoča njuno družbeno
povezavo (135).

V tretjem delu knjige govori Pavlović o vseh navedenih problemih
socialistične teorije in strategije skozi prizmo jugoslovanske družbe.
Govori torej o vseobsežni jugoslovanski krizi, o krizi utopične misli in
socialistične strategije, o krizi marksizma, o nastopu novih družbenih
gibanj pri nas in o njihovem odnosu do delavskega razreda, pa tudi o
emancipatoričnih perspektivah izhoda iz krize, ki jih obravnava kot
enotne tendence, ki so značilne tako za sodobni zahod kot tudi (na
določen način) za vzhod ter za svetovno celoto. Lociranje naše družbe
v kontekst moderne družbe in svetovne celote, ki hkrati upošteva po-
zitivne in negativne posebnosti jugoslovanske situacije, pomeni izjem-
no ploden in ustrezen teoretsko-metodološki prijem.

Sklepni del knjige je v teoretskem smislu spodbuda za vzpostavitev kritične teorije demokratičnega socializma, za jugoslovansko družbo, v praktičnem smislu pa afirmacija legitimnosti delovanja novih družbenih gibanj v kontekstu cilja demokratizacije naše družbe. (88)

V politični teoriji demokratičnega socializma, ki v nasprotju s kompromitiranimi socialističnimi teorijami in strategijami nastaja znotraj kritične teorije družbe v svetovnih razmerah, teče analiza novih družbenih gibanj praviloma v trikotniku s kategorijama civilne družbe in države. Delovanje levo usmerjenih novih družbenih gibanj se razlaga kot prizadevanje družbe, da bi s kolektivno akcijo nasprotovala vse večji težnji moderne države, da bi si podredila celoto družbenega življenja. Rezultat tega je (vsaj v tendenci) naraščajoča avtonomija civilne družbe in postopno progresivno osvobajanje civilne družbe od logike kapitala, po drugi strani pa tudi zoževanje pristojnosti države na ohranjanje zakonitosti brez dušenja avtonomne družbenosti, kar pomeni afirmacijo pravne države.

Pavlović upravičeno poudarja, da ima omenjeni kategorialni okvir v primeru delovanja novih družbenih gibanj v socialističnih državah specifične značilnosti, kar velja tudi za našo družbo, posebej glede na to, da so socialistične države ukinile ločitev civilne družbe in države, oz. zadušile vsako avtonomijo družbe glede na državo. Torej je glavna razlika v delovanju novih družbenih gibanj v kapitalističnih in socialističnih državah v tem, da prva težijo k emancipaciji že obstoječe civilne družbe od logike kapitala in kontrole države (torej zahtevajo dosledno realizacijo že obstoječega koncepta pravne države), medtem ko druga »... še nimajo civilne družbe kot svoje predpostavke, temveč jo skušajo s svojim delovanjem konstruirati in omogočiti« (160) (torej težijo tudi k vzpostavljanju pravne države).

Delovanje novih družbenih gibanj v smeri oblikovanja socialistične civilne družbe ima izrazite emancipatorične potenciale, v smislu formiranja »družbene opozicije« etatizmu, obnove civilizacijskih pridobitev demokracije, konstituiranja in oblikovanja demokratičnega javnega mnenja, nove politične kulture, ... (158). Afirmacija ideje in prakse socialistične civilne družbe je hkrati tudi afirmacija ideje in prakse pravne države nasproti obstoječemu kontraproduktivnemu hipernormativizmu ter voluntarizmu in brezvladju, ki iz tega sledi (161).

To pomeni tudi afirmacijo neke vrste političnega pluralizma, ki ga ni mogoče zvesti na večstrankarski politični pluralizem, hkrati pa tudi ni združljiv z »enopartijskim političnim monizmom« (164). Gre torej za potrebo po razvijanju »bazne demokracije«, po vse večjem pluralističnem samodoločanju in samoprodukciji družbe, po novi politični kulturi, ki v bistvu pomeni razodtujitev politike in ki zaradi tega zahteva in predpostavlja izrazito demokratizacijo in odpiranje obstoječih političnih institucij za potrebe in zahteve družbe.

Upravičena je Pavlovićeva trditev, da omenjena oblika obnove ali dodelave politične teorije (jugoslovanskega) socialističnega razvoja

zahteva tudi preverjanje vladajočih konceptov samoupravljanja, odnosov med samoupravljanjem in državo, družbo in državo, politiko in državo, kar konec koncev pomeni preverjanje odnosa med socializmom in demokracijo na primeru jugoslovanske družbe (151). V zvezi s tem sta posebej pomembni dve ideji: 1. delovanje novih družbenih gibanj in oblikovanje socialistične civilne družbe nista v nasprotju s samoupravljanjem, saj obstaja med njimi skupni imenovallec. »Eden od teh skupnih imenovalcev je preseganje odtujene politične države, drugi pa, ki je z njim neposredno povezan, je oblikovanje relativno avtonomne samoupravne družbene skupnosti.« (161); 2. razvijanje samoupravljanja ne pomeni nujno oblikovanje pogojev za odmiranje države, temveč predpostavlja obstoj učinkovite, kompetentne, demokratične države z jasno opredeljenimi funkcijami, ki je pod široko družbeno kontrolo in ki pušča dovolj prostora »za avtonomne, samoupravne in druge oblike samoorganiziranja družbenih akcij« (163).

Omenjeno preverjanje koncepta samoupravnega socializma pomeni tudi redefiniranje vladajočega koncepta podružbljanja politike: »Za razliko od dosedanje opredelitve, da pomeni podružbljanje politike prehajanje družbe v politične institucije, ponujajo nova družbena gibanja obratno rešitev in drugačno logiko. Bistvo te logike je v tem, da se mora nek pomembni del družbenih dejavnosti izločiti iz sfere države in političnih institucij ter vrniti državljanom in družbi.« (163)

Iz celote teoretskih in konkretnih zgodovinskih analiz, ki se vežejo na našo družbo, je mogoče sklepati, da je izpit iz demokracije hkrati tudi izpit iz odnosa do prihodnosti jugoslovanske družbe. Če parafraziramo Pavlovića, potem nam v primeru zadušitve »obnovitve utopičnih energij«, ki prodira skozi sedanje aktivnosti delavskega gibanja in novih družbenih gibanj, grozi nevarnost izgube kompasa za izhod iz sodobne krize in nevarnost spreminjanja naše družbe v družbo brez kakršnekoli, ne samo brez socialistične prihodnosti. Torej je demokratična alternativa obstoječi krizi edina možna pot ponovne afirmacije identitete, ugleda, enotnosti (brez dušenja pluralizma), samoupravne usmeritve, oziroma edina pot za emancipatorično preseganje krize te družbe. Teoretski domet in angažirani značaj knjige »**Poredak i alternativa**« pa se kaže prav v odnosu do vprašanja krize jugoslovanske družbe in perspektiv njenega preseganja.

Polona Bobnar

Zvonimir Tanko: Raspodela — dijagnoza jugoslovenskog samoupravnog odnosa proizvodnje*

Zvonimir Tanko se v svoji tretji knjigi ukvarja z vprašanji namenske delitve dohodka v samoupravnem socialističnem gospodarstvu v pogojih blagovne produkcije, družbene lastnine produkcijskih sredstev in delavskega samoupravljanja. Zaradi samega izbora teme zbuja knjiga pozornost, saj je drugi avtorji s problemi namenske delitve ukvarjajo le v okviru vsebinsko širših razmišljanj o družbenoekonomskih značilnostih našega sistema.

Pretežen del razprave je namenjen vprašanju: ali je mogoče — primerno prepustiti namensko delitev samoupravljalcem-delavcem v organizacijah združenega dela, ali pa je potrebno družbeno usmerjanje dohodka in njegove namenske delitve. Na podvprašanje: ali je delovna sila v samoupravnem socializmu blago, odgovori pritrdilno iz svojih življenjskih in delovnih izkušenj. Niti materialne razmere niti produkcijske sile še niso dovolj razvite, da bi delavci lahko dolgoročno družbenim interesom dajali prednost pred kratkoročnimi.

Na podlagi primerjave kapitalističnega in socialističnega samoupravnega gospodarstva ugotovi Tanko naslednje bistvene značilnosti. V kapitalizmu se podjetniški profit deli na del za akumulacijo in na del za potrošnjo, s tem da je slednji namenjen le lastniku, to je eni osebi oziroma manjšemu številu oseb, zato so potrošna sredstva le majhen del celotnega profita. Lastnik je statusno vezan le na eno — svoje — podjetje. V primeru dolgoročno neoptimalne delitve profita na del za potrošnjo in na del za akumulacijo podjetnik izgubi svojo lastnino, s tem menja svoj razredni položaj in preide v delavski proletarski razred. Lastnik podjetja za svoje ekonomsko ravnanje odgovarja tudi s svojim osebnim premoženjem.

* Delavska enotnost 1986. (jugoslovanskega) socialističnega razvoja

Nasprotno so v samoupravnem socialističnem podjetju pri delitvi čistega dohodka v delu, ki je namenjen potrošnji, udeleženi vsi delavci, s tem da je osebni dohodek delavcev enake stopnje izobrazbe praktično neodvisen od njihovega različnega kreativnega prispevka k ustvarjanju čistega dohodka. Ob povečanju osebnih dohodkov v uspešnih podjetjih prihaja do demonstracijskega efekta, to je do zahteve po višjih osebnih dohodkih tudi v organizacijah, kjer to z uspešnostjo ni nakazano. Pravico do upravljanja družbenih produkcijskih sredstev lahko delavec uresničuje v katerikoli organizaciji.

Ob prenehanju delovanja »svoje« organizacije se lahko preseli v drugo organizacijo. Če ni zadovoljen z višino osebnih dohodkov, se delavec preseli v drugo organizacijo, ali pa v svoji organizaciji dela manj prizadevno. Njegovo osebno premoženje z ničemer ni ogroženo zaradi propada »njegove« organizacije. Avtor iz te primerjave zaključí, da socializem ni uspel na ustrezen način povezati kratkoročnih delavskih in dolgoročnih družbenih interesov, saj je izhajal iz napačne predpostavke o neblagovnem značaju delovne sile.

Heretično razглаšanje nosilca delovne sile v samoupravnem socializmu za blago v prvem hipu osupne. Pozornejše razčlenjevanje pokaže, da avtor kategorijo »blago« razume le v tehničnoekonomskem smislu, ne pa tudi v družbenoekonomskem smislu. Nikakor niso s proklamiranjem blagovnega značaja delovne sile mišljeni mezdni odnosi in podrejenost delavca kapitalu z dickensovskimi delovnimi razmerami. Gre le za zahtevo po družbenem priznavanju objektivno določene cene delavčevega angažiranja v produkcijskem procesu, s tem da se pri odločanju »cene« upoštevajo regionalne razlike.

Razmišljanje bi kazalo ilustrirati s fragmenti iz sedanje japonske prakse. Delavske stavke, s katerimi se japonski delavci borijo **proti** širitvi svojih materialnih in socialnih pravic, iz bojazni pred zmanjšano konkurenčnostjo svojega podjetja, kažejo, da za protežiranje dolgoročnega družbenega interesa za akumuliranje pred kratkoročnim delavskim interesom ni potreben nastop komunizma naturalnega tipa, ki ga je slikal Marx. Potrebna je le neprimerno višja stopnja delovne in ekonomske zavesti.

Avtorjeva primerjava kapitalističnih in samoupravnih socialističnih razmer izzveni v dokazovanje potrebnosti družbenega usmerjanja sredstev za osebne dohodke v posameznih organizacijah združenega dela, čemur je posvečena več kot polovica knjige. Priznati je potrebno, da je ta del napisan vsekakor korektno, na podlagi proučene klasične literature. Temeljito in ustrezno obdela vse vidike tega vprašanja. Z analizo Kritike gothskega programa dokaže, da je pravica vsakega delavca do »individualnega kvantuma dela«, ki jo je Marx predvidel za neblagovno socialistično družbo, nepravilno izpeljana v socialistično načelo delitve po delu, saj tržni odnosi ne omogočajo neposrednega izražanja delavčevega vložka v njegovem osebnem prejemku.

Tanko s svojimi ugotovitvami nastopa proti dohodaškim in liberalističnim gledanjem na tokove družbene reprodukcije, ki so se močno uveljavila v šestdesetih letih, kljub nekaterim poskusom družbenega usmerjanja namenske delitve čistega dohodka in tudi delitve sredstev za osebne dohodke med posamezne delavce.

Glede na to, da je bila v letu 1986 sklenjena nova generacija družbenih dogovorov (v SFRJ in po republikah ter v pokrajinah), ki so bili v letu 1987 že novelirani, se je Z. Tanko s tako temeljitim dokazovanjem potrebnosti družbenega usmerjanja namenske delitve nedvomno uvrstil med slovenske in jugoslovanske politekonomete. Po drugi strani je tako temeljito dokazovanje nekoliko preobširno glede na aktualnost ustrezne strokovne razdelave teh že sprejetih usmeritev. Tankova izvajanja v prvem delu knjige izzvenijo v pojasnjevanje upravičenosti tistega, za kar se je naša družba že opredelila. Seveda je še vedno diskutabilna pot, ki je bila s temi družbenimi usmeritvami ubrana. Prvi del knjige je žal izgubil na udarni moči s triletnim čakanjem na »imprimatur«. V naši povojni praksi smo vsakih nekaj let radikalno menjali smeri, tako da morebiti obstaja bojazen, da se bo to zgodilo ponovno. Knjiga s svojim obsežnim prvim delom služi kot opomin pred deviacijo od začrtane poti, kot opomin pred ukinjanjem družbenega usmerjanja.

Nekateri recenzenti knjigo »toplo priporočajo v branje širšemu krogu bralcev in še posebej gospodarstvenikom, ki se vsakodnevno srečujejo s praktičnimi težavami«. Verjetno je s tem mišljen prvi vsebinski sklop. Menim, da se umevanje sporočila te knjige nikakor ne sme ustaviti pri njenem prvem delu, še več, s sholastičnim lomljenjem kopij v razpravah o blagovnem oziroma neblagovnem značaju delovne sile ne bomo rešili vprašanj, ki se dnevno zastavljajo z delavskimi stavkami in zahtevami po realneje določenih osebnih dohodkih. Če hočemo dejansko **usmerjati** delitve čistega dohodka na akumulacijo in na sredstva za osebne dohodke, moramo enolično opredeliti način tega usmerjanja.

V drugem vsebinskem sklopu Tanko ponuja predlog, da ponovno uvedemo model, ki se je v Sloveniji uporabljal v družbenem dogovoru iz leta 1971. Da bi omogočili izpeljavo načela o »enakem osebnem dohodku za enako delo in rezultate dela«, bi morali z družbeno, zunanjo analitično oceno vsa dela v družbi razdeliti na 8 do 15 kategorij in za posamezno obdobje opredeliti osnovne, temeljne osebne dohodke. S povprečnim koeficientom zahtevnosti del (po zunanji analitični oceni) bi opredelili temeljne osebne dohodke posamezne organizacije združenega dela, ki bi jih organizacija lahko povečala na podlagi ugotovljenih rezultatov poslovanja. Stimulativni del osebnih dohodkov bi ugotavljali kot odstotek od ugotovljenega dobička. Ta odstotek bi bil družbeno limitiran pri posameznem nivoju doseženih rezultatov in tudi absolutno. Celotna sredstva za osebne dohodke bi delili po internih samoupravnih splošnih aktih, ob upoštevanju interne analitične ocene, s tem da bi:

- akontacije osebnih dohodkov kot temeljne osebne dohodke izplačevali mesečno,
- stimulatívni del osebnih dohodkov, bi izplačevali šele po zaključnem računu,
- nosilci poslovnih, vodilnih, visoko strokovnih in tudi najpomembnejših samoupravnih funkcij bi bili upravičeni do mesečne premije v višini do ene tretjine temeljnega osebnega dohodka, če je seveda z dohodkom bil ustvarjen stimulatívni del osebnih dohodkov.

Ker model določa le maso družbeno primernih sredstev za osebne dohodke ter prepušča njeno interno delitev organizacijam združenega dela, spominja na sistem obračunskih plač in dobička podjetja, ki je v Jugoslaviji neposredno veljal v letu 1954.² V organizacijah združenega dela naj bi ugotovili povprečno zahtevnost delovnih mest po dejanski kvalifikacijski strukturi. Tanko opozarja na deviacije v začetku sedemdesetih let, ko je tedanji družbeni dogovor izhajal iz potrebne kvalifikacijske strukture, zato je prehajalo do potvarjanja in napihovanja podatkov v organizacijah združenega dela. Sedanji Tankov predlog ima nasprotno drugo slabost, da ne omogoča oziroma ne stimulira izboljševanja sedanje kadrovske sestave. Kot kaže, bi sistem premij za strokovne in poslovodne delavce prav te delavce stimuliral k brzdanju zahtev, izvirajočih iz kratkoročnih delavskih zahtev po povečanju sklada temeljnih osebnih dohodkov, saj bi poslovodni in drugi strokovni delavci želeli ohraniti del čistega dohodka za svojo premijo. Tanko svoje predloge izvaja med drugim tudi iz Kardeljevih Aktualnih vprašanj uresničevanja zakona o združenem delu na področju oblikovanja in delitve sredstev za osebne dohodke, razprave, ki jo je Kardelj predstavil 28. 6. 1978 na CK ZKS, in ki jo je šele leta 1980 objavila beograjska Borba in širši javnosti ni posebno znana.

Zaradi prisilnega časovnega zamika v prezentaciji Tankove knjige je prišlo tudi do nekaterih netočnosti v opisovanju sedanjega stanja pri družbenem usmerjanju. Kot kaže, je avtor pred oddajo v tisk knjigo »ažuriral«, pri tem pa žal ni bil tako dosleden kot pri snovanju osnovnega besedila. Nikakor niso bile le zvezne resolucije tiste, ki so odredjale, da se v vsaki posamezni organizaciji lahko osebni dohodki povečujejo v odvisnosti od rasti dohodka. Avtor je prepričan, da v Sloveniji ni bilo sledu o družbenem usmerjanju delitve, saj priznava le usmerjanje delitve osebnih dohodkov med posamezne delavce. Usmerjanja delitve čistega dohodka se mu ne zdi potrebno upoštevati.

Vse od leta 1980 do sprejema republiškega družbenega dogovora o dohodku v letu 1987 smo v Sloveniji usmerjali razporejanje dohodka z letnimi dogovori, ki so opredeljevali naloge sindikata, zbornice in občinskih ter republiških upravnih organov. Organizacije so bile dolžne izvajati usmeritve dogovora potem, ko so jih vgradile v svoje

² Primerjaj dr. Miroslav Glas: Delitev po delu v socialistični družbi, Delavska enotnost 1986, stran 214.

letne planske akte, k čemur so jih prav tako usmerjali udeleženci družbenega dogovora. Od leta 1980 do 1983 je šlo za modele rasti sredstev za osebne dohodke glede na rast dohodka v organizacijah združenega dela. V posameznih letih je bilo to zgornjo mejo potrebno še posebej dokazati s kvalitativnimi kazalniki gospodarjenja. Od leta 1984 do 1986 so modeli usmerjanja dohodka izhajali iz zadrževanja deleža akumulacije v dohodku, doseženem v predhodnem letu. Republiški družbeni dogovor o dohodku, sklenjen leta 1986 in dopolnjen v letu 1987, je v bistvu sintetiziral usmeritve za namensko delitev čistega dohodka in usmeritve za delitev sredstev za osebne dohodke med posamezne delavce.

Kot zanimivost naj navedem, da se je v času izvajanja letnih dogovorov izkazalo, da so »indeksne« usmeritve uresničljive le v organizacijah združenega dela, ki so z rastjo dohodka v povprečju sledile inflaciji. Kjer se je dohodek povečeval počasneje od inflacije, je bilo nemogoče pričakovati globoko znižanje realnih osebnih dohodkov ter so zato praviloma v teh organizacijah osebni dohodki rasli nekaj počasneje od življenjskih stroškov. Enormno prekoračevanje družbenih usmeritev ob nadpovprečnih osebnih dohodkih je bilo v času letnih dogovorov vseskozi sankcionirano, občinske skupščine so ob najhujših primerih sprejemale ukrepe družbenega varstva. Zato tega družbenega usmerjanja ne moremo spregledati. Ponavljam pa, še vedno je diskutabilno opredeljevanje družbene norme za osebne dohodke.

V začetku osemdesetih let je bilo ves čas prisotno iskanje novega, ustrežnejšega modela, ki ne bi temeljil zgolj na povečanju zatečenih ravni osebnih dohodkov. Od modelov, ki postavljajo osebne dohodke le v relativno odvisnost od delovnih in poslovnih rezultatov (gibanje enega leta), naj bi prešli na model absolutne odvisnosti ravni osebnih dohodkov od dosežene ravni delovnih in poslovnih rezultatov. Preseči je bilo potrebno tudi prepričanje o izvajanju »norme« v vsakem posamičnem primeru, v vsaki organizaciji, ne pa zgolj v slovenskem gospodarstvu kot seštevku posameznih organizacij. Idealni model bi moral tudi omogočati nadzorovanje oziroma spremljanje njegovega delovanja, izračuni družbeno primernih sredstev za osebne dohodke bi morali biti v mejah realnosti, in kar je najvažnejše iskali smo model, ki bi enolično določil družbeno primeren obseg sredstev za osebne dohodke, da bi s tem prekinili samopostrežno prakso poljubno izbranih kazalnikov poslovnih rezultatov.³

Model, ki ga je Slovenija sprejela v letu 1987 na podlagi republiškega družbenega dogovora o dohodku, zadošča zgoraj navedenim zahtevam. Gre za določanje družbeno primernih osebnih dohodkov glede na doseženo raven uspešnosti poslovanja, primerjalno v dejavnosti. Povprečno uspešne organizacije so upravičene do povprečnih osebnih

³ Primerjaj kriterije, ki jim mora zadoščati model za družbeno usmerjanje osebnih dohodkov. Dr. Miran Mihelčič: Usmerjanje delitve in razporejanje čistega dohodka v gospodarstvu, Gospodarski vestnik 1983, stran 155—183.

dohodkov, nadpovprečno uspešnim pripadajo tudi nadpovprečni osebni dohodki, podpovprečno uspešnim le podpovprečni osebni dohodki, seveda vedno v mejah doseženega čistega dohodka. Povprečne osebne dohodke gospodarstva je treba vedno korigirati s faktorjem odstopanja osebnih dohodkov v dejavnosti in v organizaciji v preteklih šestih letih glede na povprečje gospodarstva v istem obdobju. Uspešnost poslovanja ugotavljamo s primerjanjem doseženega in normalno pričakovanega čistega dohodka glede na število zaposlenih delavcev in uporabljena poslovna sredstva; to je seštevka normalno pričakovanih osebnih dohodkov in normalno pričakovane akumulacije.

Tudi veljavni model je pri določanju normalno pričakovanega obsega sredstev za osebne dohodke naletel na problem določanja »normalne cene delovne sile«. Problem je bil razrešen z upoštevanjem realiziranih osebnih dohodkov glede na gospodarstvo v preteklih šestih letih. V politekonomskem jeziku gre za cene povprečne zahtevnosti dela, ki so se oblikovale v posameznih dejavnostih, izražene v relativnem odnosu glede na povprečje gospodarstva, na podlagi razmer v dejavnosti (povprečna kvalifikacijska sestava, pogoj dela, napor in vplivi okolja). Zaradi svojega posrednega vpliva na ceno delovnega mesta oziroma ceno strokovne usposobljenosti, faktor odstopanja osebnih dohodkov ne pripelje do neposredne zahteve delavcev posameznih profilov po takojšnjem prilagajanju osebnih dohodkov (seveda navzgor), kar je politično sprejemljivejše v prvem letu izvajanja novih usmeritev. Tankova zahteva nasprotno izhaja iz cene posameznih stopenj delovnih mest. Kljub temu, da Tanko govori o objektivni določljivosti cene delovne sile po posameznih stopnjah strokovne izobrazbe, bi bile te cene nujno subjektivno določene kot družbeno soglasje.

Sedaj uporabljeni šestletni faktorji odstopajo, ki tako kot Tankov model problema izboljševanja sedanje kadrovske sestave zaenkrat še ne rešujejo ustrezno, je določen z neprimerno večjo stopnjo objektivnosti. Res pa po drugi strani šestletni faktor kot družbeno primerne priznava dejanske osebne dohodke, ne glede na njihovo upravičenost ali neupravičenost.

Sedaj veljavni model določa družbeno primerne osebne dohodke, pred oblikovanjem le-teh pa ščiti oblikovanje minimalne akumulacije. Če ta ni oblikovana, nastopijo motnje in s tem sankcije. Model Z. Tanka ne ščiti akumulacije neposredno, ampak le posredno, s stimuliranjem delavcev, posebno poslovodnih in strokovnih, za čim večji stimulativen del osebnih dohodkov, ki se oblikuje kot odstotni del od dobička — ostanka dohodka organizacije združenega dela. S tem je na posredni način tudi rešeno vprašanje oblikovanja kapitala, njegovega kroženja in najracionalnejše uporabe.

Bistvo Tankovega modela je torej v povezovanju kratkoročnega interesa delavcev za čim večji osebni dohodek in dolgoročnega druž-

enegnega interesa, da se gospodarstvo optimalno razvija. S tem se na posreden način reši tudi vprašanje lastnika — racionalnega upravljalca družbene lastnine.

Tankovo izhodišče usmerjanja delitve čistega dohodka je v bistvu kvartarna delitev: delitev sredstev za osebne dohodke med posamezne delavce. To opominja na dokončanje dela, ki ga je zastavil družbeni dogovor o dohodku z družbenim katalogom del in nalog ter medpanožnega uravnavanja razlik v osebnih dohodkih.

Oba modela, tako veljavni kot predlagani Tankov, ne moreta pokazati vseh svojih barv in moči, če obračunski sistem in drugi ukrepi ekonomske politike na cenovnem, davčnem, zunanjetrgovinskem področju ne omogočajo realnega izkazovanja ekonomskih rezultatov, čemur smo priča danes.

Knjigo vsekakor priporočam v branje usmerjevalcem delitve dohodka, zaradi njenega inventivnega pristopa k iskanju rešitev čedalje globljih družbenih in ekonomskih težav

---

Naročilnica

Nepreklicno naročam(o) izvod(ov) Časopisa za kritiko znanosti

---

Priimek in ime oz. naziv ustanove

Ulica

Kraj

Poklic

Naročnino bom(o) poravnal(i) po prejetju položnice oz. računa. Na leto izide 12 oz. 6 dvojnih števil.

Naročilnico pošljite na naslov

Časopis za kritiko znanosti, Kersnikova 4, 61000 Ljubljana

osebnega interesa, da se gospodarsko optimalno razvija, s tem se na posreden način reši tudi vprašanje lastnika — racionalnega upravljalca družbene lastnine.

Tankovo izhodišče usmerjanja delitve čistega dohodka je v bistvu kvartarna delitev: delitev sredstev za osebne dohodke med posameznimi delavci. To opominja na dokončanje dela, ki ga je zastavil družbeni dogovor o dohodku z družbenim katalogom del in nalog ter medpanožnega uravnavevanja razlik v osebnih dohodkih.

Oba modela, tako veljavni kot predlagani Tankov, ne moreta pokazati vseh svojih barv in moči, če obračunski sistem in drugi ukrepi ekonomske politike na cenovnem, davčnem, zunanjetrgovinskem področju ne omogočajo realnega izkazovanja ekonomskih rezultatov, če niso priča danes.

Kajlgo vsekakor priporočam v branje usmerjevalcem delitve dohodka, zaradi njenega inventivnega pristopa k iskanju rešitev še dalje globljih družbenih in ekonomskih težav.

Naročilnica

Nepreklicno naročam(o) izvod(ov) Časopisa za kritiko znanosti

Prijemnik in ime oz. naziv ustanove

Ulica

Kraj

Poklic

Naročnino bom(o) poravnal(i) po prejemu položnice oz. računa. Na leto izide 12 oz. 8 dvojnih števil.

Naročilnico pošljite na naslov
Časopis za kritiko znanosti, Kerančkova 4, 61000 Ljubljana

časopis
za
kritiko
znanosti